Süleyman Kâni İRTEM

ŞARK MESELESİ
OSMANLI'NIN SÖMÜRGELEŞME TARİHİ

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL

TEMEL YAYINLARI

YAYIN NO: 105

Tarih/Kültür Dizisi: 10

ISBN: 975-410-049-7

© S.K.İrtem'in eserlerinin
her türlü telif hakları Temel Yayınlarına aittir

Dizgi

Temel Dizgi / Ayhan Özcan

Tashih

Alper-Burcu Kocahanoğlu

Kapak

Ebru Grafik

Baskı

Özener Matbaası

1999 – İSTANBUL

TEMEL YAYINLARI

Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.
Hacıbey Ap. No. 10 Daire 5
Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20
Fax: (0-212) 517 75 96
Çemberlitaş - İSTANBUL

Süleyman Kâni İRTEM
İstanbul Eski Valisi ve Şehremini

ŞARK MESELESİ

OSMANLI'NIN SÖMÜRGELEŞME TARİHİ

Osmanlı Demiryolları
Düyûn-u Umûmiye
Misyonerlik

Yayına Hazırlayan
Osman Selim KOCAHANOĞLU

TEMEL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ - Yazar ve Eseri 11
Giriş: *Şark Meselesi ve Osmanlı'nın yedi yarası...* 27

Birinci Bölüm

OSMANLI DEMİRYOLLARI

1. Batı emperyalizminin büyük lokması,Rumeli demiryolları imtiyazı... 35
2. *Baron Hirsch ile çıkan ihtilaflar, müzakereler ve hakem kararı...* 43
3. Anadolu-Bağdat demiryolu hattı üzerine İngiliz-Fransız rekabeti... 50
4. *Alman sermayesinin Anadolu'ya ayak basması ve İzmit-Ankara demiryolu hattı...* 57
5. Anadolu demiryolu şirketi Bağdat hattı imtiyazını nasıl kopardı?... 61
6. *Alman imtiyazının dedikoduları ve Damad Mahmud Paşa'nın bir arizası...* 66
7. Abdülhamid, Demiryolu şirketinin gizli hissedarları arasında olabilir mi?... 70
8. *İmparator Wilhelm Bağdat demiryolu hattı imtiyazını nasıl koparttı?..* 75

9. Anadolu-Bağdat demiryolu hattı ve Alman emperyalizmi... 79
10. *Anadolu-Bağdat demiryolu hattına Rusların müdahale etmesi...* 83
11. Almanların müstemlekecilik ve kolonizasyon siyasetinin perde arkası... 86
12. *Tevhid-i Düyûn=Borçların birleştirilmesi meselesi ve dönen dolaplar...* 90
13. Abdülhamid'in en büyük emeli: Hicaz demiryolu hattı... 94
14. *Hicaz hattı nasıl yapıldı? İzzet Holo Paşa'ya verilen geniş selâhiyet...* 98
15. Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılmasından neden vazgeçildi?... 101

İkinci Bölüm

DÜYÛN-U UMUMİYE

1. Abdülmecid devri ve sonrası Osmanlı mâli krizinin kısa tarihi... 109
2. *Abdülmecid devrinin büyük sarraf ve mültezimleri: Alyonlar, Kamantolar, Cezayirlioğulları...* 122
3. Abdülmecid devrinde saray israfı ve büyük mâli kriz... 126
4. *Mirés macerası, büyük panik ve Osmanlı Bankası'nın kurulması...* 132
5. Abdülaziz devrinin mâli müesseseleri ve Osmanlı'nın borç batağı... 136
6. *Osmanlı Devlet'nin mâli iflasına doğru...* 139
7. Osmanlı Düyûn-u Umumiye idaresi niçin ve nasıl kuruldu?... 144

8. *Sultan Abdülhamid ve Beyoğlu'nun üç Rum bankeri...* 148
9. Osmanlının geri kalmışlık tarihine eleştirel bir bakış... 155
10. *Düyûn-u Umumiye dolabı ve «miskinlik mâzeret olur mu?...»* 159
11. Düyûn-u Umumiye'nin dolabı nasıl durduruldu?... 164
12. *Batı sermayesinin Osmanlı'ya uzanan pençeleri: İmtiyaz şirketleri...* 171
13. Avrupa sermayesinin en büyük lokması Osmanlı Devleti... 178
14. *Osmanlı'nın kalbine uzanan eller ve Sultan Abdülhamid...* 183
15. Avusturya ve Rusya'nın demiryolu imtiyazı istekleri... 186
16. *Abdülhamid devrinde bir istikraz olayı: Lorando ve Tubini davası...* 192
17. Lorando'nun verdiği paralar Sultan Murad'ın cülûsunda kullanıldı mı?... 198
18. *Osmanlı-Fransız ilişkilerinin gerginleşmesi...* 201
19. Fransız sefirinin İstanbul'dan ayrılması ve siyasi münasebetin kesilmesi... 205
20. *Fransız filosunun Midilli adasını ve gümrükleri işgal etmesi...* 213
21. Kuvvetine güvenenlerin yumruk siyaseti... 218
22. *Abdülhamid'in sürüncemede bırakma siyaseti ve neticesi...* 222
23. Malî vaziyeti düzeltmek için vükelâ meclisinde yapılan müzakereler... 226

Üçüncü Bölüm

KÜLTÜR EMPERYALİZMİ VE MİSYONERLİK

1. Şark meselesinin tarihî, siyasî ve dinî temelleri... 235
2. *İngiltere'de Türk dostluğu için bayrak açan bir siyasetçi...* 242
3. Batı emperyalizminin Osmanlı'yı ehlileştirme ve medenileştirme siyaseti... 249
4. *Katolik âleminin şark Hıristiyanları ile mezhep mücadeleleri...* 253
5. Katolik kilisesi, Fransa ve Osmanlı Ermenileri... 257
6. *Protestan misyonerliği, Amerika ve Osmanlı Ermenileri...* 263
7. Protestanlar memleketin her tarafında faaliyetlerini artırıyorlar... 265
8. *Ermeni protestanlarının ayrı bir cemaat olarak kabul edilmeleri...* 270
9. Kudüs'te protestan kilisesi ve İstanbul'da protestan mektepleri... 275
10. *Katolik ve Protestan misyonerleri çalışmakta devam ediyorlar...* 279
11. Misyonerlik yolunda Alman-İtalyan rekabeti ve himaye bölgeleri... 282
12. *Gayr-ı müslimlerin nüfus tezkeresi...* 287

NOTLAR 291

YAZAR VE ESERİ

Osman Selim KOCAHANOĞLU

ŞARK MESELESİ adıyla yayına hazırladığımız bu eser, Süleyman Kâni Bey'in 1933-1945 yılları arasında AKŞAM Gazetesi'nde seri şeklinde yayınlanan «SARAY ve BÂB-I ÂLİ'NİN İÇYÜZÜ» başlıklı tarihî tefrikalarından meydana getirilmiştir. Gerek kitâbın ismi gerek bölüm ve ara başlıkları tarafımızdan konulmuştur. Yazarın ifade şekline fazla bir müdahalede bulunulmamış, ancak çok sınırlı olmak kaydıyla zamanımızda anlam ve kullanımını tamamen yitirmiş bazı kavram ve kelimelerin sadeleştirilmesi ile yetinilmiştir. Örneğin «istismar veya istismar edilme» kelimeleri yerine «sömürme, sömürülme veya sömürgecilik» kelimeleri kullanılmıştır. «Temdin veya Temdin siyaseti» kavramı yerine de «medenileştirme ve ehlileştirme» kelimelerinin kullanılması gibi... Bunlar yapılırken veya Hicri, Rumi tarihler Miladi tarihe çevrilirken zaman zaman parantez içindeki karşılıkları belirtilmeye çalışılmıştır.

Yazarın ele aldığı konuları kronolojik bir sıraya bağlı kalmadan yayına hazırlamış olması, daha sonra kitap şeklinde yayınının düşünülmemiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla tefrikaların konu ve bölümlere ayrılarak sistematize edilmesi, anlatılan olayları devamlılık ve belli bir

bütünlük kazandırılması için yapılan düzenlemeler tamamen Editör'ün tercihini yansıtmaktadır.

Kitaba ŞARK MESELESİ ismini vermemiz de sebepsiz değildir ve sanırız okuyucu tarafından da takdir edilecektir. Zira XIX. yüzyıl Batı politikacılarının sık sık kullandıkları ve daha sonraları Batı Kolonyalizmi ve Oryantalizminin tam bir karşılığı haline gelen «Şark Meselesi» kavramının üç temel unsuru bu bu kitabın içeriği ile tam bir uyum arzetmektedir.

İlk bölümde ele alınan *«Osmanlı Demiryolları»* konusu ve bu bağlamda dile getirilen Batı'nın iktisadi sömürgecilik siyaseti, zaten Şark Meselesi'nin en temel unsurlarından biridir. Avrupa'nın medenî, büyük ve gelişmiş devletleri uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin yeraltı ve yerüstü iktisadi kaynaklarına göz dikmişlerdir. Demiryolları, vapur işletmeleri, rıhtım, su, tramvay, maden, yol inşaatları, tütün tekeli gibi çeşitli alanlarda şirketler kurup işletme imtiyazları almışlardır. Kısacası Batı sermayesi en büyük lokmasını daima Osmanlı'nın sofrasından koparmıştır. Rumeli, Anadolu ve Bağdat Demiryolu hatlarının büyük devletlerin nasıl iştahlarını kabarttığı, Abdülhamid'in her devletin önüne başka bir imtiyaz atarak ve herkesin ağzına bir parmak bal çalarak devleti korumaya çalıştığı bu kitapta etraflıca dile getirilmektedir.

Ve şurası açıkça görülmektedir ki, Batı'nın emperyalist devletleri hiçbir zaman verilenle yetinmemiş, hep daha fazlasını istemişlerdir. Lorando-Tubini davasında olduğu gibi, gün gelmiş Midilli adasını işgal edip gümrüğüne el koyarak alacaklarını zorla tahsil etme yoluna bile gitmişlerdir.

İkinci bölümde ele alınan *«Düyûn-u Umumiye»* meselesi ise, gene Batı müstemlekecilik siyasetinin Osmanlı-

yı malî baskı altına alma taktiğinden başka bir şey değildir. Avrupa, Osmanlı Devleti'nin mâli sıkıntılarını çok iyi kullanmış ve açtığı istikrazlarla onu adeta borç batağına sürüklemiştir.

Düyûn-u Umumiye idaresinin kurulmasına kadar uzanan bu süreç, Avrpa'nın pençesini Osmanlı'nın kalbine saplaması ile neticelenecektir. Böylece Avrupa bir yandan kendi hegemonyasını kuvvetlendirmiş, bir yandan da rahat bir sömürgecilik yapmıştır. Bu kitapta uzun uzadıya anlatılan Lorando-Tubini davası ile Düyûn-u Umumiye idaresinin çevirdiği dolaplar tarihimizin acıklı sayfaları olmalıdır.

Şark Meselesi'nin başka bir öğesi olan kültür emperyalizmi ve Misyonerlik ise kitabın üçüncü bölümünü oluşturmaktadır. Batı dünyasının doğuyu biraz medenileştirme ve ehlileştirme siyaseti altında ve biraz da Hıristiyanlığı yayma amaçlı bu örtülü faaliyeti de Şark Meselesinin elbetteki çok önemli bir parçasıdır. Dolayısıyla okulları, hastaneleri, yardım kuruluşları, misyonerleri, sözde bilim adamları ve ajanlarıyla Batı her zaman şarkın ve daima Osmanlı'nın içinde olmuştur.

Kısaca belirtmek gerekirse bu kitapta ele alınan konular, daha sempatik gelsin diye artık emperyalizm olarak ifade edilen klasik batı sömürgeciliğinin iktisadi, siyasî ve dinî temelde sistematize ettiği genel politika çizgi veya zihniyetinin veyahut siyaset felsefesinin unsurlarıdır. Dolayısıyla bu kitaba verilecek en iyi isim ancak Şark Meselesi olabilirdi.

Şark Meselesini bu yönleriyle ele alan yazarın, yeri geldikçe satır aralarında önemli, dikkate değer ve isabetli yorum ve değerlendirmelerine raslanacaktır. Zira yazar daima meselenin diğer yanında bir devlet, bir toplum ola-

rak Osmanlı Devleti'nin varlığını hesaba katmıştır. Devletin idarî yapısı, bürokrasisi, vükelâ ve vüzerası, ulemâ ve ricâli ile Osmanlı'nın geri kalma veya bırakılma sebepleri zaman zaman sorgulanmıştır. Kısaca Süleyman Kani Bey'in bizce bu isabetli değerlendirmelerle bazan iğneyi kendine de batırdığı görülecektir.

Şark Meselesi'nin Osmanlı'yı önce Balkanlar'dan uzaklaştırıp Anadolu'ya atma, sonra da bölüp-parçalama amaçlı politik yönü ise, yazarın diğer kitaplarında ortaya konulacaktır. Örneğin «Makedonya Meselesi», «Ermeni Meselesi» ve «Mısır Yemen Hicaz Meselesi» adıyla yayınlanacak kitapları bu konuları incelemektedir.

Bu girişten sonra yazarımızın kısa biyografisini vererek, okuyucuları kitapla başbaşa bırakabiliriz...

Süleyman Kâni Bey'in bilinen aile kökeni dört göbek ilerisine kadar götürülebilmekte ve şeceresi Sofyalı Mehmet Bey isimli zâta kadar gitmektedir. Ailenin Anadolu'dan Rumeli'ye yerleştirilenlerden olmayıp, daha önce Kırım yoluyla Sofya taraflarına yerleşmiş Türk boylarına mensup olduğu tahmin edilmektedir. Sofyalı Mehmet Bey'in torunu Abdurrahman Ağa'nın oğlu Haznedar Süleyman Ağa ise Kâni Bey'in dedesidir. Anlaşılacağı üzere Süleyman Kâni Bey dedesinin ismini almıştır.

Kâni Bey hatıratının bir yerinde dedesi Süleyman Ağa hakkında şu kısa bilgiyi vermektedir:

"Mehmet Ali Paşa zamanında İskenderiye ve Reşit gümrükleri mültezimi olan ceddim Süleyman Ağa'nın Mısır'daki arazisinde kazdırdığı bir noktada çıkan mermer hamamda kurna başında tası elinde pek güzel bir genç kız

heykelini, evinde "suret" bulundurmak istemediği için hamamın sütunlarıyla birlikte Fransız konsolosuna hediye ettiğini, konsolosun da bin teşekkürle kabul ettiği bu hediyeyi memleketine gönderdiğini büyük validem anlatırdı."

Bu ifade, Kâni Bey'in dedesi Süleyman Ağa'nın gümrük mültezimi olarak Osmanlı devlet yapısında sosyal statüsü bulunan bir kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Süleyman Ağa'nın kızı Fatma hanımdan doğan Aziz Bey ise Kâni Bey'in babası olup muhtelif ilçelerde Malmüdürlüklerinde bulunduktan sonra emekli olmuştur.

Emekli Malmüdürü Aziz Bey'in oğlu olan Süleyman Kâni, babasının memuriyeti dolayısıyla bulunduğu Selânik'te 1871 yılında doğmuş ve ilkokulu Selânik Şemsi Efendi mektebinde okumuştur. (Bu ilkokul Atatürk'ün de okuduğu mekteptir.)

Ortaokulu Selânik "Fevz-i Sıbyan Rüşdiye"sinde ve lise tahsilini Manastır Merkez İdadisinde tamamlamıştır. Anılarında belirtildiği üzere, "Kâni Efendi okulun çalışkan talebeleri arasındadır. Okul yöneticileri bir kaç çalışkan öğrenciyi alarak heyet halinde Selânik'ten İstanbul'a gelirler. Mektebin tahsil derecesini göstermek amacıyla Maarif Nâzırı Münif Paşa'nın huzuruna çıkarlar. Münif Paşa öğrencileri bizzat Fransızca, Arabî, Farisî, riyaziye, coğrafya ve tarihten imtihan ederek neticeden çok memnun kalır ve mektep yöneticilerini nişanlarla taltif eder. Küçük Kâni bu heyet içindedir... *(Fevz-i Sıbyan Rüşdiyesi, daha sonra İstanbul Beyazıt'taki binasına taşınan ve şimdiki özel Fevziye Mektepleri veya Işık Lisesi'nin ilk şekli olan okuldur.)*

Daha sonra İstanbul'daki Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmına kaydolan Süleyman Kâni, buradan 1896 yılında *"pekiyi"* derece ile mezun olmuştur. Ermeniler'in 1896 Osmanlı Bankası baskını sırasında çıkan olayları Mülkiye

son sınıf öğrencisi olarak seyrettiğini gene hatıralarında nakletmektedir. Mülkiyede öğrenci iken İttihatçıların ünlü Maliye Nâzırı Cavid Bey, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Aynîzâde Hasan Tahsin ile ayrılmaz dörtlüyü teşkil etmişlerdir. Bu dörtlünün dostlukları ölene kadar devam edecektir.

Mülkiye Mektebini bitiren genç Süleyman Kâni'nin atandığı ilk görev, Selânik valiliği nezdindeki maiyyet memurluğudur (1896). Bu sırada Selânik valisi ise eski Adliye Nâzırı Rıza Paşa'dır. Rıza Paşa, Cevad Paşa'nın sadaretinde vükelâ meclisinde bir meseleden çıkan ihtilâftan dolayı nezaret görevinden alınarak İstanbul'dan Selânik valiliğine uzaklaştırılmıştır. Süleyman Kâni, kendine özgü davranışları ve sert mizacı bulunan Rıza Paşa'nın maiyetinde iki seneye yakın maiyyet memurluğu yapıp stajını tamamladıktan sonra (1896-1898), sıra çeşitli yerlerdeki kaymakamlık görevlerine gelecektir.

11 Şubat 1899'da Bargiri (Van) kaymakamlığına tayin edilmişse de bu görevine gitmemiş ve 3 Nisan 1900'de Selânik'e bağlı Serez (Siroz) sancağının Menlik kazası kaymakamlığına tayini çıkmıştır. Bu O'nun ilk kaymakamlık görevi olmaktadır. Daha sonra Ustrumca (1902), Drama sancağına bağlı Rupçoz (1904), Vodine (1904), Darıdere (Edirne) ve Ohri kazalarında kaymakamlık yapmıştır. İkinci Meşrutiyetin ilanında (23 Temmuz 1908) Ohri kaymakamı bulunuyordu.

Süleyman Kâni'nin 1908 öncesinde görev yaptığı Makedonya ve çevresi, o yıllarda Bulgar çetelerinin azgın şekavetine maruz bulunuyordu. Osmanlı ordusunun mühim bir kısmı Bulgar, Sırp ve Rum çetelerinin şekaveti peşinde düzeni sağlamak için jandarmalık yapmaktaydı. Kâni Bey anılarında, at sırtında kendisinin de dağlarda eşkiya takibine çıktığını, askerin yakaladığı Bulgar şakilerini,

rüşvet karşılığı bırakan veya toleranslı davranan mutasarrıf ve kadılardan yana yakıla bahsetmektedir.

1904'de Vodine kaymakamı iken, kazada ayrıca bir Rus jandarma Tensik Heyeti de bulunuyordu. Kâni Bey bu heyetteki Rus binbaşısı ile geçinemez. Ayağının kaydırılacağını ve müfettiş-i umumînin de *-sonradan sadrazamlık yapan Hüseyin Hilmi Paşa-* kendini koruyamıyacağını anlayınca istifa ederek İstanbul'a gelir. Darıdere (Edirne) kaymakamlığına tayini bu olaydan sonradır (1906).

Süleyman Kâni 1908 öncesinde Selânik'te gizli faaliyet gösteren İttihat-Terakki Cemiyetine girmiş ve Cemiyetin Makedonya bölgesindeki örgütlenmesinde önemli rol oynamıştır. Anılarında belirttiğine göre bir ara Kâni Bey'in gizli Cemiyetin üyelerinden biri olduğu Müfettiş-i Umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya ihbar edilmiş, ancak Hilmi Paşa bu ihbarı hiç dikkate almamıştır. 1906'da çekilen bir grup fotoğrafında Resneli Niyazi ile yanyanadır.

İkinci Meşrutiyetin ilânıyla birlikte Rumeli'deki başarıları dikkate alınan Süleyman Kâni Bey hemen mutasarrıflığa terfi ettirilerek Cebel-i Bereket sancağına mutasarrıf atanır (6 Ağustos 1909) Sancak o günün Osmanlı devlet teşkilatında vilâyet ile kaza arasında idari bir birimdir. Cebel-i Bereket ise, şimdiki Adana ve Hatay'ın Islahiye, Kadirli, Erzin ve Osmaniye ilçeleri ve mülhakatını kapsayan ve liva merkezi Osmaniye olan bir sancaktır.

Görev devir-teslimi sırasında Mutasarrıf vekilinin hayret dolu bakışları Süleyman Kâni Bey'in üzerindedir. Süleyman Kâni sebebini sorunca eski mutasarrıf:

– Ömrümde ilk defa sakalsız bir mutasarrıf görüyorum, diyecektir.

Sakalsız Süleyman Kâni Bey selefi olan mutasarrıfa cevaben:

– Adana valisi Cemal Paşa ve Dahiliye Nâzırı Talat Paşa da sakalsızdır diyecektir.

Kâni Bey'in daha sonra sırasıyla atandığı görevler şunlardır: Bolu mutasarrıflığı (24 Kasım 1910), Canik (Samsun) mutasarrıflığı (19 Haziran 1912), Beyoğlu mutasarrıflığı (1913) ve Üsküdar mutasarrıflığı (1913-1916). 1916-1917 arasında İstanbul vali vekilliği de yaptıktan sonra, Kâni Bey'in Ocak 1918'de Ankara valiliğine getirildiğini görmekteyiz. Bahçeli bir bağ evine yerleşen vali bey büyük yangından sonra tamamen harap olmuş ve kale çevresine sıkışmış çorak bozkır ortasında küçük bir kasaba görünümündeki Ankara ile karşılaşacaktır.

İttihat-Terakki'nin son kabinesi zamanında *-Sadrazam Talat Paşa ve Dahiliye Nâzırı İsmail Canbulat zamanı-* Süleyman Kâni Bey İstanbul Şehreminliği vekaleti de uhdesinde olmak üzere 3 Ağustos 1918'de tekrar İstanbul valiliğine tayin edilmiştir. Vali Bey ömründe ilk kez makam arabası olarak bir otomobile binerek Harbiye'deki lojmanına gelmektedir. Nevar ki, ailesi ve çocukları bir kez olsun bu arabaya binemeyeceklerdir. Bu kritik ve önemli görevi yaklaşık sekiz ay kadar sürmüştür.

Kâni Bey'in bu kısa ve son valilik ve şehreminliği görevi imparatorluğun en tehlikeli ve sıkıntılı bir dönemine raslamaktadır. Sultan Reşad vefat etmiş, Vahdettin'in cülûsu üzerinden henüz bir ay geçmiştir. Vali ve Belediye başkanı sıfatıyla padişaha yaptığı ilk tanışma ziyaretinde, yani *"huzur-u hümâyun-u mülâkanede şeref-i müsûle nail olduğu"* zaman, Sultan Vahdettin yeni vali Kâni Bey'e şunları söyleyecektir:

"– Kılıç kuşanma merasimi sırasında Eyyüp semtinin gördüğüm perişan halini inşallah ıslah edersiniz."

Kâni Bey bu müşahadelerini Belediye Meclisi toplantısında anlatacaktır. Anlaşıldığı kadarıyla Vahdettin, imparatorluğun ve saltanatının kader günlerinin yaklaştığından ve Osmanlı'nın son padişahı olacağından habersiz olarak kılıç kuşanma merasiminde gördüğü Eyyüb'ün perişan halini dile getirmektedir.

Kâni Bey'in bu valiliği ve şehreminliği vekâleti gerçekten imparatorluğun en kritik bir dönemine raslar. Mondros Mütarekesi bu dönemde imzalanmış, Osmanlı payıtahtı bu dönemde işgale uğramıştır. Talat Paşa'nın istifası, İzzet Paşa ve ardından Tevfik Paşa'nın hükûmet kurması bu dönemdedir. Meclis-i Mebusan'ın V. uzatma devresi bu dönemde açılmış, gene bu dönemde Vahdettin'in iradesiyle feshedilmiştir (10 Ekim 1918 - 21 Aralık 1918).

İşin daha önemlisi, başta Talat, Enver ve Cemal Paşalar olmak üzere İttihatçı erkânın yurt dışana kaçmaları da (2/3 Kasım 1918), Fethi Bey'in Dahiliye Nazırlığı ve Kâni Bey'in valiliği sırasında olmuştur. Duyulunca İstanbul'a bomba gibi düşen bu firar haberi, İttihatçı düşmanlığını had safhaya getirmiştir. Ahmet İzzet Paşa hükûmetinin düşmesine kadar giden bu olayda, firarlara göz yuman İstanbul polisinin ve elbette idarenin başı olan vali Süleyman Kâni'nin sorumluluğunu ve hedef yapılmasını gözardı etmemek gerekir.

İşgal güçlerinin baskılarına dayanamayarak istifa eden Tevfik Paşa hükûmetinden sonra kurulan (4 Mart 1919) birinci Damat Ferit Paşa kabinesinin ilk icraatı şüphesiz ki vali Süleyman Kâni Bey'i azletmek olacaktır. Azil sebebi ise, belediyenin Tepebaşı'nda yaptırdığı park düzenlemesinin kanuna aykırılığı bahanesidir. Artık on yıllık İttihat-Terakki iktidarı tarihe gömülmüş, yerine Hürriyet-İtilaf Fırkası'nın intikamcı ve işbirlikçi iktidarı kaim olmuştur.

Damat Ferit kabinesi İttihatçı avına başlamış, İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfî'ler ve idam sehpaları kurulmuştur.

Damat Ferit Kabinesinin Dahiliye Nâzırı olan Âyan'dan Mehmet Ali Bey, yıllar sonra Paris'te Yüzellilikler listesinden sürgünde bulunduğu küçük bir pansiyon odasında, Süleyman Kâni'nin kızı Pervin Hanım'la karşılaşınca, yaşlı gözlerle boynuna sarılarak şu itirafta bulunacaktır:

"– Kızım beni affedin. Babanız dürüst bir vali olduğu halde bir kulp takarak görevinden haksız yere azlettik. Bunu açıkça itiraf ederim..."

Üzülerek belirtmeliyiz ki, Süleyman Kâni Bey'in *"Saray ve Bâb-ı Âli'nin İçyüzü"* isimli tefrikaları *-biraz da hatıraları-* bu kritik dönemin olaylarına gelmeden gazetedeki yayını aniden yarıda kesilmiştir. Gazetede bu konuda herhangi bir açıklamaya da rastlanmamaktadır. Bu meçhuliyet bizim için olduğu kadar araştırmacılar için de bilinmesi gereken önemli bir nokta olarak kalmaya devam edecektir.

Anlaşıldığı kadarıyla valilikten alınmasıyla mâzuliyet maaşıyla yaşamış ve 1 Kasım 1922'den geçerli olmak üzere 1 Mart 1924'de emekli olmuştur. Bundan sonra hiç memuriyet almayacak, emekli babası Aziz Bey ile birlikte yaşadığı kalabalık ailesini gazeteden aldığı ek gelir ile geçindirmeye çalışacaktır.

Fevziye Mektepleri (Işık Lisesi) Cemiyetinin kurucu üyelerinden olan ve uzun yıllar reisliğini de üstlenen Kâni Bey, ikinci evliliğinden Ali (1908), Osman (1909), Pervin (1911) ve Azra (1912) isimli dört çocuk babası idi. Bu kitabın yayınında sadece kızı Pervin Gürsan hanımefendi hayatta kalmıştır.

30 Kasım 1945 Cuma günü Şişli'deki evinde kalp krizinden vefat ettiğinde kira evinde oturuyordu. Cenazesi, Mülkiyeden beri en samimi arkadaşı olan Hüseyin Cahit'le

beraber sağken aldıkları Feriköy mezarlığındaki kabristanına defnedildi. Mülkiyeden beri ayrılmamış bu iki eski arkadaşın mezarları bile yan yanadır...

Atatürk'e, Ankara'ya, cumhuriyete ve Millî Mücadele'ye sevgi ve takdirle bakan bir insan olduğu kızı Pervin Hanım tarafından ifade edilmektedir. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği gün evde ailecek ağlaştıklarını da hatırlamaktadır. Acaba Atatürk döneminde Süleyman Kâni Bey'e neden görev verilmemiştir? Yoksa kendisi mi görev kabul etmemiştir. Bu sorulara hatıralarından ve ailesinden net bir cevap bulunamamıştır.

Şahsi kanımız o ki, son zamanlara kadar sofra arkadaşlığı devam eden Hüseyin Cahit Yalçın ve Cavid Bey gibilerin başına gelenleri gören Kâni Bey, siyasete hiç bulaşmamayı tercih etmiştir. Veyahut da O'nun bu durumunu gayet iyi bilen Ankara çevresi, O'na hiç sıcak bakmamış olabilir.

Mülkiye Tarihinde belirtildiğine göre, memuriyet sicilinde Fransızca, Rumca, Bulgarca, Arapça ve Farsça bildiği yazılı olan Kâni Bey, 2. rütbeden "Mecidî" ve 3. rütbeden "Osmanî" nişanları ile Alman hükûmetince verilmiş bir nişanın hamili idi...

Yukarda, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde geçirdiği memuriyet ve idarecilik hayatını kısaca verdiğimiz Süleyman Kâni Bey, emekliliğinden sonra 23 sene daha yaşamış ve ömrünü 74 yaşında noktalamıştır. Ne var ki O, ömrünün bu son kısmını evinin bir köşesinde sessizce geçirecek yerde, kendini tarihî araştırmalar yapmaya adamıştır. Hatta biraz daha ileri giderek, yoğun ve stresli bir uğraş alanı olan araştırmacı-gazetecilik mesleği ile tanışmıştır. Hem de profesyonelce.

Öyle anlaşılıyor ki, Kâni Bey'de tarih sevgisi ile gazetecilik merakı hem yan yana gelmiş hem de, gecikmiş ve yetenekli bir yazarın kaleminde ifadesini bulmuştur. Süleyman Kâni Bey ömrünün bu âsude döneminde, sanki içinde kalan bir "ukdeyi" yeniden yaşamaktadır. İçinde bir ukde kalan bu gazetecilik merak ve sevgisinin ipuclarına gene notları arasında raslamak mümkündür:

"1904'de Selânik vilâyeti Vodine kaymakamı idim. Bir taraftan şiddetli sıtmaya yakalanarak sıhhatim bozulduğu, diğer taraftan jandarma tensik memuru olan bir Rus binbaşısı ile "iyi geçinemediğimden" nihayet Rus tensik heyetince başıma bir çorap örüleceğini ve müfettiş-i umuminin de beni koruyamayacağını anladığım için istifa ederek İstanbul'a gelmiştim. Mesleğimi değiştirmek istiyordum. Selânik'te günlük bir gazete çıkarmaya teşebbüs etmiş, nizamen lâzım gelen her muameleyi ve şartları ikmal etmiş iken matbuat müdürü Kemal Bey'in muhalefeti üzerine izin alamamış, gene eski mesleğime dönmeye mecbur kalmıştım."

Eğer bu genç mülkiyeli, mülkiye memurluğuna değil de basın mesleğine geçmiş olsaydı, basın tarihimizin kıymetli bir gazeteci kazanacağından hiç şüphe yoktu. Bütün tefrikalarını okuyan biri olarak rahatça ifade edebilirim ki, bilgi donanımı, yeteneği ve üslûbu bakımından Süleyman Kâni Bey, en az arkadaşı Hüseyin Cahit gibi bir gazeteci veya yazar olmaya layık usta bir kaleme sahiptir.

1933 yılına kadar değişik gazetelerde tarih sohbetleri yazarken, 1933'den sonra Akşam Gazetesi'nde, *"Saray ve Bâb-ı Âli'nin İçyüzü"* başlıklı tarihi tefrikalarının yayını başlar. 29 Kanunuevvel 1932 tarihli gazetenin ilk sayfasında tefrikaların Perşembe, Cumartesi, Pazar ve Salı günleri olmak üzere haftada dört gün yayınlanacağı ilân

edilir. 1 Ocak 1933'te yayına giren bu tefrikalar, neredeyse parmaklarında kalem tutma gücü kalana kadar aralıksız sürüp gidecektir.

Daracık kira evinin bir odası kütüphanedir. Çocukları "Beybaba"larının odasına kolay kolay giremezler. O, saatlerce kitapları, dergileri, gazete küpürleri ile masasına kapanıp gazeteye yazı yetiştirmek için daktilo başındadır. Her gün sahaflardan getirdiği eski kitaplar, odasına o kadar gelişi güzel yığılmıştır ki, hane halkı ahşap evin tahtakurusu istilâsına bile şahit olacaktır. Kâni Bey bu sıralarda geçim sıkıntısı içindedir ve yazı başına 2 lira para almaktadır. Bu para o yıllar için oldukça yüksek bir ücrettir. Bu imkânı ona, Akşam Gazetesi'nin sahibi olan arkadaşı Kâzım Şinasi Bey sağlamıştır.

Vefatından sonra Kâni Bey'in kitapları parça parça değerini bilmeyenlerin eline geçmiştir. Kızı Pervin Hanım'ın ifadesine göre, yayınlanmamış bazı elyazısı (eski yazı) notları oğlu tarafından Hukuk Fakültesine verilmek istenir, ama eski yazı olduğu için kabul edilmez. Ankara SBF. kitaplığı ise yeni yazı olanları alır, eski yazı olanları iade eder. Bir aydın ve Türkiye dramıdır bu...

O. S. Kocahanoğlu

ŞARK MESELESİ

OSMANLI'NIN SÖMÜRGELEŞME TARİHİ

GİRİŞ

Şark Meselesi ve Osmanlı'nın yedi yarası...

Reşit Paşa'nın eseri Âli, Fuat, Midhat Paşalar'da üç muakkip bulmuştu. Bunların üçü de Gülhane hatt-ı hümâyununun hedefini kendilerine siyasî bir misyon seçmek kabiliyetini göstermişlerdir. Fakat üçü de birçok cihetlerde diğer vükelâya rüçhan ve tefeyvuklarına rağmen devleti kurtaracak esaslı ve kuvvetli bir ıslahat programını tatbike muvaffak olamamışlardır; hattâ Midhat Paşa'nın Kanun-u Esâsî'sinden maada böyle bir programı tanzim bile edememişlerdir.

İkinci Sultan Mahmud'un mirası evvelâ kabiliyet derecesi yüksek olmayan oğlu Sultan Abdülmecid'e, sonra keyfine tâbi, kayıtsız bir müsrif gibi davranan ikinci oğlu Abdülâziz'e, sonra torunu cinnete müptelâ Beşinci Sultan Murad'a, nihayet Midhat Paşa'nın Kanun-u Esâsî'sini kabulde muztar kalan ikinci torunu vesveseli İkinci Sultan Abdülhamid'e geçti.

Bu dört saltanat varisinin dördünde de İkinci Sultan Mahmud'un samimi fakat bilgisiz ve muinsiz ıslahat arzuları ciddî ve hakikî bir surette görünmez. Senelerce müddet, bilhassa Abdülmecid saltanatında Avrupa, kendi selâmetinin Devlet-i Âliye'nin istiklâlini ve Rumeli'de varlığını istilzam ettiği kanaatı-

na bağlı kaldı, bu Avrupa umumî hukukunun esaslı bir prensibi, bir siyasî akidesi olmuştu. (1)

Fakat ıslahat için biribirini takip eden hatt-ı hümâyunlar, iradeler sarfedilen gayretlerden, kırtasiyeciliğin mükemmel nümunelerinden ibaret kaldı. Bunlar garp hükûmet prensiplerinin alafranga zevahiri ile ve birer emir sigasıyla Osmanlıca'ya *-burada bu tâbir tam yerindedir-* nakil ve tercümesi gibi bir şey oldu. Başta sarık, ayakta mest pabuç varken frak giymek gibi bir şey!

Osmanlı imparatorluğu on dokuzuncu asrın ikinci yarısına kadar bir orta çağ siyasî heyetinin bakiyesi manzarasını arzediyordu. Taassupla muhafaza edilen ananeleri ve müesseseleri asrın ihtiyaçlarıyla telif kabul edecek halde değildi; köhneleşmiş, yıpranmış usul ve ahkâm haricine bir türlü çıkılamıyordu. Sultan Mahmud bu ananeleri kırmak; müesseseleri bozmak istemiş, fakat nasıl kırıp bozacağını bilememişti.

Sonraki halefleriyse Saray ve Bâb-ı Âli'de modern ıslahata tevessül emrinde ihtiyat ile hareketi ihtiraz derecesine vardırmış, kendilerini daima avamın, muteassıpların muhalefet ve mukavemetlerini gözetmek mecburiyetinde görmüş idiler. Bu iki taraflı *"idare-i maslahat"* siyaseti, bittabi hakiki ve köklü ıslahat yolunda çıkacak engelleri bertaraf edecek bir şiddet ve sürat gösteremezdi.

Avrupa'da demokrasi hükûmetleri en ziyade burjuva sınıfına istinaat ediyor, inkişaf kudretini bu sınıftan alıyordu. Osmanlı içtimaî heyetinde burjuva sınıfını olsa olsa gayri müslimler temsil ediyorlardı. Devlet-i Âliyede hâkim unsur olan Müslümanlarda ise bu sınıf teşekkül etmemişti. Bunlar memur, asker, ülema, köylüden ibaretti.

Müslümanlar, şarka dönük kapısında bulundukları garbın içtimaî, iktisadî inkişaflarını takip edemiyorlar, bu hususta Osmanlı Hıristiyanlardan da aşağı mertebede kalıyorlardı. Umu-

miyetle modern terakkiyatın haricinde kalan Devlet-i Âliye Avrupalıların hırs, tamah, maharet ile çevirdikleri siyasî, iktisadî dolaplar ve çemberler içinde günden güne kendisini müdafaadan aciz bir vaziyete düşüyordu.

Abdülâziz saltanatının ikinci yarısından sonra Devlet-i Âliye'yi muhafaza hakkında Avrupa'da ümidler büsbütün kırıldı. Osmanlı Devleti'nin padişahı ve vükelâsı bile bu ümitsizliğe kapılmaktan nefislerini menedemediler. Artık devlet için kuvvet ve şevketiyle yaşıyor denilemezdi! Hayatını günden güne sürükleyebilmek siyasî maharet addolunuyordu.

Abdülhamid iptida Kanun-u Esâsî ile umumî ıslahat gayesini ele almış gibi göründü. Kanun-u Esâsî meriyetten iskat edildikten sonra umum memlekete şamil ve yeknesak düsturlar ile Osmanlı ülkesinin idaresini tanzim eylemek muhal olacağı kanaatı umumîleşti.

Berlin muahedesinden sonra Girit'de, Ermeni vilâyetlerinde, Arnavutluk ve Makedonya'da mahallî icabata göre ıslahat icrası icap ediyordu; İngiltere daha evvelce Kıbrıs'ı benimser iken yalnız Anadolu'da ıslahat meselesini öne sürmüştü. İngiliz elçisi Henri Layard ıslahat yapılmazsa Ermenistan'ın nihayet Anadolu'da bir Bulgaristan haline geleceğini boş yere ihtar eylemişti. Abdülhamid İngiliz Baker Paşa'yı suiistimalleri tahkik için şark vilâyetlerine göndermekle iktifa etmiş, fakat İngiltere'nin istediği mahallî ıslahatı ciddiyetle icraya yanaşmamıştı. Ataletle hareketi, işgüzarlıkla akameti mezcetmek Abdülhamid siyasetinin başlıca düsturu idi!

1878'de Lord Salsbori Kıbrıs mukavelesinde Anadolu ıslahatı hakkındaki kaydı ihtar edince Abdülhamid kaçamaklı bir cevap vermişti. İngiliz filosu İzmir önünde görününce de: "Islahatın tatbiki esbabını, acele etmeyerek, düşünmekte" olduğunu bildirmişti! 1880'de neşredilen Vilâyet Kanunu yeni ve aynı teşki-

lâtı bütün vilâyetlere teşmil ediyordu. Rumeli'de ıslahat için teşkil edilmiş komisyondaki ecnebi komiserler bu kanunu görünce:

– Devlet-i Âliyede iyi kanunlar hiç eksek olmamıştır! Yalnız bunların tatbikidir ki ya kâfi derecede olmaz, yahut büsbütün ihmal edilir demişlerdi.

Bunları hakkıyla idrak ve tatbik için padişah ile beraber devlet memurları da başka bir maya ile hamurdan yoğurulmuş olmalıydılar! Bir kaç sene İstanbul'da kalmış olan Fransa elçisi M. Bompar: "Devlet-i Âliye memurlarında mesuliyet hissi yoktur; mesuliyet korkusu vardır" demişti.

Abdülhamid zamanında bu mesuliyet korkusu da ne kadar azalmıştı! Abdülhamid'in muhakeme altına alınmamasını iltizam ettiği mürteşi bir kaza kaymakamı için:

– Tabii! Bal tutan parmak yalar dediği işitilmişti!

Padişahın payitahtta gözü önünde cereyan eden irtikâplara göz yumması mesuliyet hissini de, korkusunu da pek az vicdanlara münhasır bırakmıştı! Islahatın tatbik aletleri olacak memurların bu halet-i ruhiyesiyle makinenin nasıl işleyeceği ise belli idi!

(Genç Osmanlılar) ve (Veliefendi çayırı) meselesinde ismi geçen Ayetullah Bey tayin olunduğu Tuna vilâyeti mektupçuluğundan 1294'de vali Asım Paşa tarafından azledilmişti. Bunun üzerine sadaret makamında bulunan Midhat Paşa'ya şu telgrafnameyi çekmişti: "Vazifesini ifa etmediği için bir padişah hal'ettik. Vazifesini ifa eden bir mektupçu niçin azlediliyor? Cevap itası mürüvvet muktezasıdır" (2).

Ayetulah Bey o vakit bile bu feryadına cevap alamamıştı. Sonra sonra işler büsbütün çığırından çıkmıştı. Hakka, adalete riayet kalmayınca, tavsiyeye, iltimasa riayet artınca, rüşvet her işte, her yerde en büyük kuvveti haiz olunca şüphe var mı ki:

Güle gûş ettiremez, boş yere bülbül inler!
Varakı mihri vefayı kim okur, kim dinler?

Bu sebepler ile Devlet-i Âliye seneden seneye Molyer'in Hastası gibi, doktorlarıyla eczacılarının ellerinde ölecek hale geliyordu! Frenk doktorlar hastanın hayatını ancak ayak terini mümkün olduğu kadar fazla alabilmek için temdit eylemek çarelerini düşünüyorlardı. Konsoltalarda çok gürültüler, ihtilâflar oluyordu! Hasta adamın mirasına tek başına konamayacağına kanaat getiren Rusya Çarının:

– Boğaziçi havası hasta adama iyi gelir! demesi tevekkeli değildi!

Hasta adam ölmemeli idi! Amma iyileşmemeli idi de! Ağızlarında insaniyet ve medeniyet kelimeleri dolaşan üzgün tavırlı doktorlarda onların verdikleri reçeteleri hazırlamağa şitap eden etraftaki eczacılar her hareketini haris gözlerini diktikleri hastanın başucunda bekliyorlardı! Kendi haline kalsa hasta belki bir derece iyileşmeye yüz tutabilirdi; fakat hariçten, dahilden zehirli ilâçların ardı, arası kesilmiyordu.

Devletin vücudunda yaralar büyüyordu! Seneden seneye devlet binasının bir tarafı çöktüğü görülüyor, umumî çöküş gününün yaklaştığı hissolunuyordu. Taymis gazetesinin meşhur muhabiri M. dö Bloviç'e göre Devlet-i Âliye'nin yaraları yedidir:

1 – Havalecilik (kırtasiyecilik), 2 – Harem, 3 – Bahşiş (rüşvet), 4 – Vakıflar, 5 – Yolların yokluğu, 6 – Gayrı muntazam borçlar, 7 – Avrupa'nın suiniyeti! (3)

Bloviç bu sonuncuyu Devlet-i Âliye'nin yaraları arasında sayacağına bu yaraları derinleştiren bir hançer gibi göstermiş olsaydı daha ziyade isabet ederdi. Bir de Bloviç Türk olsaydı bu yedi yaraya bir sekizincisini ilâve edecekti: Kapitülâsyonlar! Fakat belki Bloviç bunu Avrupa'nın suiniyeti maddesinde mündemiç saymıştır.

Osmanlı-Rus harbinde uğradığı felâket ve çözülüşü gözönüne getirince bu büyük ve müthiş yaralarıyla bu imparatorluğun hayatı daha yarım asır sürebileceğine ve yıkılışının Avrupa'nın en büyük bazı devletlerinden bile sonra vaki olabileceğine Abdülhamid'in ilk saltanatı senelerinde hiç kimse ihtimal veremiyordu.

Aynı zamanda bir çok kavimleri bir idarede toplamak noktasında Osmanlı imparatorluğuna benzeyen Avusturya imparatorluğunun ise Avrupa ortasında mevcudiyetinin elzemiyetine kani ne kadar müellifler ve müverrihler, siyasiler ve diplomatlar vardı!

Halbuki Osmanlı Devleti parçalana parçalana umumî harbe kadar vücudunu sürükledi. Bu harp içinde muazzam Rus Çarlığının başında Romanof hanedanı, sonunda da Avusturya'nın eski Habsburg, Almanya'nın o kadar kudretli Hohenzolern hanedanları yıkıldılar; Osmanlı hanedanı bitap ve muhtazır, fakat ne olsa hayatta gene saltanat yolunda ve tahtında tutunabildi! Ta Vahdeddin'in muhalefetine rağmen millî varlığını koruyan istiklâl zaferine kadar!

Birinci Bölüm

OSMANLI DEMİRYOLLARI

1 - Batı emperyalizminin büyük lokması, Rumeli demiryolları imtiyazı...

Avrupalılar kabul ettikleri kapitülasyonlarla Osmanlı devletini bir "sömürge ülkesi" saydıkları için imtiyazlar almak,bu yüzden büyük paralar kazanmak, aynı zamanda iktisadi sömürü ile siyasî nüfuzlarını takviye eylemek fırsatını kaçırmazlardı; bilâkis bu farsatları hazırlamak elçilerin en birinci vazifelerindendi.

Aralarında Fransa en kıdemli istismarcı idi. Fakat Abdülhamid zamanında Almanlar bu sahada diğerlerini geride bırakacak dereceye vardılar.

Abdülmecid ve Abdülâziz devirlerinde istikrazların ihraç fiatleri ve faizleri, demiryolları inşaatı gibi işlerde vaki olan bu emperyalizm Abdülhamid saltanatında çoğala çoğala iktisadî her sahaya intikal etti; genişledi.

Ecnebiler Abdülhamid'i "ikna" çaresini bulmuşlardı! Bâb-ı Âli ve saray ricali "muslihane" şartlarla işe alıştırıldıktan sonra, bir pürüz ve engel çıkarsa tehditler ve zorlu vasıtalarla padişahın gözünü korkutmak güç olmazdı. Artık bu yolda dolap üstüne dolap dönerdi.

Bir imtiyaz için müracaat eden icabında sabırlı davranmak, uzun pazarlıklara girişmek lâzım geleceğini de bilirdi.

Fransızlar Süveyş kanalı gibi dünya siyaset ve iktisadiyatınca mühim bir imtiyazı alabilmek için ne kadar müşkillere karşı koymak mecburiyetinde kalmışlardı! Fakat nihayet emellerine nail olmuşlardı. Bir iş her hangi bir sebeple bir zamanda

yürümezse talibi, "sabrıyla dut yaprağından ipek olacağını" düşünür, ona göre dayanır, davranırdı.

Bu çapraşık işler içinde namuslu kalmak, kirlenmemek isteyen rical ya terfian ya tebdilen makamlarından uzaklaşınca veya uzaklaştırılınca müzakerelere yeni baştan girişilir, işe hararet verilirdi.

Ecnebi diplomatları ve iş adamları arasında bu yolda kurt olmuşları vardı.

Arada simsarlar, aracılar, Galata sarraf ve bankerleri, ecnebî bankaların müdürleri, hatta Osmanlı Düyun-u Umumiye idaresinin yüksek şahsiyetleri ehemmiyetli roller oynarlardı.

İmtiyaz ve istikraz gibi teşebbüslerin içyüzü araştırılınca öyle garibelere tesadüf olunur ki, insanın bunların sahihen vuku bulmuş olmasına taaccüb etmemesi kabil olamaz.

Fransızca tarih kitabı...

Bir ecnebî sefaretinden sızdırılmak suretiyle ahiren bana nakledilen şu irtikâb hâdisesinin bende böyle bir hayret uyandırmış olduğunu itiraf ederim:

Abdülâziz devrinde Sadrazam ... Paşa'nın hediye kabilinden gelen büyükçe lokmalara karşı iştihası yerinde idi. Böyle lokmalar bu zatın boğazından hiç de güçlükle geçmezdi. Hele "kapı yoldaşça" verilen Mısır hediyelerine karşı zaafı ile bir defa koca Reşid Paşa'yı kendisine gücendirdiği malûmdu.

Müşkilâtı yenmekte sabır ve sebatı mesel hükmüne geçecek dereceyi bulmuş olan L... dünya ticaretinde tesir ve ehemmiyeti büyük olacak ... imtiyazını takib ediyordu. İş bir çok siyasî ihtilâflara, görültülere bais olmuştu; fakat nihayet bu safhalar atlatılmıştı.

Artık devletçe imtiyazın verilmesi hem faydalı, hem zarurî görülüyordu. Yalnız fermanın çıkması için vükelâ heyetinden

bir mazbata tanzimi bekleniyordu. Senelerce uzayan bu iş yüzünden evvelce bir sadrazam ile bir nazır değiştirilmişti. Şimdi nazırlar sadrazam ... Paşa'dan çekiniyorlardı; vükelâdan hiç kimse bu iş hakkında "Meclis-i Hâs'ta" ağız açamıyordu; hepsinde "mimlenmek ve lekelenmek" korkusu vardı.

Ferman işi de aydan aya kalıyordu. İş olacak diye büyük bir sermaye ile tesis edilmiş olan şirket fermanı alabilmek için nihayet iki milyon franga kadar büyük bir fedakârlığı göze aldı.

Osmanlı vükelâsına girgin olan Hacı B... Efendi'ye münasip gördüğü tarzda hareket eylemek üzere tam salâhiyet verildi.

Hacı B... Efendi ilk evvel nafıa nazırı ... paşayı gördü. Devlet için büyük menfaatleri istilzam edecek olan şu imtiyazın fermanı çıkmasını hızlandırmaya gayret eylediği halde şirketin kendisine Erenköy'ü tarafında mükemmel bir köşk inşa ve ihda eyleyeceğini ima etti. Nâzır Paşa bu imtiyaz fermanının verilmesine tarafdar ise de sadrazam paşa buna meyyal bulunmadıkça kendisinin birşey yapamayacağı cevabını verdi.

B... Efendi diğer vükelâdan hangisine bu şekilde kapalı açık vaid ve teklifler ile müracaat eylediyse hepsinden hemen aynı cevabı aldı.

Düşündü; taşındı; nihayet sadrazama da başvurmağa karar verdi. Fransa nazırlarından Durui'nin neşrettiği tarihin bir cildini müzeyyen ve müzehhep bir surette ciltlettirdi; her sahifesi arasına biner franklık Fransız kaimelerini yerleştirdi. Sadrazam paşadan mülâkat istedi.

Muayyen günde giderek kabul olundu. Paşanın tarihe meraklı olduğunu bildiği için bu cildi takdime cüret eylediğini söyledi.

Paşa cildi açtı; içindekileri gördükten sonra yanına koydu. İstizah tavrıyla Hacı B... Efendi'nin yüzüne baktı. Hacı B...

Efendi imtiyazın sadrazam paşa nezdinde zaten izaha muhtaç olmayan umumî ve iktisadî faidelerinden bahis açarak elçinin artık bu işe hüsnü hâtime verilmesini istirham ettiğini arzetti.

Sadrazam paşa da işin artık neticeye yaklaşmış olduğunu temin etti. Hacı B... Efendi bin teşekkür ederek veda etti. Tam kapıdan çıkacağı sırada Sadrazam Paşa:

– Hacı B... Efendi! Hacı B... Efendi! Hatırımda yanılmıyorsam M. Durui'nin tarihi iki cilddir. Siz yalnız bir cildini getirdiniz!

Demesiyle maksadı anlayan Hacı B... derhal:

– Efendimiz! İkincisini de ciltletiyorum. Bir iki gün sonra onu da takdim edeceğim, diyerek bir çok temennalarla teşekkürlerini tekrar etti. İkinci cildin de birincisi gibi takdimi üzerine sadrazam vükelâ heyetinde fermanın verilmesi daha ziyade uzatılması siyasî mahzurlar uyandıracağı mülâhazasıyla işin müzakeresini ve bir karara raptını ihtar etti.

İmtiyaz fermanının çıkmasını tehir edecek artık hiç bir sebep ve bahane kalmamıştı. İstanbul'daki ecnebî sefaretlerinin eski arşivleri araştırılsa buna benzer kim bilir ne işler, daha doğrusu alış verişler meydana çıkardı!

Böyle imtiyaz işlerine karışmakta Abdülâziz'in dostu Fransa imparatoru üçüncü Napolyon, Abdülhamid'in dostu Almanya imparatoru İkinci Wilhelm'e takaddüm etmişti.

Metrese verilen imtiyaz...

La Turki Gazetesi muharriri olup Âli ve Fuad Paşalara girgin olan Fransız M. Mismer'in *"Souvenirs du Monde Muselman"* eserinde yazdığına göre:

Abdülâziz'in Paris'e seyahatinde Üçüncü Napolyon padişahtan bazı imtiyazlar koparmak istemişti. Buna canı sıkılan Abdülâziz:

– Misafirperverlik kaidesine mugayir taleplere maruz kalacağımı bilseydim Paris'e gelmezdim cevabıyla imparatoru mahcup ve teklifine pişman etmişti.

İmparator istediklerini alamamış ise de nazırlardan bazıları daha becerikli çıkmışlardı! Nazırlardan biri metresinin kocası için Fuad Paşa'dan herife para kazandıracak bir iltimasta bulunur. O da hale vukufunu gösteren bir nükte sarfiyle:

– Bu efendi elbette boynuzlu hayvanlardan anlar diye, et müteahhitliğini vadeder!

Büyük devletlerin sefaretleri arasında imtiyazlar almak yolunda rekabetler Abdülâziz zamanında şiddetle baş göstermişti. ... elçisi ... nin ısrarı ile metresinin kocasına ... tramvayının imtiyazı verilmişti. Bu imtiyazı alanın ise ne serveti, ne itibarı vardı; işi başaramayacağı şüphesizdi. Mukavelenamede tezvirlere, talillere müsaid fıkralar vardı.

Elçi fırsat buldu. Metresi ile metresinin kocası hesabına büyük miktarda tazminat istedi ve aldı. Bu elçi sonra memleketinde Hariciye bakanı da oldu. Gene mahut herife başka bir imtiyaz verdirmek için bilvasıta Bâb-ı Âliyi sıkıştırdı. O kadar ki, Bab-ı Âli kendi elçisi vasıtasıyla hükümdarı nezdinde teşebbüste bulunmağa mecbur kaldı.

Hariciye Bakanı saraya çağrıldı. Hükümdar:

– Ben uhdenize memleketimizin işlerini metreslerinizin işlerini yürütmek için tevdi etmedim diyerek, bakanı vazifesinden affetti.

Bu senelerde ecnebilere verilen imtiyazların miktarı 192'ye baliğ olmuştu. Bunlardan 170'i hiç icrasız kaldı; 16'sı başlandı ama ikmal edilemedi; yalnız altısı şöyle böyle işlettirildi. H. 1297'den 1302'ye kadar yalnız beş sene içinde gene ec-

nebilere demiryolu, vapur işletmesi, rıhtım, tütün rejisi, su, tramvay, maden işletmesi, yol inşaatı gibi mütenevvi işlere müteallik olmak üzere kırk dört imtiyaz verilmiştir.

Fakat bunların hemen hepsinde hazineyi zora sokacak ihtilâflar çıkmıştır. Kapılacak lokmalar pek büyük olursa *-demiryolu imtiyazları gibi-* devletler arasında siyasî mücadeleler, gerginlikler bile peyda olurdu. Biri bir şey alırsa diğerine ya bir hisse verilmeli yahut zarar görmüş gibi tazminat makamında ona da başka bir imtiyaz bahşedilmeli idi.

Bu imtiyaz yağmalarında menfaat patırdıları ne kadar çok ve yüksek olursa Osmanlı devletinin zararı da o derece büyük olurdu!

Fakat ne olsa *"hânı yağmadan"* kapılacak lokmalar çok olduğu için gürültüyü, gerginliği bir muharebe çıkaracak kadar ilerletmeğe mahal yoktu; sonunda bir uzlaşma yoluna girilirdi. Rus elçisi Nelidof Avrupalılar arasında bu yoldaki iltifatlar ve iltimaslar ile istihza için:

– L'Europe est d'accord... Pour se mettre d'accord!

"Avrupa anlaşmak için... Anlaşmıştır!" sözünü sarfetmişti.

Abdülhamid ile vükelâsı her gün çıkan yeni bir gaileyi halletmekle uğraşır çırpınırken, ecnebî devletlerin elçileri hükûmetlerince kendilerine çizilmiş bir "menfaatler programının" umumî ve hususî hatlarını ısrarla takib ederler, bu gaileler arasında bunları Bâb-ı Âliye kabul ettirmek yollarını araştırmakta hiç ihmal ve gaflet göstermezlerdi.

Bazan bir tarafın günlük siyaseti diğer tarafın sistematik siyasetiyle karşılaşırdı. Elçiler tarafından yürütülemeyen noktalar görülünce hükûmetleri, bizzat hükümdarları ve hükûmet reisleri padişah nezdinde ağır basmağa başlarlardı. İmtiyaz koparmakta dostluk tezahürlerinde bulunulmak usulü olduğu gibi dargınlık ve gürültü siyaseti de nafiz olurdu.

İmtiyaz ne suretle koparılacak olursa kâr sayılırdı. Evvelâ bir noktaya, bir şeye tırnak takılır, sonra çekip koparmağa bakılırdı. Bir lokmayı kapan sonra diğerine göz kordu.

Bu gürültüler, bu mücadeleler esnasında bir iş sonuçlanınca Abdülhamid badireyi ucuzca atlattığını tevehhüm ederdi! Bu imtiyazlar arasında Şark ve Bağdat demiryollarının tarihçesi pek dağdağalıdır. 1868'de Âli Paşa ile Belçikalı Von der Elst ve ortakları arasında Rumelide demiryolları tesisi için iptidaî bir mukavele imzalanmıştı. Fakat şirket taahhütlerine riayet etmemişti.

Avrupa'nın teşebbüslerinde cüretkâr maruf bankerlerinden Baron dö Hirş bu işi ele almak istedi.

Avrupa'da bir çok demiryolları inşaatında bulunarak vukufu ve tecrübesiyle şöhret kazanmış mühendislerden Vurtemberg'i, Wilhelm Von Pressel'i tetkikat icrasına memur etti.

1868 nihayetlerinde hükûmet Nafıa Nâzırı Suriyeli katolik Davut Paşa'yı bir kombinezon bulmak üzere Avurapa'ya göndermişti.

Pressel'in büyük bir gayretle vücude getirdiği projeyi beğenen Hirş kilometre başına 22000 frank teminat mukabilinde Rumeli'de iki bin kilometre demiryolu yapmak üzere Davut Paşa ile bir mukavele imzaladı ve 1869 Teşrinievvelinde bu hatların imtiyazını da aldı. Âli Paşa sadaretinde, Pressel projesinde imtiyaz sahibinin menfaatleriyle memleketin menfaatlerini mezcetmeğe çalışmıştı.

Hirş idaresini Pressel'e verdiği inşaata başlarken bu projeye göre hareketi kabul etmişti. Fakat sonra inşaat masraflarının tezyidi, memleketin zararına güzergâhın uzatılması, son haddine kadar spekülasyon ile müthiş rakkamlara baliğ olacak kârlar temini arzularına galebe edemedi.

Bu yüzden Pressel ile aralarında ihtilâf çıktı; Pressel işten çekildi. Hirş de bildiği, istediği gibi inşaatta serbest kaldı.

Hükûmet Rumeli'de yapılacak demiryollarının iktisadî şartlara ve ihtiyaçlara uygun olup olmadığına pek ehemmiyet vermiyordu. Zaten memleketin iktisadî ihtiyaçları tetkik ve mütalaa edilmiş olmadığı için bilinmiyordu da! Hükûmet bu hatların evvelâ askerî bakımdan temin edeceği faideye bakıyordu. Ancak bu takdirde de en kısa yolları ihtiyar etmek ve yaptırtmak lâzım gelirken Hirş güzergâhı uzatmak ve kârını çoğaltmak için uzatılan bu kilometreleri hükûmete kabul ettirmek çarelerini buluyordu.

1870'de Şark demiryolları tahvilâtı fevkalâde reklâmlar sayesinde Viyana ve Paris borsalarında büyük rağbete nail olmuştu. Bu reklâmlara göre bu teşebbüs istikbali pek parlak bir iş idi. İstanbul ile Karadeniz ve Akdeniz çevresindeki Osmanlı memleketleri arasında tesis edilecek olan bu demiryolu, Belgrad ve Bosna'dan geçerek Avusturya - Macaristan demiryollarına iltisak edecek, Şark ile Garbı birleştirecekti.

Matbuat bu teşebbüse karşı o kadar hâhişli davrandı ki 1870 Martı içinde artık tahvillerin hepsi kapatılmış bulunuyordu. Bunların yarısı Avusturya-Macaristan'ca alınmıştı.

Fakat az müddet sonra iş parlaklığından çok kaybetti.Hükûmetle Hirş arasında her gün bir ihtilâf çıkıyordu. Hükûmetin aldandığı, aldatıldığı, şartlarında fahiş bulunduğu ileri sürülüyordu.

Hâmiller korktular; fiatlar düştü, yuvarlandı! Sükût 1882'de son haddini buldu; 25 frank. Ancak gazetelerin yazdığına göre Baron Hirş bu tahvilât alış verişlerinde 64 milyon ve bütün Osmanlı demiryolları işlerinden altı senede 125 milyon frank kazandı.

2 - Baron Hirsch ile çıkan ihtilaflar, müzakereler ve hakem kararı...

Üç senede Hirş inşaatın ucuz ve kolay yerlerini yapmıştı; tam sıra güç ve masraflı kısımlara gelmişti ki Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Nâfıa Nâzırı Ethem Paşa'nın *-sonra sadrazam-* muhalefetine rağmen Hirş ile mukaveleyi feshetmeği muvafık buldu.

Fakat mukaveleyi bir tarafın feshetmesiyle ihtilâf hallolunmuş olmuyordu. Hirş ile anlaşmak lâzım geliyordu. Bu da kolay değildi.

Bu ihtilâflardan bıkan Abdülâziz bir gün bu mesele hakkında mabeyn başkâtibi Atıf Bey'e şu sözleri sarfetmişti:

– Mahmud Nedim Paşa yalancı, vehham ve mütelevvin bir adamdır. Hirş ile Âli Paşa zamanında yapılan demiryolu mukavelesini "muzırdır" diye feshetti. Rumeli'nin yeniden fethine bais olduğundan bahsiyle mübahat eyledi; etraftan müddeasını teyid için teşekkür mazbataları yağdırdı. Halbuki yalanı zuhur ederek sonraki tesviyenin şenaati meydana çıktı. Şeamet ve sui tedbirinden yollar da noksan kaldı. (4)

Baron Hirş çıkarılan borçları ibra olunmadıkça iltisak hattını yapmağa muvafakat etmiyordu. Nâfıa Nâzırı Ethem Paşa (H. 1288 - 1239) Rumeli hatlarının inşaatına ne suretle devam edilebileceğine dair Pressel'den bir rapor aldı.

Bu rapora göre Rumeli şebekesi masraflar kısaltılarak dört senede ikmal edilebilecekti. Hirş bu raporun kokusunu alınca bunu akim bıraktırmak çaresini de buldu.

Sadrazam Esad Paşa'nın da Pressel'den istifade yolunda bir teşebbüsü aynı neticeyi verdi. (5) Zaten o senelerde, aylarda nezaretlerde ve sadarette yapılan tebeddüller böyle projelerin, raporların tetkik ve takibine meydan bırakmıyordu. Von Pressel'e

müteveccih olmayan Midhat Paşa da onun raporlarını kabul etmeği muvafık bulmuyordu.

Said Paşa dördüncü sadaretinde (H. 1300-1302) Hirş'in vesatetinden sarfı nazar olunarak iltisak hattının (kontuar deskonttan) istikraz olunan paralarla yaptırılmasını muvafık gördü.

Baron Hirşin koyduğu şartların hazineye zararı aşikârdı. İltisak hattının yaptırılması da Berlin ahidnamesi iktizasından bulunuyordu. Said Paşa sadaretinde bunun için vükelâca yapılan mazbatalar mabeynden iade ediliyordu.

Nihayet dördüncü mazbata üzerine Ali Saib ve Zühtü Paşalar gibi bazı zevattan mürekkep bir komisyonda işin tetkikine dair irade çıktı.

Said Paşa Hirş ile müzakere ve mukaveleyi zararlı görüyordu. "Böyle kalben ve yakinen meczumum olan bir şeye vesatet padişahın ve devlet-i âliyelerinin menfaatlerine muhalif bir hali bile bile ihtiyar etmek olur; bunu tecviz edemem. Paris şirketi sarrafiyesinin taahhüdatı hakkında mahzurlar beyan buyruluyor. Bunun için onunla da mukavele akdine tavassut eyliyemem. Vükelâ meclisinde dört defa müzakere olunarak kararlaşan suret hilâfına şimdi bazı vükelâdan mürekkeb olarak bir komisyon teşkili eski kararlara itimatsızlık olur."

Diye sadaretten istifa etti.

Kâmil Paşa sadaretinde Maliye Nâzırı Zihni Paşa ile işletici kumpanyanın vekilleri Kelman ve Şarl Moravvitcih arasında 27 Şubat 1886'da bir mukavele aktolundu. Bununla iltisak hattı Hirş ile arkadaşlarının eline geçti.

(Adliye müsteşarı Vahan Efendi ile diğer bazı hukukşinaslar tarafından hazırlanmış ve tanzim edilmiş olan bu mukavele şartlarından devletçe hasıl olan zararlara kimin sebebiyet verdiği hakkında meşrutiyetten sonra Said, Kâmil, Zihni Paşalar arasında zararların biribirine isnadı mahiyetinde bir çok neşriyat

vaki olmuştur. Fakat gösterilen hesapların içinden olsa olsa bir mütehassıslar heyeti çıkabilir.)

Bu mukavele yapıldıktan sonra devlet eski alacağını Hirş'den aramağa başladı.

Devletçe herhangi bir mesele de olursa olsun, bir işin ilk zamanında halli çaresine bakılmayarak faydasız teşebbüsler, istihsali kabil olamayacak talepler ve tatbik edilemeyecek tasavvurlar ile talik ve tavik edilmiş ise neticesi hayırlı çıkmadığını bildiği için Kâmil Paşa, Hirş işinin katî bir tesviyeye isalini münasip gördü.

Devletin Hirş'deki hakları, buna mukabil onun tazminat iddiası tetkik, aradaki hesaplar rüyet edilmek üzere Hirş'i İstanbul'a davet edildi.

Hirş İstanbul'a gelirse sonra avdetine engel olunmaması şartını ortaya sürdü. Buna da muvafakat edildi. Hirş geldi. Bâb-ı Âlide maliye muhasebecilerinden biri ve Bâb-i Âli hukuk müşaviri Gabriel Noradunkyan Efendi huzurlarında hesaplar meydana konuldu.

Hirş'in ve devletin her kalemden ne kadar matlûbu olduğu kararlaştıkça Hirş gider, geceleyin hesapları toplar, devlet alacağının ehemmiyetini anlayınca ertesi günü sözünden dönerdi.

Devletçe Hirş'den aranılan para on beş milyon lirayı buluyordu. Hirş ise sulh bedeli olarak dört milyon franktan fazla vermek istemiyordu.

Hasan Fehmi Paşa'nın riyasetinde avukatlardan mürekkep meclisler yapıldı; mesele bir ara Mabeynde Cevdet ve Aleksandr Kara Todori Paşa'ların riyasetlerinde teşekkül eden bir komisyonda da tetkik edildi. Fakat iş ileriye götürülemedi.

Abdülhamid mutadı veçhile Said Paşa'nın rey ve mütalaasını sordu. Said Paşa da Hirş'in verdiği sulh bedeli ile işi bitirmek devlet hazinesi için zararı mucip olacağı cevabını verdi.

Said Paşa da Hasan Fehmi ve Zihni Paşalar'la komisyona memur oldu.

Hirş bir kaç defa Said Paşa'nın konağına geldi. Sulh bedelini iki milyon liraya iblâğa razı oldu. Said Paşa aradaki fark dolayısıyla bu bedelle işin bitmesine imkân olamayacağını söyledi; keyfiyeti padişaha da arzetti. Mabeynce Hirş'in iki milyon lira sulh bedeli vereceğinde şüphe edildi. Bir mabeynci vasıtasıyla Abdülhamid Hirş'den bu meblâğ hakkında yazı ile muvafakati alınmasını Said Paşa'ya irade etti. Said Paşa Hirş'i nezdine çağırdı.

– İki milyon lira sulh bedeli ile zimmetinizin ibra edilmesi devletçe kabul olunmaz itikadındayım. Fakat bir kere bana ileri sürdüğünüz ifadenizi tahriren bildirmeniz lâzım gelir.

Dedi. Hirş esasen muvafakat sureti gösterdi ise de göndereceği mektubu kendi avukatıyla müşavereden sonra yazacağını söyledi. Said Paşa:

– Tevil kabil olacak mektup kabul edemem.

Diye ısrar etti.Hirş avukat ve şimendifer memuru M. Tokas ile mektup müsveddesini gönderdi. Said Paşa bazı fıkraları devletin menfaatlerine mugayir gördü. Avukat mezuniyetine binaen bunları işaret ve tashih etti. Hirş bu suretle düzeltilmiş Fransızca mektubu Said Paşa'ya irsal edince, o da arzolunmak üzere mabeyn başkitabetine gönderdi.

Hirş, Said Paşa'ya Bâb-ı Âli'de, şurada burada bir takım adamların kendisinden para çekmek arzusuna düşmüş, kendisi de bu gibi şeylerden bıkmış olduğunu mahremane söylemişti.

(Kâmil Paşa neşriyatında, Hirş'in iki milyon lira vermeğe razı olduğuna inanmıyor. Onun ahval ve etvarını bilenlerin Said Paşa'nın bu yoldaki ifadesini müsteb'id bulacaklarını ve Said Paşa'nın bu Fransızca mektubu mabeyne gönderecek yerde kendisinin de dahil olduğu komisyona tevdi etmesi daha muvafık

düşeceğini yazıyor. Said Paşa bu mektubun suretini hatıratında neşretmemiştir.) Neticede gene anlaşmak kabil olamadı.

Hirş mukavele mucibince hakeme müracaate davet edildi. O da buna razı oldu. İki taraftan ikişer hakem nasbolundu. Fakat devlet hakemleri devlete, Hirş'in hakemleri Hirş'e hak verdiler. Bu halde beşinci bir hakem intihabı lâzım geliyordu.

Ancak Hirş davanın neticesinden emin değildi.

Bu defa da işi uzatmaktan ise anlaşarak bitirmeği tercih eder göründü. Kendisinin devlete hiç vereceği olmadığı, bilâkis alacağı bulunduğu iddiasından fariğ olmamakla beraber "mücerred hazineye bir hizmet olmak" için beş milyon frank vermeği teklif etti.

Bu miktarın asla kabul olunamayacağı kendisine bildirilmesi üzerine Hirş, âdeti veçhile pazarlığa girişti. Bir kaç gün daha uğraşıldıktan sonra sulh bedelini on milyon franga çıkarmağa muvafakat etti. Kâmil Paşa da yatmakta olduğu için Hirş öteye beriye, hatta mabeyne müracaat ediyordu.

Bir gün Hirş'in işlerinde kullandığı Antuan Azaryan Efendi, Kâmil Paşa'ya geldi.

"Hirş Bâb-ı Âli'nin tazyiklerinden pek sıkılmış, usanmış olmasıyla şu işin istenilen şekilde neticelenmesine hangi vasıta ile muvaffak olursa ona külli bir para takdimini göze aldırmış" bulunduğunu isma etti! Kâmil Paşa, Hirş'in bu yolda muvaffak olamayacağı cevabıyla Azaryan Efendi'yi savdı. Hirş nihayet son teklif olmak üzere sulh bedelini onbeş milyon franga çıkardı.

Mabeynden Kâmil Paşa'ya gelen bir tezkerede:

"Hirş hazır İstanbul'a gelmişken iş bitirilmiyerek avdetine ruhsat verilmesi ve işin keşakeşte bırakılması maslahata uymayacağından bu meseleye biran evvel nihayet verilmesi." iradesi tebliğ olundu.

O gün bir vükelâ meclisi kuruldu. Müzakere geceye kadar devam etti. Vükelâdan çoğu hususiyle serasker Ali Saib Paşa on beş milyon frank ile işin bitirilmesi reyinde bulundular. Kâmil Paşa iki milyon altında ısrar ediyordu. Ali Saib Paşa iki defa meclisten çıkarak diğer odada muntazır olan Baron Hirş'i hiç olmazsa yirmi milyon franga iknaa çalıştı, kabil olamadı.

Vükelâ nihayet, "15 milyon frank'tan ziyadeye tama ile davayı para kuvvetiyle kendi tarafına celbedebileceği bir beşinci hakemin rey ve insafına bırakmaktan ise teklif olunan on beş milyon frangı kabul ile işe netice verilmesini" tercih ettiler. Yalnız Zihni Paşa "Hirş'ten sulhen ne alınsa miktarı kimseye kanaatbahş olmayacağı" reyinde sebat ediyordu. Bunun üzerine bütün vükelâca fikir değişti. "Maslahatın bir hükme başlaması en salim tedbir" görüldü. Padişaha arzolundu. Hirş'in de İstanbul'dan gitmesine ruhsat verildi. Hirş ertesi günü çıktı gitti.

Beşinci hakem olmak üzere İstanbul'da münasip görülen iki zata Hirş birer bahane ile muvafakat etmedi. Nihayet Berlin'de hukuk ulemasından istinaf mahkemesi reisi profesör (Gneist) de ittifak edildi. Gneist de hakemliği kabul eylemesiyle evrak Berlin'e gönderildi. Kendisine devlet tarafından lâzım gelen izahatı vermeğe de Gabriyel Noradunkyan Efendi memur edildi. Nafıa nezareti hukuk müşaviri Miltiyadis Efendi de bu işten bin altın vekâlet ücreti aldı.

Gneist, Hirşi bir buçuk milyon lira kadar bir para ödemeğe mahkûm etti. Hirş paraları verdi. Bunun üzerine Abdülhamid, Kâmil Paşa'yı murassa iftihar nişanı ile taltif etti.

(Bu nişandan Abdülmecid'den kalma yalnız üç tane vardı. Rus muharebesinden sonra biri Gazi Ahmed Muhtar, diğeri Gazi Osman Paşalar'a verilmişti.)

(Şark demiryollarıyla ihtilâflar bundan sonra dahi eksik olmamıştır. Hirş ile uzun seneler süren bu ihtilâflar hakkında ce

reyan eden müzakereleri, verilen kararları, yapılan itilâfları esbak Bâb-ı Âli hukuk müşaviri Hrant Abro Bey beş ciidde toplamıştır. Biricik olduğunu sandığım bu mecmua Hrant Bey nezdinde mahfuzdur.)

Şark demiryolları tahvilâtından Hirş'de bulunan pek külliyetli bir miktarı onun vefatında veresesine kalmıştı.

1896'da verese bunları elden çıkarmak istedi. Deutsche Bank ortaya çıkmayarak Zürih bankasının teşkil ettiği bir tröst vasıtasıyla bu tahvilleri satın aldı. Bu suretle Almanlar Şark demiryollarına el koymuş oldular.

Altıncı sadaretinde (H. 1319 - 1320) Said Paşa'ya tebliğ edilen bir irade bu el koymanın tamamlanmak istediğini gösterir; bu irade şu mealde idi:

(Rumeli şimendiferleri müstecir bir şirketin idaresindedir. Yolları devlet doğrudan doğruya tasarruf etmek için şimendifer senetlerinin maliye hazinesince mübayaası)

Nâfıa Nâzırı Zihni Paşa (H. 1316 - 1326) şirketin memurlarıyla konuştu. Tahvillerin mübayaası fikri şirket tarafından mabeyne ilka olunduğu, şirketin maksadı icarı feshiyle hatları hükûmetin tasarrufuna teslim etmek değil, malî bir tesviye mukabilinde Anadolu demiryolları şirketine devretmek olduğu anlaşıldı.

Malî tesviye için teklif olunan şartlar ağır ve muzır göründüğü için Said Paşa teklifi reddetti. (6)

3 - Anadolu-Bağdat demiryolu hattı üzerine İngiliz-Fransız rekabeti...

Bağdat hattının siyasî, iktisadî ehemmiyeti, İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya arasında uyandırdığı ihtilâflar, bankalarla malî şirketlerin oynadıkları roller, hattın istikbaline, Almanlar'ın Şark ve İngilizlerin Hindistan siyasetine ait düşüncelerine icra edeceği tesirler hakkında Avrupa'da ciltler doldurulmuştur.

Öyle sanıyorum ki bu neşriyat hususunda en fakir kalan en ziyade ilgi ve hassasiyet göstermesi icap eden Osmanlı matbuat âlemi olmuştur. Ümid burnu deniz yolunun keşfinden evvel Avrupa'nın Hindistan'a bir tek yolu vardı: Karadeniz'de Trabzon'dan başlayıp Fırat ve Dicle nehirlerini takiben Bağdad'a, Basra'ya, oradan Benderabbas'tan Hindistan'a varan deniz ve kara yolu.

Ümid burnunun keşfi bu yolun işlekliğine bir darbe vurmuştu. Süveyş kanalının açılması ise eski yolun büsbütün ihmal ve terkini intac eylemişti.

Ancak müstemlekelerle büyük mikyasta ticaret açıldıkça Akdeniz'le Hint Okyanusu arasında Süveyş yolundan daha kısa bir yol bulmak düşünceleri zihinleri işgal etmekten hâli kalmıyordu. Bu da ancak ya Suriye'den, ya Anadolu'dan Irak'a uzanacak bir demiryolu olabilirdi.

Maliyesi pek berbat bir halde bulunan Osmanlı devleti bu yolu kendi sermayesiyle vücude getiremezdi; ecnebi sermayesine ihtiyaç pek açıktı.

Osmanlı devleti gibi geri kalmış bir memlekette iktisat sahasında en müterakki, en mütekâmil metodlarla işleyen ecnebî sermayesinin yerleşmesi bu devletin içinde yaşadığı iktisadî durumda en göze çarpan bir hâdisedir.

Dünyanın en büyük iki müstemleke devleti, İngiltere ve Fransa, Osmanlı devletinin Asya'daki memleketlerinde sermayelerini en ziyade iki üç mıntıkada toplamaya çalışıyorlardı.

İngiliz sermayesi Acem körfezinden, Fransız sermayesi Suriye sahillerinden, her iki sermaye İzmir tarafından ve İstanbul'dan memleket dahiline yayılmağa gayret ediyordu. Bu suretle bütün Osmanlı imparatorluğunu demiryolları, bankalar, ithalât ve ihracat müesseselerinden mürekkeb bir ağ ile kaplamak istiyorlardı. Fransa kırk yıldan beri sistematik bir surette kendi malî-iktisadî menfaatlerini Suriye'de, İngiltere Irak'ta inkişaf ettirmekte idi. Her ikisi göz diktikleri Suriye ve Irak'ta kendilerine üstünlük temin ve teyidine çalışıyorlardı. İran körfezinde deniz seyriseferi hemen hemen İngiliz inhisarı altında bulunuyordu.

Irakta İngiltere'nin ticarî ve malî menfaatlerinin rehberi Bağdad'da bir şubesi bulunan (Şark Bankası) idi. Bağdad'da sekiz büyük ecnebî firmasının altısı İngilizlerindi. Irak petrolleri de İngiliz sermayesinin dikkatini celbediyordu.

Osmanlı ve İran topraklarında bulunan bu petrol mıntakası, büyük devletler arasında hased ve rekabet uyandırıyordu. İran petrol kaynaklarının imtiyazı bir (İngiliz - İran) şirketi tarafından alınmıştı. Osmanlı arazisindeki kaynaklar hakkında sermayeler arasında mücadele ise umumî harbe kadar devam etmiştir.

(Amerikan neft (petrol) gruplarının mümessili olan Amiral Çester kuzey Irak ve Ermenistan neft imtiyazını almak, Musul'a kadar bir demiryolu yaptırmak üzere az uğraşmamıştır.)

Büyük dünya yollarının ikisi Arabistan'ın etrafından geçer; Biri Akdeniz'i Süveyş kanalından ve Kızıl denizden Hint Okyanusuyla birleştirir; diğeri gene Akdenizden Suriye veya İstanbul'dan Anadolu'yu aşarak Şattülarap, İran körfezi ile Hint Okyanusuna ilerler.

On dokuzuncu asırda bu yolların ikisi de Hindistan münasebetiyle İngilizler için yalnız ticarî ehemmiyetleri bakımından değil, sevkulceyş (strateji) itibarıyla da kıymet kazanmıştı.

Buralarda hâkimiyet için idi ki İngiltere 1839'da (Adeni) zaptetmişti; daha sonra Babülmendeb boğazı ortasında (Perim) adasını ilhak ederek Ak ve Kızıl deniz ile Hint Okyanusu arasında diğer bir (Cebelüttarık) kurmuştu.

İngilizlerin Umman, Maskat, Bahreyn adaları, Kuveyt ile İran'da Muhammere etrafında çevirdikleri dolaplar, bu emareleri, şeyhlikleri himaye teşebbüsleri hep Hindistan siyasetlerinin mürettep tezahürleri oluyordu.

Silâh kuvveti kadar altının da rol oynadığı karışık ve mütemadî gayretler sonucunda İngiltere, İran körfezini kendisi için emniyet altına, bu körfezde seyrüseferi eline almış idi. Buralarda asayişin takarrür ettirilmesi, fenerlerin tanzimi, sıhhî kontrol, hepsi İngiliz donanmasının vazifeleri meyanına girmişti. (7)

Fransa Osmanlı diyarında malî ve iktisadî teşebbüslerde birinci mevkii işgal ediyordu. Umumun yüzde altmışını tutan bu teşebbüslere tahsis edilen Fransız sermayesi üç buçuk milyar frank kadar tahmin olunur.

Bütün bu teşebbüslere Fransız - İngiliz sermayesiyle teşkil edilen Osmanlı Bankası da dahil olmak üzere Société generale, Credit Iyonnais, Perier, Ulion gibi en büyük Fransız malî müesseseleri iştirak ediyordu. Bu suretle Fransız sermayesi demiryolları, limanlar, maden ocakları, ticaret kumpanyaları, belediye işleri ile Anadolu ve Suriye'nin bütün iktisadî teşkilâtına nüfuz etmekte idi. Türkiye'nin haricî ticaretine daha ziyade ehemmiyet veren İngilizler bu yoldaki teşebbüslerde Fransa'dan geri mevkide kalmışlardır. Onlar iktisaden yalnız Irak'ta yerleşmeği gözönünde tutuyorlardı. 1861'de Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde vapurlarla seyrüsefer etmek üzere kurulan (Linç) şirketi bu gayeye hizmet edecek bir müessese idi.

İmtiyaz işlerinde Fransız menfaatleri Osmanlı devletinin hali ile pek iyi telif edilebiliyordu.

Abdülhamid Fransa'ya, Fransız finansçılarına, müteahhitlerine, mühendislerine para kazandırıyordu; Fransız gazetecilerine nişan ve atiyeler veriyordu. Bunun için Fransız siyaseti Osmanlı imparatorluğunun inkisamını istemiyor, Osmanlı saltanatında mutlakıyyetin devamını kendisine zararlı bulmuyordu. Osmanlı devletinin iktisadî hayatında rolü hiç ehemmiyeti haiz olmayan Rusya ise Ermeni ve Kürtlerin sakin bulundukları vilâyetleri kendi mıntakası sayıyordu; yalnız şarkî Anadolu'yu Avrupa imtiyazcılarına karşı kapamağa bakıyordu. Bir de Osmanlı devletini boğazların bekçisi gibi ipka ederek herhangi bir fırsatta hünkâr iskelesi muahedesi hükümlerini iade ettirmeği düşünüyordu.

İngilizler Suriye'de kendi siyasetlerine taraftarlar bulmak ihtiyatında ihmal göstermiyorlardı. Bu yüzden Fransızlarla aralarına rekabet girmişti. Suriye'nin dahilî ihtilâflarında İngilizler Dürzüleri, Fransızlar Marunîleri tutuyorladı.

Rusya'nın "mübarek makamlar" vesilesiyle buralara siyasî ayak uzatmak istemesi bir ara İngiltere ile Fransa'yı birleştirmişti; fakat Paris muahedesinin Rusya'yı Suriye işlerinde müessir olmaktan uzaklaştırması, Akdeniz'in bu kıyılarında gene İngiltere ile Fransa'yı başbaşa bırakmıştı.

Artık iki rakip yalnız Akdeniz sahillerinde bazı noktalarda iktisaden nafiz geçinmekle kanmıyorlardı. Memleket içine ilerilemek, geniş mıntakalara girmek, sevkulceyş itibariyle de ehemmiyetli hareket merkezleri tutmak, hasılı bazı parçalara el koymak istiyorlardı.

İngiltere'nin gözü Kıbrıs'a ve Mısır'a uzanıyordu; Fransa Tunus'la beraber Lübnan'ı, Suriye'yi kendine pay ayırıyordu. On dokuzuncu asrın ikinci yarısında siyaset ve sevkulceyş âmil-

lerine iktisad âmili ve sermaye kuvveti de pek iştihalı ve zorlu bir şekilde katılmıştı.

Garp sermayesi bu suretle Osmanlı imparatorluğunun parçalanması programına göre yer tutmakta, daima bu hesapların uyandırdığı hırslar ile hareket etmekteydi.

İngilizler 60 seneden beri deniz ticaretini ve Hindistan yolunu düşünerek Akdeniz sahillerinden içeriye doğru yapılacak demiryollarına ilgi gösteriyorlardı. Fransızlar da bu düşüncede idiler.

On dokuzuncu asrın ortalarına doğru Bağdat'a bir demiryolu uzatılmak tasavvurları meydan almıştı.

İlk defa 1837'de İngiliz miralayı Chesney Akdeniz sahilinde Süveydiyeden Halep yoluyla Bağdat'a kadar bir demiryolu projesi hazırlamıştı. Fakat o vakit Osmanlı devletinin Mısır ile muharebeleri bu projenin takibine meydan bırakmamıştı.

1843'de İngiliz Campbeli diğer bir proje vücude getirmişti. 1851'de İngiltere'de Süveydiye'den İran körfezinde Küveyte kadar bir demiryolu tesisi maksadıyla bir şirket teşkil edilmişti. Miralay Chesney ile Hindistan'da demiryolları yapan bir şirketin reisi Vilyan Andrew bu şirkette dahildirler. 1856'da bu şirket inşaat imtiyazını da almıştı. Fakat sermaye bulamadığından imtiyaz müruru zamana uğradı.

Bundan sonra bu demiryolu için bir kaç defa daha projeler hazırlandı; teşebbüsler canlandı. Fakat hiç birisi müsmir olamadı. Bu projeler arasında Irak demiryoluna başlangıç olarak Süveyş kanalında (İsmailiye)yi gösterenler dahi vardı.

– Suriye'den Bağdat'a bir hat inşasına en ziyade Midhat paşa taraftar, Nâfıa Nâzırı Ethem Paşa aleyhtar görünüyordu.

Von Pressel bu teşebbüs aleyhinde Ethem Paşa'ya bir lâyiha vermiş, Etem Paşa da buna istinad ile hükûmeti bu fikirden vaz geçirtmişti. (8)

Erkân-ı harbiye-i umumiye riyasetinde bulunan Ali Nizami Paşa dahi bu hususta Ethem Paşa ile hemfikirdi; Mütercim Rüştü, Şirvanî Rüştü, Esat, Müşir Şakir Paşalar da Pressel'in mütalaalarını müdafaa ediyorlardı.

Fakat ister Süveydiye'den ve Şam Trablusundan yahut Midhat Paşa'nın arzu ettiği Humstan, ister İsmailiye'den başlasın, mutlaka (Elcezire)den geçecek olan bu hat ne hasılat, konulacak büyük sermayeye ne faiz getirecekti? Suriye ile Irak birbirine bağlanacak ise de asıl Anadolu kıtası bu demiryolu bölgesi haricinde kalacak, payitaht ile Bağdat arasında bağlantı olmayacak, ihtiyar olunan masariften Anadolu ümran itibarıyla bir şey kazanamayacaktı. 1872'de Von Pressel'e hükûmet tarafından Anadolu hatları hakkında mütalaası soruldu. O da mufassal bir rapor verdi (1873). Bu raprda on sene içinde İstanbul'dan İzmit, Eskişehir, Ankara, Sivas, Harput, Diyarıbekir, Musul yoluyla Bağdat'a kadar bir ana hat ile Süveydiye'den Halep yoluyla Diyarıbekir'e bir, Eskişehirden Konya'ya, Sivas'tan Erzurum'a iki şube açılmasına lüzum gösterdi.

Bu hatları inşa için büyük ve kuvvetli bir grup da teşekkül etmişti. Ancak hattın dar veya geniş yapılması hakkında çıkan ihtilâf ile o günlerin karışıklıkları arasında bu proje takib edilemedi. İngilizler Süveyş kanalının inşasından, hele kanal hisse senetlerinin çoğunu elde ettikten, Mısır'ı işgal ile Hindistan deniz yolunu kendileri için büsbütün emniyet altına aldıktan sonra bu demiryoluna ehemmiyet vermemeğe başlamışlardı.

Anadolu'da kısa hatlar daha kârlı teşebbüsler gibi görünüyordu. İngiliz sermayesi bu işlere 1856'da İzmir -Dinar demiryoluyla başlamıştı. İzmir-Kasaba- Alaşehir demiryolları da bu yolda düşünceler mahsulü olmuştu.

Fransız - Belçika sermayesi Mudanya - Bursa hattını inşa etmişti. Bütün bu hatların imtiyazları kilometre yahut sermayeye faiz teminatıyla veriliyordu. İmtiyaz sahipleri de bu teminatı al-

dıktan sonra kilometrelerin çoğalmasını menfaatlerine pek uygun buluyorlardı. Hattın güzergâhında istimlâk olunacak yerlere çok bedel vermemek üzere istasyonları kasabalardan, köylerden mümkün olduğu kadar uzakta yaptırıyorlardı. Hükûmet de böyle küçük meseleler (!) için şirketlerle ihtilâflar çıkarmağı lüzumsuz buluyordu.

Fransızlar, İngilizler böylece rahat rahat istismar siyasetini yürütüyorlardı. Fakat artık Almanya onların bu huzur ve rahatını bozacak teşebbüslerine başlamakta gecikmeyecekti.

Berlin kongresi esnasında Lord Bikonsfild Osmanlı devletini koruyacak yolda hareket etmişti. Fakat halefi Gladston'un zihniyeti bu tarzda harekete müsait değildi.

Abdülhamid 1879'da Fransızlar ile kuvvetli dostluk tesisini istemiş, fakat Almanlardan intikam almak fikrinde olan Fransa, Rusya'yı kırmamak için buna yanaşmamıştı. 1881'de Fransa'dan bir askerî heyet celbi hakkındaki teşebbüs dahi bu yüzden semeresiz kalmıştı. Abdülhamid de zaruret ilcasıyla gözünü Almanya'ya dikmiş, İstanbul ile Berlin arasında siyasî bir yakınlaşmaya yol açılmıştı.

Osmanlı padişahı bundan büyük faideler umuyordu. Fakat Almanya fevkalâde çabuk bir inkişaf ile İslâv, Lâtin, Anglosakson kavimlerin hased ve infiallerini celbetmekteydi. Almanya'nın Osmanlı devletine göstereceği dostluk da hakikatte diğer büyük devletler kadar aleyhte bulunmamak gibi kuru bir tezahürden ibaret kalacaktı; ama bu kadarı da Türkiye'de iktisadî menfaatler teminine kâfi olacaktı. İş buraya dayanınca bu dostluğun Osmanlı devleti için başkalarının husumetlerini ve tehlikelerini artırması ihtimali de kuvvetlenecekti. Ancak Yıldız sarayı ve Bâb-ı Âli rakib diğer devletler karşısında Almanya'da kendilerine bir istinadgâh bulmuş olmakla müteselli olacaklardı

4 - Alman sermayesinin Anadolu'ya ayak basması ve İzmit-Ankara demiryolu hattı...

Alman sermayesinin ilk olarak 1888 senesinde Anadolu'ya ayak bastığı görüldü. Bu adım pek mütevaziydi, fakat Almanlar adımlarını sıklaştıracak, faaliyet sahalarını çar çabuk genişletecekleri. Sanatına merakı ihtiras derecesine vardırmış olan muktedir mühendis Von Pressel Osmanlı imparatorluğunu demiryoluyla canlandırmak tasavvurlarından feragat etmiyordu. (9)

Anadolu, Irak, Suriye kıtalarına şamil bir demiryolu şebekesine ait bir projeyi 1873'de böyle bir sanat zevkiyle tanzim etmişti. Plânı geniş ihatalı idi. Sınaî pek çok güçlükler arzeden Toros geçidini bir tarafa bırakıyor, İstanbul'u Basra körfezine Adapazarı'ndan Bolu, Amasya, Sivas, Harput, Diyarbekir, Musul, Bağdat, Basra ile bağlıyordu. O buna Karadeniz sahilleriyle Samsuna varıp oradan Harput'a inecek bir şimal hattına nisbetle (orta güzergâh projesi) namını vermişti.

Bununla Karadeniz'i, Akdeniz'i Anadolu'nun ortasındaki şehirlerle bağlıyordu. Açılacak küçük bir şube ile bu hatlar için Ereğli maden kömürlerinden istifade edilecekti. Tedrici inkişaf usulüne ve eldeki vasıtalara göre azamî faydayı asgarî masrafla temin eyleyeceği ve on senede ikmal edilebileceği tasavvur edilen bu takriben 2700 kilometrelik İstanbul - Bağdat demiryolunun Suriye'ye bağlanması ikinci derecede düşünülecek bir mesele olacaktı.

Bu teşebbüsün bu şekilde vücude gelmesi memleket için de, müteşebbisler için de azamî menfaatı celbedecekti. Çünkü bu orta güzergâh nisbeten meskûn ve münbit yerlerden geçmek üzere tayin olunmuştu.

Pressel bu orta güzergâhı cenup güzergâhı dediği Eskişehir - Konya - Adana - Haleb yoluna tercih ediyordu.

Toplu ve umumî bakımdan bir demiryolu siyaseti takibini ilk olarak gösteren bu projeye devletçe ehemmiyet vermemek olamazdı. Hükûmet ipdida bu demiryollarını emaneten inşa ve kendisi idare etmeği pek ziyade arzu ediyordu. Fakat kredi bulamıyordu. Bu sıralarda Ruslar da buzlu Kafkas dağlarından "sıcak denize" Anadolu içinden yol açmağı düşünüyorlardı. Karadeniz'de sıkışıp kalmış Rusya bu yol ile Akdeniz'de geniş nefes alacaktı.

Rus Kont Kapnist bir sendika teşkil ederek Kafkasya'dan İskenderuna kadar bir demiryolu inşası imtiyazını istemişti. Bu hattan Basra körfezine de bir kol uzatılacaktı. Bâb-ı Âli bu talebi tervic etmemişti.

İngiliz projelerinden başka Fransız mühendislerinden Dumont da Almanlar'dan sonra "Akdeniz'in küçük Hamburg" dedikleri İskenderun ile Bağdat arasında bir demiryolu projesini Bâb-ı Âliye takdim etmişti. Bu proje de yürümemişti.

1880'de Nafıa Nâzırı Hasan Fehmi Paşa da bu Fransız projesine yakın bir şekilde Halep'den Basra'ya kadar 1500 küsûr kilometrelik bir demiryolunun -kilometresi yüz yirmi bin frank masrafla- inşasına dair bir proje hazırlamıştı. Fakat o zaman da maliye hazinesinin müzayakası bu projeyi fiiliyat sahasına çıkarabilecek teşebbüslerde bulunmağa müsaid olmamıştı.

Irak'a doğru uzanacak bir demiryolu için İngilizler ve Fransızlar sırf kendi siyasî menfaatleri bakımından Akdeniz'de Suriye sahillerindeki bir limanı mebde gösteriyorlardı. Fakat Osmanlı devleti için halin icabı böyle değildi.

Bâb-ı Âli devletin payitahtını Bağdat'a bağlamayı tercih ediyordu. Avrupa'ca Rusların Moskova - Vilâdivostok hattı ile yapmak tasavvur eyledikleri Moskova -Pekin ve Moskova-Kalküta hatlarına (büyük trans Azyatik) deniliyordu.

Haydarpaşa'dan Basra körfezine kadar uzanacak olan hatta da (küçük Trans Azyatik) unvanı verilmişti.

Dünyanın bir kaç büyük yolu Osmanlı ülkesine temas eder, kısmen onu sarar. Süveyş kanalı Avrupa - Hindistan, Ak ve Karadeniz boğazları Avrupa-Rusya, Asya ticaretlerinin deniz geçitleridir.

Fakat İstanbul'dan Basra'ya kadar uzayacak olan bir demiryolu ile Hindistan'a seyahat mesafesini ve zamanını kısaltacak, bir kara yolu açılmış olacaktı.

İngilizler ve Fransızlardan sonra Almanlar da işte bu kısa yola göz diktiler. Von Pressel 1871'de devlet hesabına Haydarpaşa - İzmit hattını iki senede inşa etmişti. Hükûmet bu hattı işletemedi; İngilizler de bu işe parmak sokmak istediler. 1880'de bir İngiliz grubu ile Zafiropulo yirmi sene deruhde ettiler. Ancak hükûmet bu imtiyazı vaktinden evvel satın almak hakkını muhafaza etmişti. Almanlar imtiyaz avcılığına işte bu hat ile başladılar. 1888'de bu hat altı milyon frank mukabilinde Baron Hirş'in akrabasından Alfred Kaulla'ya 10.300 frank kilometre teminatıyla verildi.

Kaulla bundan sonra İzmit'den Ankara'ya kadar 485 kilometrelik diğer bir demiryolunun imtiyazını da kilometre başına 15.000 frank teminat ile aldı. Bu hat Ankara'dan ileriye Bağdat'a doğru dahi temdit edilebilmek için lâzım gelen tetkikat yapılacaktı. Kaulla Deutche Bank namına maydana çıkan bir şahsiyet idi.

Almanlar için artık Bismark'ın, *"Şark meselesi bir Pomeranyalı dıragan neferinin kemiklerine değmez"* dediği ve İstanbul kuryesini açmağı günler geçmişti. Almanya şimdi Weltpolitik -*dünya politikası*- hesaplarıyla uğraşıyor, Alman sanayi ve ticaretinin süratle ilerlemesi için mamüllerine yeni mahreçler bulmak, geç kaldığı müstemleke siyasetine hırs ile atılmak ihtiyacını duyuyordu. Bu ihtiyaç onun gözlerini Şark'a çevirmişti.

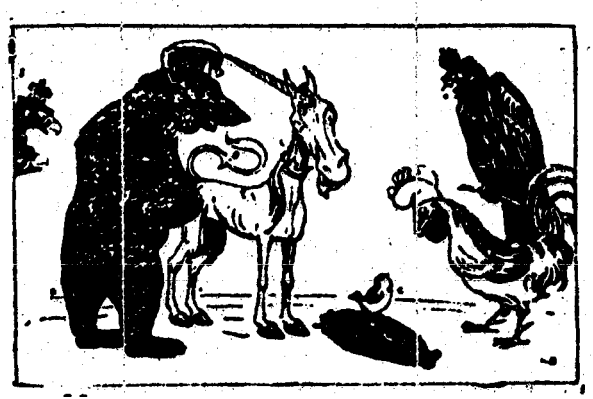
Cermenler için -*Drang Nach Osten*- Şark'a doğru baskı siyaseti böyle başlamıştı.

Başta Deutche Bank olmak üzere Alman bankaları bu siyasette Alman ticaretine kılavuz oluyorlardı.

Kaulla da bu siyasete hizmet ederken arkabası Hirş gibi kendisine büyük menfaatler temini peşinde koşuyordu. Bu sırada İngilizlerle Fransızlar Mısır işlerinden dolayı biribirlerine girmişlerdi.

Almanlar bu ihtilâftan istifade ederek İzmit - Ankara demiryolu imtiyazını elde etmekte büyük zorluk görmemişlerdi.

Vakıa Fransız ve İngilizler Kaulla'nın muvaffak olmaması için uğraşmamış değillerdi. Hatta Almanların Amerika'ya her sene ihraç ettikleri muhacirleri Anadolu'ya gönderip burasını - masrafı Osmanlı devletine ait bir müstemleke haline koymak emelinde bulundukları bile padişaha arzedildi. Fakat imtiyazın verilmesini engellemeye imkân olamadı. Teşkil edilen Anadolu demiryolları şirketi bu hattı dört senede ikmal etti. Almanlar artık Anadolu'da bir demiryolu şebekesi vücude getirmek planına dört elle sarılmış görünüyorlardı. 1893'de Kaulla Eskişehir-Konya hattının da imtiyazını aldı ve bu yolun inşaatını üç senede bitirdi. 1896'da bu hat dahi işlemeğe başladı.

5 - Anadolu demiryolu şirketi Bağdat hattı imtiyazını nasıl kopardı?...

Afyonkarahisar ile İzmir arasında demiryolu bulunmadığından payitaht ile İzmir arasında ulaşım hasıl olamıyordu.

Altıncı sadaretinde Said Paşa bunun sebebini Nâfıa Nâzırı Zihni Paşa'dan sordu. Zihni Paşa şu sebebi gösterdi:

– Bilvasıta şöyle şifahî bir irade telâkki etmiştim. (İstanbul ile İzmir arasında doğrudan doğruya birleşme hasıl olursa payitahtın ticaretine halel gelecektir. Bunun için İzmir'den devam eden hattın Karahisar'a varması hakkında istida vuku buldukça Bâb-ı Âli ile muhabereye düşürülmesin; nezaretten bir suretle geçiştirilsin ve öyle bir taleb katiyyen isaf olunmasın.) Tehirin sebebi işte budur.

Said Paşa Abdülhamid'in bu "ticaret sistemini!" Memleketin umumî menfaatlerine uygun bulmadı. Zihni Paşa'ya şu tebliği icra etti:

– Payitaht ticaretinin tevessüünü, muamelelerinde inhitatın sebeplerini mülkî ve malî diğer hallerde aramak lâzım gelir. Yoksa (Uşak) ile (Karahisar) arasındaki kısa mesafe üzerinde bir hat uzatılıp uzatılmamasının buna tesiri olamaz. İstanbul ile İzmir'in birleştirilmesi her noktadan faydalıdır. Bu hattın uzatılması muamelesine hemen teşebbüse mezuniyet verilmek üzere Bâb-ı Âli'ye inhada acele ediniz.

Zihni Paşa da bu mütalaayı ve lüzumu tasdik ediyordu. Fakat Said Paşa onu Abdülhamid'e karşı koruyamazdı.

Zaten Said Paşa'nın bu sadaretinin de öyle uzun müddet sürmeyeceği emsaliyle malûmdu. Filiyata tevessül edilse bile irade çıkmayacağı şüphesizdi. Acele etmeyip işi geçiştirmek daha ihtiyatlı bir hareket olurdu! Ve öyle oldu.

Eskişehir - Konya hattı İngiliz ve Fransız şirketleri tarafından Anadolu'nun garp sahillerinden içerilere doğru uzanmak üzere yapılan hatların arkasını çevirecekti; bu hat İstanbul-Hicaz hac yolunu takib etmek gibi bir önceliği de haizdi.

Anadolu demiryolları şirketi bu hatlar ile Osmanlı iktisadiyatında artık kuvvetli bir âmil olabilecekti.

Almanların bu demiryolu imtiyazlarıyla Avrupalılara verilen diğer demiryolu imtiyazları arasında malî emniyet itibarıyla büyük bir fark vardı.

Almanların yapacakları hatların kilometre teminatı evvelkiler için olduğu gibi maliye nezaretinin bir taahhüdü değildi. Bu teminata karşılık gösterilen varidatın idaresi düyun-u umumiye idaresine geçiyordu. Artık Almanlar için bu hatları Irak'a, Basra körfezine kadar uzatmağı düşünmek zamanı gelmişti.

Anadolu'da, Irak'da dolaşan Alman tetkik misyonları buraların zengin varidat kaynakları hakkında raporlar tanzim ediyorlardı. Almanya ne üzerinde emniyetle yürüyeceğini öğrenmişti.

Anadolu ortasından Basra körfezine kadar olan geniş saha şimdiye kadar iktisaden unutularak bir kenarda bırakılmış gibiydi. Burasını asırlardan beri daldığı uykudan uyandıracak âmil "Alman demiryolları" olacaktı.

Anadolu demiryolları şirketi Bağdat hattının imtiyazını koparmak için zemini hazırlamağa, teşebbüslere başladı.

Alman maliyecilerin en maruflarından Fon Siemens ile Almanya elçisi Baron Marschal von Biberstein tarafından pek maharetle idare olunan müzakereler sonucunda Nâfıa Nâzırı Zihni Paşa ile Doktor Siemens arasında 23 Kanunuevvel 1899 tarihinde imza edilen bir mukavele ile Anadolu demiryolları şirketine tetkiklere başlamak için müsaade verildi.

Bu mukavele siyasî, iktisadî gürültülerin, ihtilâfların başlangıcı oldu.

Almanya Bağdat hattıyla İngiltere'ye kara yolundan hücuma kalkışıyor demekti. İngilizler de bu "Alman-Bağdat hattına" müteallik işleri kıskanç nazarlarla takib edeceklerdi. Bu hattın hususiyle Bağdat'dan Basra'ya uzatılması halinde Irak'ı benimsemek emellerinin uğrayabileceği tehlikeyi gördükleri için buna her türlü engeli çıkaracaklardı.

Bu hatta ait müzakerelerde Abdülhamid Bâb-ı Âli'nin nazırlarına ait bütün vazifeleri nefsinde toplamış gibi davranıyordu. Bu hattın inşası geçtiği yerlerde asayişin muhafazasına, âşiretlerin iskânına, alınacak asker miktarının ve devlet varidatının, umranın artmasına, vergi tahsilâtına, asker nakliyatına büyük faydası olacaktı; Basra körfezi etrafında, Arabistan'ın şarkında saltanat ve hilâfetin nüfuzunu da artıracaktı.

Padişah için bunun başka bir faydası daha olacaktı: Hazine-i hâssasının varidatı büyük nisbette artacaktı.

Hazine-i hâssaca geniş ve bereketli Irak arazisine el konmadan evvel hasılatın üçte biri, hatta yarısı devlet hazinesince alınırdı. Bu verginin ağırlığıyla beraber nehirler, kanallar da temizlenip tamir olunmadığı için bu arazinin çoğu metruk ve muattal kalmış, çöl haline gelmiş, ahali dağılmış, bedevilik halinde yaşıyan aşiretlere şekavet cevelângâhı olmuştu.

Midhat Paşa Bağdat valisi iken bu araziyi işletmek için mahsulâttan alınan vergiyi indirmeğe, kolaylıklar gösterip taksitlerle eşhasa temlik etmeğe, bu suretle ahaliyi toprağa bağlamağa çalışmıştı. Fakat ondan sonra bu faydalı teşebbüsler gene yüzüstü kalmıştı.

Midhat Paşa Suriye valiliğinde Suriye'den Bağdat'a kadar yapılacak bir demiryolu için İngiliz mühendislerinden Austine tetkikat yaptırmıştı. Böyle bir demiryolunun vücude getirilmesi gerek Suriye'de, gerek Irak'da umranı tezyid, ziraatın terakkisini temin suretiyle arazinin de kıymetini çok artıracaktı.

Agop Paşa hazine-i hâssa nazırı olunca Irak arazisi hakkında padişahın gözünü açmış, buraların hazine-i hâssa hesabına işletilmesinden hasıl olacak menfaatleri ona anlatmıştı. (10)

Bundan sonra Irak havalisine gönderilen hazine-i hâssa müdürleri, memurları, müfettişleri, mühendisleri mukataaları hazine-i hâssaya mal etmekle kalmıyarak sahipli araziyi de (arazii seniye) arasına katmakta "fartı gayret" göstermekte biribiriyle rekabet etmeğe, avukatlar ahaliyi mahkeme kapılarında süründürmeğe başlamışlardı.

Artık yolsuz muamelelere, gasplara serbest cereyan verilmişti. Kanunî haklara hiç ehemmiyet verilmeyerek en münbit topraklar hazine-i hâssaya geçiriliyordu. Füzulî işgal ve tasarruf davaları tapu senetlerinin, hüccetlerin hükümlerini iptal ediyordu. Mahlûl olan arazi-i miriye hakkında arazi kanunundaki kayıt ve şartlara, "tapu hakkı" sahiplerinin şikâyetlerine hiç bakılmayarak hazine-i hâssa namına tefevvüz ediliyordu.

(Arazi-i seniye)yi genişleterek hazine-i hâssanın varidat kaynaklarını artırmak için ikma, itma, nüfuz geçirmek, tehdid, cebir ve kahır gibi her çareye baş vuruluyordu.

Kim bu yolda daha çok gayret gösterirse o en ziyade memduh oluyordu. Bu usul Suriye taraflarına da teşmil edilmişti.

Hatta Halep Avusturya konsolosunun uhdesine geçirdiği geniş arazinin devletçe satın alınmasına lüzum görülmüş, bedeli maliye hazinesinden sefarete verilmiş iken bu arazinin (arazi-i seniye) ye kaydının tashihine ve tapu senedinin takdimine irade-i seniye çıkmıştı. (11)

Bu usulde bu kadar ileriye gidiliyordu. Bir köyün bütün arazisini birden hazine-i hâssaya almak, ahalisini orta çağların serfleri haline getirmek hazine-i hâssa memurları için padişaha karşı en büyük sadakat ve ubudiyet eseri sayılıyordu.

"Zıllullah filâlem" olan padişah ve halife "maliki rukabı ümem" değil miydi? Bu halde Irak köylülerinin rakabesini de doğrudan doğruya ona teslim etmek gerekti.

Bu şekil ile Irak'ta arazi ve ahali iki kısma ayrılmış oluyordu:

1 – Arazi-i seniye; arazi-i mülkiye.

2 – Ahali-i seniye; ahali-i mülkiye!

Şimdi pek garip görünecek olan bu tabirler o zaman Irak'da şayi ve müstemel idi; resmî muharreratta bile kabul olunmuştu. (12)

☆

Bay Ali Haydar Midhat'tan aldığım bir mektupta deniliyor ki:

«Akşamın 21 Mayıs nüshasında Midhat Paşa'nın Suriye'den Bağdat'a bir demiryolu yaptırmak istediğini, buna Ethem Paşa'nın muhalif bulunduğunu yazıyorsunuz.

Elimdeki vesikalara istinaden muhakkak olarak söyleyebilirim ki Midhat Paşa sadaretinde dük dö Suterland, teşkil ettiği «Türk Muhipleri Cemiyetine» dahil birçok lordlar ile birlikte İstanbul'dan Bağdat'a bir demiryolu yapmak üzere uzun bir proje hazırlamış ve paşaya takdim etmiş idi. Babam bazı noktaları münakaşaya bırakmak üzere bu projenin kabul edilmesini istemişti.

Sureti yanımda olan bu pek uzun projede gösterilen güzergâh lord Blantyre'in babama gönderdiği Fransızca bir mektupta dahi tasrih olunmuştur. Bu mektubun suretini size gönderiyorum. Bu hat o zaman 45 milyon İngiliz lirasına mal olacak ve Osmanlı hükûmetinden kilometre teminatı da istenilmeyecek idi. Bununla, Abdülhamid zamanının demiryolları mukayese edilince devlet maliyesinin ne kadar ızrar edildiği pek açık görülür.

Ancak Midhat Paşa bu ilk fikrinde muvaffak olmayınca, muhtemeldir ki Suriye ile Bağdat arasında bir demiryolu inşasına dahi çalışmış olsun.»

Bay Ali Haydar Midhat'ın bana suretini gönderdiği 5 Eylül 1878 tarihli Fransızca mektubun münderecatından anlaşıldığına göre: İngiliz (Türk Muhipleri Cemiyeti'nin) teşebbüsleri iki memleket arasında ticarî, iktisadî münasebetleri kuvvetlendirmeğe ve İstanbul'dan Konya'ya, İskenderun'dan Musula birer demiryolu vücuda getirmeğe masruf olacak idi. İstanbul'dan başlayacak olan hat Sinop, Samsun, Sivas yoluyla Diyarıbekir'den Musula, Bağdat'a, Kornaya uzayacak idi.

Bu hat İngilterenin kefaleti ve himayesi altında bulunacaktı. Lord Blantyre «Bu bizim politikamızı tesbit edecek ve Akdeniz'le bu demiryolu güzergâhındaki yerlerde emniyeti temin eyleyecektir» de diyor.

Böyle bir İngiliz projesinin mevcudiyetine dair şimdiye kadar hiçbir eserde bir kayda tesadüf etmemiştim. Verdiği bu hususî malûmattan dolayı Bay Ali Haydar'a teşekkürler ederim.

Bu İngiliz projesinin Von Preselin orta güzergahına nisbetle şimal güzergahı denilen yolu takib etmeği tercih ettiği, İngilizlerin bu teşebbüs ile de Anadolu'da Rus nüfuzuna bir sed daha çekmek istedikleri anlaşılıyor.

Ancak bu lordun fikrince bu hat İngiliz hükûmetinin kefaleti ve himayesi altında bulunacağına göre, siyaseten ve mülken bunun da Almanların Bağdat hattıyla güttükleri maksatla hiçbir farkı bulunmadığı göze çarpmamak kabil olmuyor!

Eski bir tabirimizdir: Ayvaz, kasap... Hep bir hesap!)

Süleyman Kâni İrtem

6 - Alınan imtiyazının dedikoduları ve Damad Mahmud Paşa'nın bir arizası...

Irak'ta ahali ile hükûmet arasında ihtilâflar ve aşiretlerce isyanlar öteden beri hiç eksik olmazdı. Bu gürültülerde, isyanlarda eskiden beri aşiretler halkının şiîliği, memurların zulümleri ve idaresizlikleri, şeyhler ve reislerin zimmetlerindeki mirî malını çürütüp yutmak emeliyle kabileleri halkına yaptıkları tahrikler âmil olurdu.

Bu senelerde bu sebeplerle ahalinin araziye tasarruftan men'i, yetiştirdikleri mahsulâtın nef'inden mahrum edilerek şiddetli fakr ü ihtiyat içinde bırakılmaları da inzimam ediyordu.

Köylüler, çiftçiler hiç bir taraftan yardım görmezlerdi. Koca Basra vilâyetinde mülhakatta değil, merkezinde bile Ziraat Bankası şubesi yoktu. Muhtekirler bildikleri gibi istedikleri kadar insafsızlık gösterebilirlerdi.

Hazine-i hâssa devlet hazinesine ait vergileri vermezdi. Emlâk-ı seniyye dahilinde kalan devlet varidatından maliye hazinesi hiç bir şey alamazdı. (Bu hal meşrutiyete kadar böyle devam etmiştir.)

Buna mukabil maliye hazinesinin Irak'a asker sevkiyatına para yetiştirmesi lâzımdı. Köylere tahsildar makamında asker kıtaları gönderilirdi.

Musul valisi ve kumandanı Abdullah Paşa mahallî masarife para bulmaktan âciz kalmış iken bir defa İstanbul'a para göndermek için ziyade sıkıştırılmıştı da sabrı tükenmiş, yazdığı cevapta "Musul vilâyetinde mal sandıklarına giren paranın her kuruşu askere atılmış bir kurşunun mukabili oluyor!" Feryadında bulunmuştu. (13)

(Ahali-i seniyye) yani (arazi-i seniyye) de oturan halk vergice bazı muafiyetlere nail olurlardı. (Emlâki seniye) de çalışan ırgatlar, çiftçiler, çobanlar askere alınamazdı.

Ağnam resmi emlâki seniyye dahilinde sayılacak hayvanlar için bir irade-i seniyye ile yarıya indirilmişti. Alınan bu resim de maliye hazinesine değil, hazine-i hâssanın kasalarına girerdi! Bu suretle maliye hazinesinin meşru bir hakkını gasb için hazine-i hassa yüzde elli iskonto yapıyordu.

Bunu gören (ahali-i mülkiye)den bir çokları sayım mevsimi gelince yolunu bulup yanı arazi-i seniye memurlarıyla hususî surette anlaşıp sürü sürü hayvanlarını (emlâki seniyye) hududuna geçirir, burada saydırır, bu suretle yarı vergi ve bu anlaşma için verdikleri para ile kurtulurlardı.

Bu imtiyazlar sebebiyle idi ki bazı kimselerin bir kaç batından beri tevarüs eyledikleri mal ve mülklerini, daha rahat yaşamak arzusu ile, kendiliklerinden hazine-i hâssa namına kaydettirdikleri bile görülüyordu.

Aylık istihkakı beş mecidiyeden ibaret bir zaptiye neferinin bile yirmi, otuz maaşı tedahülde kaldığı sırada emlâk-ı seniyye memurları bol aylıklarını muntazaman alırlardı; hatta ihtiyaçları olursa kendilerine avans bile verilirdi. Musul, Bağdad, Basra vilâyetleri mahallî masrafları, hususuyla askerî muhassesatı tesviyeden âciz kalınca altıncı ordunun "senedat-ı mahsusası" emlâki seniyesiz veya emlâki seniyesi az Adana, Konya, Ankara, Sivas, Mamuretülâziz, Diyarıbekir gibi vilâyetlere havale edilirdi. (14)

Kaç defterdar, muhasebeci, mal müdürü bu havaleleri ödeyememek yoluna kurban gitmişti! (Arazi-i mülkiyye) deki inzibat memurları (arazi-i seniyye) dahiline girmekten memnu idiler.

1896'da Musul vilâyetinin Erbil kazasında Ahmed Geçke adlı bir şaki peyda olmuştu. Bu herif arazi-i seniyede otururdu.

Musul valisi ve kumandanı Abdullah Paşa bu yasağa bakmayıp jandarma ve askerden mürekkep bir müfreze sevkederek bu şakiyi ted'ib etmişti. Aradan bir kaç gün geçti. Hazine-i hâs-

sa nâzırı Portakal Mikail Paşa "Emlâk-ı seniyye dahiline jandarma ve asker sevkedilmiş olmasına teessüf" beyan etti ve "bu hareketin sadakate mugayir" olduğunu da ilâve ve tasrih etmeği de unutmadı!

Bu bir tehditti. Abdullah Paşa'nın cam sıkıldı.

"Memalik-i şahanenin arazi-i seniyye ve arazi-i mülkiye namlarıyla ikiye taksimi sadakatsizliklerin en büyüğüdür. Aynı kaynaktan kuvvet alan bir hükûmet her yerde aynı salâhiyetle vazifesini görmelidir."

Yolunda mütecellidane bir cevap vererek hazine-i hâssa nazırının gösterdiği tarzda "sadakati" istihfaf eylemekten çekinmedi. (15) Fakat böyle muameleler müstesna hareketlerdi.

Abdullah Paşa gibi "dişliler" her yerde, her zaman bulunmazdı. Emlâki seniye memurları gayretlerinde devam ede ede hazine-i hâssanın muazzam malikâneleri, çiftlikleri Irak'ta ekilen arazinin üçte biri nisbetine varmıştı.

Bağdat hattı sayesinde bu arazi kıymetlenecek, mahsulâtı çok para edecekti. Bir de Abdülhamid buralarda Alman mühendislere petrol kaynakları hakkında tetkikat ve yirmi dört damarda sondaj yaptırmıştı. (16)

Bu Irak petrollerine de atiyen pek mühim varidat getirebilirdi.

Almanlar Anadolu'da demiryolu siyasetinde en kuvvetli kozlarını oynamak üzere iken muhalifleri de boş durmuyorlardı. Sarayca (Enişte paşa) diye yadedilen Mahmud Celâleddin Paşa - *Sabahaddin Bey'in babası*- Bağdat hattının Almanlar tarafından inşasından devletçe hasıl olacak mahzurları gösteren bir lâyihayı başmabeynci Hacı Ali Paşa marifetiyle hünkâra takdim etti.

Mahmud Kemal Bey "Son Asır Türk Şairleri" eserinde Mahmud Celâleddin Paşa'nın tercüme-i halinde, Yıldız'da bu-

lunmuş evrak arasında Mahmud Celâleddin Paşa'nın Bağdat hattı imtiyazına dair bir arizasına tesadüf edildiğini zikrediyor.

Mahmud Paşa bu arizasında hulâsaten şu maruzatta bulunmuştu:

"Rızayı hümâyununuzu kazanmak ümidiyle bir müddetten beridir icra etmekte olduğum teşvik ve tergiblerin neticesi olarak Macarlı Ernest Rehincer Bağdat demiryolu şebekesini teminatsız yapmayı taahhüd etti ve inşaat şartnamesinin bir suretini bana gönderdi. Bu sureti atabe-i hümâyuna takdime mücaseret ediyorum.

Ancak Almanlar istedikleri irade-i esasiye ile zât-ı mülûkânelerine ağır bir taahhüd kabul ettirmeğe muvaffak olamayınca şimdi de bu maksatlarını Bağdat hattı üzerinde gûya tetkikat icrası için zât-ı şahanelerini bir komisyon göndermeğe mecbur etmek gibi hud'akârane bir suret ile elde etmek istiyorlar. İşi uzatarak diğer taliplerin usandırılmalarına ve çekilmelerine yol arıyorlar. Herhalde ferman efendimizindir."

15 Temmuz 1315

Kulları: Mahmud

Abdülhamid, Damat Mahmud Paşa'yı Fransız ve İngiliz taraftarı bilirdi. Lâyihayı mabeynci Ragıp Paşa'ya okuttu. Bunu yazana da, kendisine getirene de kızdı. Enişte paşanın bunu yazmasını bir seneden beri istediği maden imtiyazının verilmemesinden hasıl olmuş infialine atfetti.

7 - Abdülhamid, Demiryolu şirketinin gizli hissedarları arasında olabilir mi?...

Hünkâr yaverlerinden Ferik Mösyö Necip Paşa da gene bu imtiyazın Almanlar'a verilmesine muhalif olarak bir lâyiha takdim etti. Necip Paşa bu lâyihasında hulâsaten şunları yazmıştı:

(Almanların hırs ve tehalütle temdidine talib oldukları Anadolu demiryolu hakkında başkâtib Tahsin Paşa'ya şifahen bazı ifadelerde bulunmuştum. Bunların tahriren arzı ferman buyurulmasıyla bu arizamı takdim ediyorum.

Amcanız Abdülâziz Avrupa seyahatinde memleket umranının demiryolu sayesinde ileriye gidebileceğine kanaat getirmiş, Viyana'da bazı mütehassıslar ile görüşmüş, Rumeli demiryollarını tesis ettirmişti; Baron Hirş bu yüzden Osmanlı devletini mühim borçlara sokmuştu. Vakit geçtikçe Hirş'in hali anlaşılmış ise de hükûmet bir kere yakayı ele vermiş olduğundan kendisini kurtaramamıştır.

Bugün Almanların da tevsian temdidini istedikleri Anadolu demiryollarını gene Hirş'in tuzağına düşülmek tehlikesini arzediyor. Çünkü Baron'un on yedi senedir Rumeli demiryolları umum müdürü Mösyö Külman, muavini Hikan ile Kont Vitali ve Mösyö Kap tekrar iş başında blunuyorlar. Deutsche Bank Hirş'in emri ve Alman müstemleke grubunun fikri ile işin malî cihetini deruhte etmiştir.

Alfred Kaulla ile arkadaşlarının gösterdikleri hesaplar yanlıştır. Demiryolu inşaatına vâkıf kime sorulursa maruzatımın sıhhati sabit olur. Bu işin malî cihetinden ziyade siyasî ciheti mühim ve dikkati caliptir. Şimdiden zararlı neticeleri Anadolu'da görülmeğe başlamıştır. Alman Yahudileri Anadolu'ya dolmaktadır.

Müsaade buyurulursa zât-ı şahanelerine arzedeceğim diğer bazı sebepler de vardır. (Acaba bu sebepler ne idi?)

Anadolu, Devlet-i Âliyenin menşe ve ruhudur. Buraya ne suretle olursa olsun ağyarın yerleşmesine meydan bırakılmamalıdır.

Demiryollarının hükûmet nam ve hesabına yapılması elzemdir. Bu da Ziraat Bankası'nın tevsil, her sene 300 bin altın karşılık gösterilerek hariçten müsait şartlar ile bir istikraz akdi, bütün memurlar ile ahali hissedar olmak ve birer ikişer buçuk, beşer liralık tahviller çıkarılarak dahilî bir "inşaat-ı nafıa" şirketi tesis eylemekle mümkün olacaktır."

Bu mesele hakkında Viyana'da baş mühendis Baron Herman isminde bir zat da Viyana sefareti vasıtasıyla Abdülhamid'e bir mütalaaname göndermiştir. Bu zat da şu noktaları arzetmişti:

"Almanya'dan Amerika'ya gidenler bir müddet sonra Amerika tebaasından oluyorlar; Alman devleti de bu yüzden askerî ve malî menfaatlerini kaybediyor. Halbuki Osmanlı diyarına gelenler bunların sülâleleri kapitülasyonlar sayesinde asıl tabiiyetlerinde kalabiliyorlar. Ancak Rumeli ve Anadolu'nun nakil vasıtaları olmadığından ecnebî muhacirler buraların vüsatinden tabii servetinden lâyıkıyla müstefid olamıyorlar.

Alman hükûmeti bunu mütalaa ederek kendi eliyle Anadolu'da bir demiryolu tesisini muvafık bulmuştur.

Ankara hattının imtiyaz sahibi olup aslen Alman bulunan Baron Hirş'in amcazadesi M. Alfred Kaulla Alman millî menafiini istihsale hizmet için Kayser'den emir almıştır. O da İstanbul'da iş görmek için âdet olduğu üzere saraydan, Bâb-ı Âliden eller tutarak zemini hazırlamıştır.

Almanya, Devlet-i Âliyenin komşusu değildir. Ancak muslihane bir tarzda memlekete sokulacaktır. Etrafı tedricen çoğalacak kuvvetli bir milletin istikbale aid efkârından endişe etmek hükûmet hikmetine muvafıktır.

Almanların besledikleri yüksek menfaat emelleri Anadolu'da tesisini istedikleri demiryollarıyla vücut bulacaktır. Hat boyunda yerleşecek Alman muhacirleri ve bunların evlâdı günden güne istilai bir durum alacaklardır.

Bunlar istimlâk kararnamesi mucibince istedikleri kadar arazi satın alabilecekler, buralarda müesseseler kuracaklardır; bu da devleti uğraştıracaktır. Anadolu demiryollarının tevsian Almanlar'a verilmesinden evvel diğer tedbirler alınması lâzımdır."

Bu maruzat ve mülâhazatın hiç biri Abdülhamid'in fikrini değiştiremiyordu. Abdülhamid siyaseten yalnızlığı içinde bir yardımcıya muhtac idi. Bu yardımcı kim olabilirdi? Osmanlı devleti bir kaç emperyalizm karşısında bulunuyordu:

Rusya zaten ebedi düşmanı idi; Rus emperyalizmi devletin payitahtını bile ele geçirmek istiyordu.

İngiltere Ayastefanos muahedesini bozmak için komisyon olarak Kıbrıs adasının aldıktan sonra Mısır'ı da işgal etmişti; İngiliz emperyalizmi Mısır'dan Hindistan'a kadar uzayan memleketleri, Suriye'nin bir kısmını ve Arabistan ile Irak'ı devamlı bir surette nüfuzu altına almağa çalışıyordu. Hele Irak'ta gözü olduğu pek açık olarak görünüyordu. İngilizlerin takib ettikleri siyasette muvaffakiyetleri seneden seneye daha bariz bir şekil alıyordu. (Resident) unvanı verdikleri Bağdat baş konsolosunun yerli Araplar nezdinde itibarı Bağdat valisinden ziyade idi.

Fransa Cezayir'den sonra Tunus'a el koymuştu; Fransız emperyalizmi şimdi de muslihane surette girmekte olduğu Suriye'yi benimsiyordu; Osmanlı imparatorluğunun maliyesinde en hâkim mevkide de o bulunuyordu. Avusturya Bosna-Herseği işgal şeklinde zaptetmişti. Şimdi de Selâniğe göz dikmişti.

Bu misallere ve hallere göre bu devlet yardım için kendilerine müracaat edilse kimbilir daha neler isteyeceklerdi.

Ortada Osmanlı mülküne dokunmamış bir Almanya vardı. Prens Bismark Türkler için "Şarkın yegâne centilmenleri" demişti. İmparator Wilhelm de bütün Müslümanlar arasında Türkler'e de hassaten dost görünüyordu.

Yalnız Alman emperyalizmi idi ki Türk toprağından yer istemiyordu. Almanlar burada ancak iktisadî bir üstünlükle kanaat edeceklerdi. Vakıa bu faikiyeti temin ederken ihtiyar edilecek masarifi de Osmanlı hazinesine tahmil eyleyeceklerdi ve bu da centilmence bir muamele olmayacaktı ama Abdülhamid Alman iktisadî emperyalizminin bu aç gözlülüğüne tahammül göstermeği ehven addeyliyordu.

Bu sebeple idi ki Bağdat hattının imtiyazını olsa olsa Almanlara verilebilirdi. Şarkta kendilerini ziyadesiyle ilgili gören Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya devletleri arasına bu suretle bir de Almanya'nın katılması menfaatlerin çatışması yüzünden aralarında anlaşmalarını işkâl edebilirdi.

Abdülhamid dahilî politikasında Rumlar, Bulgarlar, Sırplar arasında tatbik ettiği "ihtilâfa düşürme" usulünü haricî siyasette de kullanmak için kuvvetli bir unsur daha elde etmiş olacaktı.

Abdülhamid'in Anadolu demiryolları şirketine hususî bir meyli bulunmasına ayrı bir sebep gösterenler de vardır. Doktor Cenab Şehabeddin Bey buna dair bana şu malûmatı vermişti:

Anadolu demiryolları mühendislerinden İsviçreli M. Osten memleketine avdet ediyordu. Kendisine yüksek bir ikramiye verilir. Fakat mühendis bunu az bulur. Bir gün dostu Cenab Şehabeddin Bey'e:

– Ben ağzımı açsam bu kumpanyayı pamuk gibi atarım, der. Cenab Bey izahat arar. Mühendis:

– İnşaatta yaptığımız uzatmalarla devlet kilometre teminatından senede elli bin lira zarar ediyor. Yapılan iş mukaveleye muhaliftir.

Der. Cenab Bey bu meseleden mabeyn kâtibi Reşid Bey'e (H.Nâzım) bahseder; Reşid Bey:

– Bu meselede olsa olsa Ragıp Paşa müessir bir teşebbüste bulunabilir, diyerek keyfiyeti Ragıp Paşa'ya açar. Ragıp Paşa derhal:

– Sakın! Bunu kimseye söyleme! Şirketin en büyük hissedarlarından biri zât-ı şahanedir, diye zülfü yâre dokunmanın tehlikesini anlatır.

8 - İmparator Wilhelm Bağdat demiryolu hattı imtiyazını nasıl kopartti?..

1895 yılında Lord Salisbori Osmanlı ülkesini nüfuz sahalarına taksim etmek teklifiyle İkinci Wilhelm'e müracaat etmişti; 1898'de Londra kabinesi gene Berlin ve Petersburg kabineleriyle bu nüfuz bölgeleri müzakeresini tekrar açmıştı. İngilizler Irak'ta Bağdat'tan yukarı kısmı Ruslara bırakmağa rıza gösteriyorlardı. Bu müzakereler 1901 senesine kadar sürmüştü. Fakat devletler arasındaki rekabetler, ihtilâflar bu müzakerelere katî bir netice vermeğe mâni oluyordu. Yirminci asrın başlangıcında Anadolu'nun durumunda şu hal dikkati celbediyordu. (17)

Kıbrıs'ı işgal ile Şarkî Anadolu işlerine ilgi göstermeği kendisine ahden müretteb bir vazife sayan İngiltere ile şark vilâyetlerine başkasının müdahalesini çekemeyen Rusya arasındaki rekabete Alman iktisadî faaliyetinin de karışması.

Bağdat demiryolu imtiyazını Almanlar'a verdiren sebepler de işte şunlar olmuştu:

1 – Almanların mülken istilâ siyasetini takib etmediklerine zahib olan Abdülhamid'in bu Alman iktisadî siyasetini terviçte mahzur görmemesi;

2 – İkinci Wilhelm'in padişah nezdinde kazandığı nüfuz.

1897'de Haydarpaşa rıhtımının Kız kulesi önlerine kadar temdidine dair hazırlanan bir proje nafıa nezaretinden vükelâ meclisine sevkolunmuştu.

Serasker Rıza Paşa buna muarız bulundu. O sırada Tıbbiye mektebi inşa edilmekteydi. O tarafta Haydarpaşa hastanesi, Selimiye kışlası da vardı. Serasker Paşa bu rıhtımın inşası takdirinde bu müesseseler için çıkarılacak eşyaya da rüsum vermek lâzım geleceğini ileri sürerek işi askıda bıraktırdı. İkinci bir celsede Marmara'ya karşı bir çok masrafla bir liman yapılmaktan ise az para sarfıyla Şemsipaşa burnundan bir dalga kıran yapılması halinde Üsküdarın bir liman haline gireceğini, demiryolunun da buraya kadar uzatılabileceğini izah etti.

Haydarpaşa rıhtımının temdidini uygun görenlere Rıza Paşa:

– Bir gün olacak Asya ve Avrupa demiryolları birleşecektir. Bu da Rumeli ve Anadolu hisarları arasında olacaktır. Bunun için Haydarpaşa'da böyle fedakârlıkla liman ve rıhtım inşasına lüzum yoktur.

Yolunda cevap veriyordu. Fakat Serasker paşanın projesini tasvip eden olmadı.

Üçüncü bir içtimada vükelâ inşaatın Haydarpaşa'da olması hakkında mutlaka mazbata tanzim ve mabeyne takdim etmek zarureti karşısında kaldılar. Serasker Paşa mütalaasını arzetmek üzere evrakı aldı.

Ertesi günü kurenadan Arif Bey marifetiyle erkenden saraya çağrıldı. Vükelâ mabeyinde toplanmıştı. Rıza Paşa ayrı bir odaya alındı. Arif Bey geldi. Hünkâr tarafından:

– Dün meclisi mahsustan Haydarpaşa rıhtımı evrakını almışsınız. Sizin bir reyiniz var. Böyle tomarla evrak almağa hakkınız yoktu. Buna sebep nedir?

Diye sordu. Rıza Paşa mütalaasını söyledi. Arif Bey padişaha arzetti.

– Öyle ise evrakı meclise iade etsin, iradesiyle avdet etti. Serasker:

– Arif Bey, rica ederim; bana şu kroki büyüklüğünde bir kâğıt buldurunuz!

Dedi; buldular. Rıza Paşa bir mektepli gibi krokiyi cam üstüne koyarak kopye ettikten sonra mülâhazalarını yazdı ve:

– Haydarpaşa'da Marmara'ya karşı yeniden bir liman tesis ve inşa etmek Anadolu'ya yeni baştan bir haraç kapısı açmak demektir.

Sözlerini ilâve etti. Mütalaanamesiyle beraber evrakı Arif Bey'e teslim ile mabeynden çıktı, gitti. (18)

Haydarpaşa limanının Alman müteşebbislerine rekabet edebilecek ecnebilerin eline geçmesi Almanya'nın Anadolu'da istikbale ait bütün düşüncelerini altüst edebilirdi. Almanya imparatorundan bizzat İstanbul'a gelerek dostu Abdülhamid'den Haydarpaşa limanının inşaatı ve işletilmesi imtiyazını istemesi rica edildi. (19)

İmparatorluğunun terakkisine hizmet için hiç bir fırsatı kaçırmak istemeyen Wilhelm İstanbul'u ziyaretinde bütün nüfuzunu Almanya'nın iktisadî emellerini tervic ettirmekte kullandı. Haydarpaşa rıhtımının imtiyazı bu suretle Serasker Rıza Paşa'nın serdettiği muhalif mütalaalara rağmen Almanların eline geçti.

Haydarpaşa Limanının Alman imtiyazları dahiline girmesi Almanlarda Bağdat demiryolu için katî teşebbüslerde bulunmak emellerini kuvvetlendirmişti. Almanya imparatorunun İstanbul'a ikinci seyahatinde iktisadî sahada elde ettiği en mühim muvaffakiyet Bağdat hattı imtiyazının vadini koparmak oldu.

Almanya için yakın şarkta ve uzak şarkta büyük bir iktisadî - siyasî plânın tatbikatına geçmek zamanı gelmişti. Şansöl-

ye prens Bülov bu plânı bütün mevcudiyetiyle takib ediyordu. Çin'de Kiyau-Çeu işgal edilmiş, büyük Okyanusta Polinezya ve Samoa adalarına ayak atılmıştı.

Bismark'ın siyasî maharetini ve görüş kudretini haiz olmayan halefleri Almanya'nın bu siyasetin arkasından nihayet bir Avusturya'yı sürükleyebileceğini ve Almanya'yı bu dairede tecride müncer olacağını o günlerde daha göremiyor, anlayamıyorlardı. (20)

Bağdat hattı imtiyazı istihsal olununca Almanya'ya iktisadî ve siyasî pek geniş bir ufuk açılacaktı; bu hat istikbale ait vaitleri hesaba sığmayacak bir zenginlik ve parlaklık içinde gösteriyordu.

İmparator bu hattın Almanlara verilmesinin Almanya'da pek iyi tesir hasıl eyleyerek iki devlet arasındaki münasebetleri sarsılmaz bir hale getireceğini, Almanların Osmanlı devletinin siyasî mukadderatına bununla alâkadar olacaklarını Abdülhamid'e temin etmişti. Osmanlı ordusunu Almanların yardımıyla tensik eylemek (modernleştirmek) emeline düşmüş olan padişah da bu telkinlere hüsnü kabul göstermişti.

Abdülhamid artık, kararını vermişti. Dostuna en büyük ve kıymetli cemileyi gösterecekti! "Parmakları da bıyıkları kadar çengelli olan" imparatorun İstanbul'dan hareketinden evvel mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'yı çağırdı. Paşanın hatıratında anlattığına göre kendisine şu emri verdi:

– Şimdi imparatorun nezdine gidiniz. Bağdat demiryolu inşaatının Almanlara ihalesi şartlarının kararlaştırılmasını Bâb-ı Âliye irade ettiğimi söyleyiniz. Bir de imparator hazretleri Kudüs'te bir protestan kilisesi yaptırmak istiyorlardı. Bunun için münasip mahal olup olmadığını Kudüs mutasarrıfından telgrafla sorunuz. Bu hususu da imparatora arzediniz.

Tahsin Paşa o akşam verilen ziyafetten sonra imparatora tahsis edilmiş daireye gitti. Başmabeyncisi delâletiyle imparato-

run huzuruna kabul olundu. Almanya sefareti baştercümanı Baron Testa tercümanlık vazifesini ifa etti. Tahsin Paşa Abdülhamid'in iradesini tebliğ etti.

İkinci Wilhelm bundan çok memmun ve mütehassis oldu ve teşekkürler etti. Bunun Almanya'da pek ziyade iyi tesiri olacağını padişaha arzetmesini Tahsin Paşa'ya söyledi; teşekkürlerini bizzat ve şifahen dahi hünkâra arzedeceğini ilâve etti.

Ertesi günü Bağdat demiryolu imtiyazı hakkındaki irade başkitabetten Bâb-ı Âliye tebliğ olundu.

Tahsin Paşa Nâfıa Nâzırı Zihni Paşa'yı (H. 1316 - 1326) saraya çağırdı. Hattın şartları tesbit olunurken (hükûmetin her ne vakit isterse masarifini tesviye ile hattı satın almağa hakkı olacağı) kaydının esas olarak kabul ettirilmesi, bunun için Alman hükûmetinden resmî bir vesika alınması padişah tarafından irade olunduğunu söyledi. Prens Bülov bu vesikayı vermekte gecikme göstermedi. Bu vesika alındı.

İşte cihan siyasetinde en büyük tesirleri icra etmiş olan Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlar'a verilmesi böyle fevkalâde bir şekil ve tarzda vaki oldu.

9 - Anadolu-Bağdat demiryolu hattı ve Alman emperyalizmi...

İkinci Wilhelm Suriye seyahatinde "üç yüz milyon Müslümanın dostu olduğunu" ileri sürerek Müslümanlara "kur" yapmıştı!

Fakat bu imparator dostluğu hiç te samimi ve kalbî, menfaat düşüncesinden ari değildi. Bilâkis sırf Alınan menfaati bakımından bir dostluktu. Bunun başka türlü olabileceğini düşünmek pek safderunluk olurdu.

Almanya Osmanlı devletinin bekasını ve muhafazasını iltizam ediyordu. Bu iltizam ancak Osmanlı saltanatının mevcudiyeti Almanya'nın sınaî, siyasî, askerî menfaatlerine hâdim bulunması itibarıyla vaki oluyordu.

İkinci Sultan Mahmud zamanında serasker Hüsrev Paşa tarafından Osmanlı hizmetine angaje edilmiş olan Prusya erkân-ı harp yüzbaşısı Von Moltke, Mısır buhranının gaileleri arasında Osmanlı ordusunda modernleştirme yapamayacağını anlayınca zamanını kendi memleketinin menfaatine hizmete hasrederek Osmanlı ülkesini baştan başa dolaşmış, herşeyi tetkik etmiş notlar almıştı. (21)

Moltke seyahatlerinde Anadolu ve Şark topraklarının ziraat kuvvetine hayret etmiş, bu yerlerin birgün gelip bir büyük devletin gayretiyle sevk ve idaresi ile eski zamanlarda olduğu gibi gene geniş bir zahire anbarı olabileceğini görmüştü.

Prusya'nın Şark'da faideli roller oynayabileceğine kanaat getiren Moltke gördüğü, öğrendiği haller hakkında memleketine mükemmel raporlar göndermişti.

Moltke'nin teessüsüne o kadar büyük hizmetler ettiği Almanya imparatorluğu da onun düşündüğü gayeye doğru adımlar atarak Osmanlı devleti ile aradaki rabıtaları gittikçe kuvvetlendiriyordu.

Şimdi sıra Anadolu'nun ve Irak'ın iktisaden istismarına gelmişti. Almanya'nın Veltpolitik=dünya politikası sistemi Osmanlı imparatorluğunun tamamiyetine taraftar görünmek, Osmanlı tebaasından Hıristiyanlara diğer devletlerin gösterdikleri alâka karşısında lakayıt durmak, Balkan hükûmetleri arasında bir ittifak vücuda gelmesine meydan vermemek, aralarındaki zıddiyetleri idame ve teşdit etmek, Cermen unsuruna mensup Romanya kralı ve Bulgaristan prensi ile dostluğu kuvvetlendirmek, uzak şark yolunda Alman ticaretine ve nüfuzuna bir "koridor" açmak noktalarında inkişaf ediyordu.

Almanya'nın Osmanlı Devletinde askeri ıslahat vücuda getirmek için memur ettiği Von der Golç bu siyasetin muvaffakiyetli bir mürevvici oluyordu. (22)

Bağdat hattı Uzak Şark'a açılacak bu koridorda pek mühim bir merhale olacaktı. Alman emperyalist siyaseti şimdi Alman lokomotifinin Anadolu içine ve Elcezire'nin münbit topraklarına kadar ilerlemesini temin eylemişti.

Bundan sonra Alman lokomotifi geçeceği yerleri Alman sanayiinin bir ihracat pazarı haline getirmekle kalmayacaktı; Alman emperyalist siyaseti bu lokomotifin izlerini takip etmekle kim bilir ne muvaffakiyetlere daha nail olacaktı?

Diğer devletletin bu muvaffakiyetleri kıskanmamalarına imkan yoktu. Fransa'nın İstanbul elçisi Conestant, Bağdat hattı imtiyazının münhasıran Almanlar'a verilmeyip bir Fransız-Alman konsorsiyumuna verilmesini istemişti. Elçi bu talebinde Alman sermayesinin böyle mühim bir teşebbüsü başlı başına vücuda getiremeyeceğini, Fransız sermayesine müracaata zaten mecbur olacağını da ileri sürüyordu. (23)

Bir defa imtiyazı aldıktan sonra Almanlar elbette sermaye işinin de çaresini bulacaklardı. Bu tahmin doğru çıkmış, Deutsche Bank Fransız sermayedarları ile hususi surette anlaşarak inşaata başlamak için gerekli sermayenin yüzde kırkına onları iştirak ettirmiştir. İlk talebini yürütemeyen Constant sonra bu şekli tasvib ettiği gibi Fransa maliye nazırı Rouvier de bunun mürevvici olmuştur.

İmtiyaz fermanı çıktıktan sonra Almanya elçisi Baron Marshal'ın Fransa elçisi Constant'a sureti mahsusada teşekkürler bu teşriki mesaiden Almanlarca hasıl olan memnuniyetin bir tezahürü sayılabilir (24)

Bu senelerde Alman imparatoru İkinci Wilhelm İngiltere ve Rusya siyasetlerinin sırasına zamanına göre muvaffakiyetle-

rini, muvaffakiyetsizliklerini tetkik ve hesap ederek bu ibreye göre kâh bir kah öbür tarafa meyiller göstermişti; şarkta kendisine ve milletine geniş emeller ufkunu açan -*Die Deutche Bagdad Bahn*- Alman Bağdat hattı projesini tatbik sahasına geçirmek için durmayıp uğraşmıştır.

Fransız, İngiliz, İtalyan amiralleri 1898'de Osmanlı askerlerini Girid'den çıkardıkları sırada o İstanbul'a gelmiş, "dostu" Abdülhamid'den Anadolu demiryolları şirketi namına resmî olarak Haydarpaşa limanının imtiyazını, gayri resmî olarak da Bağdat demiryolu imtiyazının vadini koparmıştı; Alman fabrikalarına verilecek askerî techizat siparişleri vaadi de bu ziyaretin diğer bir ticareti olmuştu.

1899'da Boer muharebesiyle meşgul olan İngiltere ile müstemlekeler ihtilâflarını hallederek Londra'ya gitmişti; orada dostluk bağlarını teyid ederken Deutsche Bank İstanbul'da Bağdat hattının resmî müzakereleriyle uğraşıyordu.

Rusya ve Avusturya Makedonya'da ıslahat plânlarını padişaha kabul ettirmeğe çalışırken Anadolu demiryolları idaresi Bağdat hattının katî inşaat ve işletme mukavelesine ait müzakereleri ilerletiyordu. İmtiyazı alınan Bağdat hattının güzergâhı meselesi bir kaç safha geçirmiştir.

Anadolu demiryolları şirketi Bağdat hattı için biri Von Pressel'e, diğeri Alman albaylarından Hildebrant'a ait iki proje karşısında kalmıştı. Von Pressel'in "orta güzergâh" projesinden evvelce bahsetmiştik.

Hildebrant ise hattın Konya'dan başlayıp Toros dağlarını aşarak Adana ve Halep yoluyla Irak'a varmasını iltizam ediyordu. Buna "cenup güzergâhı", deniliyordu.

Almanlar 1893'den beri geçen senelerde Anadolu'nun her tarafında iyi tetkikat icrasına vakit bulmuşlardı. Cenup güzergâhında Toros geçitlerinde 160-170 kilometrelik mesafenin pek

pahalıya mal olacağı tahakkuk etmişti. Fakat Anadolu demiryolları şirketi Konya'ya kadar bir hatta malik idi.

Almanlar siyasî ve malî bir çok düşünceler, teşebbüsler sonucunda nihayet bu cenup güzergâhını ihtiyar eylemişlerdir. Almanlar bu cenup güzergâhını ihtiyar etmeden evvel Bağdat hattının Ankara'dan ileriye inşası tetkikleriyle uğraşmışlardı.

Yapılacak demiryollarının asker sevki bakımından tetkikine irade-i seniye ile Tophane müşiri Zeki Paşa memur edilmiş, bunun için bir komisyon dahi teşkil olunmuştu. Bu komisyonca iptida Ankara'dan Bağdat'a gidecek hattın Sivas-Harput-Diyarbekir-Musul yolunu takib etmesi münasip görülmüştü.

10 - Anadolu-Bağdat demiryolu hattına Rusların müdahale etmesi...

Bağdat hattının Ankara'dan şimal istikametine Sivas'a doğru ilerlemesini Ruslar kendileri için "gayri dostane" bir teşebbüs saymakta idiler. Rus hükûmeti 1899 ilkbaharında Almanya hükûmetinden İstanbul üzerine hususî bir maksadı ve nazarı olup olmadığını, Bağdat hattının inşasıyla Rusya aleyhinde gizli hasmane bir mahiyeti bulunup bulunmadığını anlamak istedi. İkinci Wilhelm Berlin Rus elçisine:

"Almanya'nın Yakın Şark'ta siyasî menfaatleri olmadığını, Bağdat yolunun yalnız ticarî ehemmiyeti haiz bir teşebbüs olduğunu, eğer bu yol bir gün siyasî bir mahiyet kazanırsa yakın ve orta şarktaki İngiliz nüfuzuna karşı mücadele için bu yoldan istifade edileceğini" temin etti. (25)

Almanlar bu güzergâh yüzünden Ruslar'la çatışmak istemiyorlardı. Diğer taraftan Ruslar kadar Abdülhamid de bir gün bir harp çıkarsa Rusya istifade edebilir diye Ermeni vilâyetlerinde yol yaptırmağı hoş görmezdi. Bundan başka Ermeni mesele-

sinde Rus siyasetinin devlete hilâfgirane bir durum almasından pek çekinir, Rusya'yı kollamak mecburiyetini duyardı.

Ruslar Rusya'ya geçen Osmanlı tebaasından Ermenilerin Rus toprağında tutulmasına muvafakat etmiyorlardı. Abdülhamid ise bunların iadesini hiç istemiyordu. Bu meselede Bâb-ı Âlice yapılan teşebbüslerden katî bir sonuç alınamıyordu. Rusya çarı bu aralık (Yalta) ya gelmişti. Padişah namına Çar'a hediyeler götüren mabeyn kâtiplerinden Ali Cevad Bey bu iş için çardan ricada bulunmağa da memur edildi. Fakat Rusya hükûmetinin rızasını tahsil mümkün olamadı.

Rusya hükûmeti Almanlar'ın Ankara-Sivas güzergâhında inşaatına mâni olmak fikriyle Osmanlı-Rus harbinden kalan elli yedi milyonluk bakayanın derhal ödenmesi için Bâb-ı Âliyi de tazyik ediyordu. Bu tazminat ödenmezse siyasî münasebetler kesileceği bile söyleniyordu. Böyle bir halin sonucu ise pek vahim olabilirdi. Devletçe bu paranın verilemeyeceği aşikârdı.

Bu halde Rus elçisi Zinoviyef "bir taviz aramağı münsifane bulmağa" başladı. Bu taviz de olsa olsa Rusya hududuna yakın yerlerde yapılacak demiryolları imtiyazının Ruslara verilmesi olabilirdi.

Zinoviyef padişahtan resmî bir mülâkat istedi. Bu mülâkatta bu tavizden bahsetti. Bundaki mahzur ve tehlike meydanda idi. Ancak Rusya'yı kırmamak ve kızdırmamak, Ermeni meselesinde Rusya siyasetini devlet aleyhine düşürmemek dahi pek mühimdi. Abdülhamid, "bu vakte kadar Karadeniz havzasında fermanları sadır olmuş" mukaveleleri yapılmış hatlar müstesna olmak üzere demiryolları tesisinde ve işletmesinde Ruslara rüchan hakkı vermek suretiyle iki komşu devlet arasındaki dostluğu teyid ve tevsik eylemeği" vaadetti.

Bu hatların Türk sermayesiyle yapılmazlarsa Rus sermayesiyle inşası takarrür etti. İradesi de sadır oldu. (7 Nisan 1900) Rusya sermayesi için ayrılan bu daire Van'dan Harput'u cenup-

ta bırakmak üzere Sivas'a, Sivas'tan da Ankara'yı cenupta bırakarak Karadeniz'de Ereğli limanına kadar Anadolu arazisini ihtiva ediyordu.

Bu suretle Rusya Anadolunun şimal vilâyetlerinde iktisadi kontrolu elde ederek maksadına nail olmuştu. Bu emelini istihsalde Almanya'dan da yardım gördü.

Abdülhamid buna mukabil Rus hükûmetinden Rusya toprağına geçmiş Ermenilerin Osmanlı toprağına avdetlerine müsaade edilmeyeceği vadini aldı.

Devlete siyaseten pahalıya mal olan bir alış verişde bu oldu! Almanlar'ın Bağdat hattını Ankara- Sivas istikametinde uzatmaları bu suretle bertaraf edilmişti. Bu hat için diğer bir istikamet daha vardı: Ankara-Kayseri.

Bu hat Kızılırmak vadisiyle Çorum, Malatya yahut Maraş, Ayıntap taraflarından orta Fırat'a varırdı. Almanlar 1893'de Ankara-Kayseri hattının imtiyazını da zaten almıştılar.

Fakat bu istikâmette inşaat Almanlar'a müşkül görünüyordu. Bunun Rus mıntakasına yakınlığı da Rusların hoşuna gitmiyordu. Anadolu şirketi Bağdat hattını bu istikametten yapamayacağını katî surette bildirince devletçe müşkilât çıkarılmayarak bundan da sarfı nazar olunmak tercih edildi.

Bu defa nazarlar cenup güzergâhına, Konya-Adana-Halep istikametine teveccüh etti. Bu cenup güzergâhı eski İngiliz ve Fransız projelerine yaklaşıyordu. Bu güzergâhın ihtiyarı "küçük trans Azyatiğin" oynayacağı rollerde mühim tebeddülleri intac edecekti.

Bu güzergâh Almanlar'da eski tarihî hatıraları ihya ediyordu. Almanya imparatoru üçüncü Konrad ve Frederik Barbarosi hep bu taraflardan -ne kadar zahmetlerle!- geçmişlerdi.

Hac yolu da kısmen buradan geçerdi. Ancak bu güzergâhta inşaat diğerlerine nisbetle daha pahalı olacaktı.

Burada Fransızlarla çarpışılacaktı. Çünkü Fransızlar Suriye şimalindeki Kilikya'yı kendi nüfuz mıntakaları arasında saymakta idiler. Konya-Bağdat hattı buradan geçince Adana ovası Alman istismar bölgesine girecekti.

Gerek ana hat, gerek buna ilaveten yapılacak şubeler hakkında askerî komisyonla inşaat şirketi arasında cerayan eden uzun müzakereler *-ekseriya şirketin dedikleri kabul edilmek suretiyle-* intac edildi. Said Paşa'nın altıncı sadaretinde Nâfıa Nâzırı Zihni Paşa ile Anadolu demiryolları şirketi umum müdürü Zander arasında mukavele imza edildi. (21 Kanunusani 1902) Bu imtiyaznamenin her fıkrası Almanlar'a ayrı bir menfaat temin ediyordu. Şirket hattının iki tarafında yirmişer kilometre mesafede imtiyazı evvelce kimseye verilmemiş madenleri işletmek hakkını almıştı.

Bunları işletmek için şirket tabiî olarak Alman mühendisleri, Alman teknisyeni, ustaları getirtecek, demiryolu etrafında böylece kalabalık bir Alman kolonisi bulunduracaktı.

1840'dan beri Amerika Birleşik Hükûmetleri arazisine hicret etmiş beş milyon Alman Anglo - Sakson unsuru arasına katılmıştı. Halbuki Anadolu'ya gelecek olanlar yerli ahaliye karışmıyacak, milliyetlerini tabiiyetlerini daima muhafaza edebileceklerdi.

11 - Almanların müstemlekecilik ve kolonizasyon siyasetinin perde arkası...

Bundan seksen beş sene evvel bir Alman seyyahı, Hal üniversitesi profesörlerinden Ludvvig Ross Anadolu'nun Almanlar için pek münasip bir muhacceret sahası olacağını ilk olarak söylemişti. Şimdi Almanya bu fikrin tahakkukuna doğru yürüyecekti. İmtiyazı Almanlara Anadolu ve Irak'ta kırk kilometre genişliğinde ve 2500 kilometre uzunluğunda bir saha işgaline hak kazandıran Bağdat hattının inşası diğer bütün Osmanlı demiryollarına el atmak için Almanları pek müsait bir mevkide bulunduracaktı.

Pek mütevazi bir surette Osmanlı işlerine sokulmuş olan Deutsche Bank bu imtiyazdan sonra Osmanlı bankasıyla boy ölçüşecek bir iktidar kazanmıştı. Şimdi Berlin'deki büyük Bleichröder müessesesi Osmanlı ve Alman imparatorlukları arasındaki samimiyetten azami istifadeyi temin edebilecekti.

Irak'ın 24 milyon hektar tahmin edilen münbit arazisini doldurmak için on, on beş milyon Alman muhacirine ve bu araziyi işletmek için de milyonlar ve milyonlarca sermayeye ihtiyaç vardı.

Ne Alman milleti bu kadar muhaciri, ne Alman müesseseleri bu kadar sermayeyi birden bulamazdı; bu öyle hemen oluverecek bir iş değildi. Zaten Osmanlı devletinin istilâyı andıracak böyle bir Alman kolonizasyonuna müsaade etmeyeceği pek aşikârdı. Bu sebeple bu işe vakit bırakılmak lâzımdı.

Anadolu ve Irak'ta kolonizasyon şimdilik bir kemmiyet işi değil, keyfiyet meselesi olarak düşünülmeli idi; buraya getirilecek Almanlar sayılarının çokluğuyla değil, yarıyacakları ve yaratacakları işlerle ölçülmeli idi.

Anadolu'nun ve Irak'ın muhtelif servet kaynakları için imtiyazlı işletme şirketleri yapılabilecekti. Alman mühendisler, memurlar, iş müteahhitleri, ustalar ve ameleler zaman ile ve tedricen buralarda yayılacaklardı. Bu gruplar bu sahalarda Almanlığın, Alman nüfuzunun temsilcileri gibi yerleşeceklerdi. Buraları bu vasıtalar ile ana Alman vatanı mahsulat ve mamulâtına en emin bir mahreç olacaktı.

Almanlar takibine karar verdikleri bu "tedricen ve mütekâmilen kolonizasyon" usulünü bu suretle başarabileceklerini kuvvetle umuyorlardı. Almanlar (bugün olmazsa yarın!) siyasetini ve bir istedikleri olmazsa bunu başka bir istediklerinin olmasına sebep tutmayı iyi bilirlerdi. Onlar Anadolu'yu ve Irak'ı Alman sanayiinin pek muhtaç olduğu iptidaî maddeler kaynağı olan bir *"Cermen Hindistanı"* saymakta idiler. İdare masrafına iştirak etmeyecekleri böyle bir "müstemleke" den istikbalde iktisaden temin edecekleri büyük menfaatleri uzun uzun hesap ediyorlardı. Bu hesapları risaleler, kitaplar, konferanslar, nutuklar ile izah ve neşrediyorlardı.

Osmanlı ülkesi Alman halkına gıda, Alman sanayiine iptidaî madde temin eden bir müteahhid durumunda kalacaktı.

1868'den beri Yafa ve Hayfa taraflarında Alman kolonizasyonu başlamıştı. Bunu tedricen daha içerilere ileriletmek için hiç bir engel olamazdı. Bağdat demiryolunun geçeceği yerlerde, etrafında teşkil edilecek büyük sirketler bu kolonizasyonun ilk müteşebbisleri olacaktı. Osmanlı devletiyle bir muahede aktolunarak bu devlet başkalarının taarruzundan masun bulundurulacak, buna mukabil kolonizisyon için müsaadeler alınacaktı. Hattâ Osmanlı devleti ile bir gün bir gümrük ittihadı vücude getirmek düşünülebilirdi.

Bu suretle Avrupa nihayet Osmanlı devleti üzerinde Alman himayesini tanımağa mecbur kalacaktı. Hamburg'u Bağdat'a, şi-

mal denizini Basra körfezine bağlayan imtiyaz fermanı ile "büyük simsar seyyah" Kayzer'in himayesi altında Alman adımı Boğaziçi'ni aşarak Anadolu'ya girmişti. Şimdi Basra körfezine inecekti. Bu suretle Anadolu'ya Irak'a tedricen el konulacaktı.

Abdülhamid'in siyasî mesleği buna pek müsait görülüyordu. Daha sonra kimbilir nerelere kadar ilerlenebilecekti...

İngilterenin Cebelüttarık'tan, Süveyş kanalından, Babülmendep'ten geçen bir Hindistan yolu vardı.

Umumî harbin devirici müthiş darbesi olmasaydı belki Almanlar da Boğaziçi'nden, Basra körfezinden Çin'de Kiyaüç'cüye kadar kendileri için bir yol arıyacaklardı...

İmtiyaznameye göre kilometre başına temin edilen 12.000 frank hasılattan maada işletme masarifi olarak şirkete 4500 frank verilecekti. Bu suretle kilometre başına teminat 16.500 frangı buluyordu.

Said Paşa'nın altıncı sadareti (6 Şaban 1319 - 16 Şevval 1320) iptidalarında bir kaç İngiliz şirketi namına hareket eden M.Kotar Bâb-ı Âliye müracaatta Basra'ya kadar bir demiryolunun hiç teminat akçesi istenilmeden inşası teklifinde bulunmuştu. Kendisini tevkil eden şirketlerin geniş mali kudretini ispata hazır olduğunu da bildirmişti.

Fakat İngilizler pek geç kalmışlardı. Kotar'ın verdiği mektup irade-i seniye ile mabeyin başkitabetinden yazılan bir tezkere ile hükümsüz bırakıldı. Osmanlı hükûmeti şimdiye kadar imtiyazını verdiği hatlara kilometre başına şu teminatı göstermişti:

Selânik-İstanbul birleşme hattına 15.500 frank; Haydarpaşa-İzmit hattına 10.300 frank; İzmit-Ankara hattına 1500 frank; Eskişehir - Konya hattına 13892 frank: Alaşehir-Afyon karahisar hattına 18.900 frank; Rayak-Hama hattına 15000 frank.

Devlet hazinesi bu hatlar için senevî vasatî olarak 17 milyon frank tahsis eylemek mecburiyetinde kalıyordu.

Bağdat hattı için gösterilen (16.500) frank teminat *-hat Konya'dan itibar edilmek suretiyle-* 2800 kilometre üzerinden 46 milyon frangı geçecekti. Bu hattan ilk senelerde on bir milyon frank hasılat alınacağı tahmin ediliyordu. Buna göre hazinenin her sene 35 milyon frank yani diğer hatlara tahsis edilen miktarın iki misli tahsisat göstermesi lâzım gelecekti.(26)

Bu kadar paranın sıkıntısı seneden seneye artan devlet hazinesine ait varidattan ayrılması ne kadar müşkilâtı davet edeceği, hattâ ne kadar ince düşünülse ve yapılsa hazinenin mevcut taahhütleri ve zarurî masrafları çıkınca buna hiç imkân olamayacağı kendi kendisine anlaşılır. İnşaata başlanacağı sırada bir (Tevhid-i Düyûn) meselesinin ortaya çıkması işte bu zaruretle olmuştur.

1903 senesinde Berlin'de otuz bin aksiyon ve on beş milyon frank ile Bağdat demiryolu şirketi tesis olundu. Bu aksiyonlardan üç bini Osmanlı devletine, üç bini Anadolu demiryolları şirketine, yirmi dört bini de uluslararası bir finans grubuna aitti.

İmtiyazname mucibince inşaat tedricî surette hep ikişer yüz kilometrelik kısımlara ayrılmıştı.

Almanlar daha ilk iki yüz kilometrelik Konya-Burgurlu kısmı inşaatı için bile lâzım olan parayı bulmakta müşkilâta uğruyordu. Fransa hükûmeti eshamı Paris borsasına kabul etmiyordu. Fakat Deutsche Bank gayet mahirane müzakerelerle el altından Fransız bankalarını yüzde kırk, belli daha ziyade nisbette işe alâkadar etmeğe muvaffak olmuş, nihayet inşaata başlanmıştır.

Bağdat hattı inşaatına, bu inşaat için gereken paraya, teminat olarak tahsis olunacak varidata dair gerek Said, gerek Ferid Paşalar sadaretlerinde bir çok defa müzakereler cereyan etmiş, kararlaşan maddeler hakkında mukaveleler imzalanmıştır.

(Meşrutiyet devrinde hattın Bağdat'tan Basra'ya uzatılması İngilizlerin katî itirazlarını celbeylemesi üzerine bu mese-

leye dair siyasî, malî müşkilâtın ortaya çıkması ile pek ziyade uğraşılmıştır.)

12 - Tevhid-i Düyûn=Borçların birleştirilmesi meselesi ve dönen dolaplar...

Ruslar, Avusturyalılar, İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar Makedonya'da kendilerine nüfuz bölgeleri olarak birer sancak veya vilâyet ayırırken Almanlar hiç pay istemiyorlardı! Onların (Alman Bağdat hatları!) vardı.

Bu hat mukavelesinde her tadil, muamelesinde her tesri, âdeta diğer devletlerin Makedonya'da attıkları müdahale adımlarına tekabül ediyordu. Makedonya'da dökülen kanlar bu imtiyaza ait mukavelelerin mürekkebi hükmüne geçer gibi idi!

Daha Halil Rifat Paşa sadaretinde biraz "Tevhid-i Düyûn" yapılması tasavvuratı meydan almıştı.

Almanların ellerinde Osmanlı tahvilâtı çok değildi. Fakat Osmanlı harici borçlarının birleştirilmesi için en büyük gayreti sarfeden Alman elçisi oluyordu. Çünkü Bağdat hattı için teminat akçesi ve işletme masrafı Düyûn-u Umumiyenin tevhidi üzerine kararlaştıracağı varidattan ifa olunacaktı.

Baron Marşal her hafta, olmazsa iki haftada bir zât-ı şahaneyi görüyor, borçları birleştirmeğe lüzum gösteriyor, meydanda siyasî bir mesele yok iken Sadrazam Said Paşa'ya da sık sık gelerek gene bu işten bahsediyor, Bâb-ı Âliye gelmediği günler de Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'nın konağına giderek o vasıta ile Said Paşa'ya haberler gönderiyordu. (27)

Tevhid-i Düyûn muamelesinde hazine için bir milyon liralık menfaat elde edilebilmek umuluyordu.

1901'de Loranda - Tubini ihtilâfı esnasında İstanbul'a gelmiş bulunan Paris elçisi Münir Bey Paris'e avdetinde padişahtan almış olduğu talimata göre Fransa Maliye Nâzırı Rouvier ile temas ederek onun hazırladığı bir projeyi Abdülhamid'e takdim etmişti. Bu proje tetkik için Sadrazam Said Paşa'ya verildi. Fakat Rouvier'nin Tevhid-i Düyûn için gösterdiği şartların devletin menfaatlerine uygun olmadığına dair hünkâra lâyihalar takdim olunmağa başlamıştı.

Almanya ve Fransa elçileri ise müttefik gibi Rouvier projesini müdafaa ediyorlardı. Elçiler Said Paşa'ya "bu işe muhalif görünenlerin muhalefetleri câli olduğunu, maksatları Tevhid-i Düyûn muamelesini yapacak malî heyetten büyük ikramiyeler koparmaktan ibaret bulunduğunu" temin ediyorlardı.

Fakat bu "meâli muhalefetler" günden güne çoğalıyordu. En mühim Avrupa gazetelerinin muhabirleri gazetelerini hep bu Tevhid-i Düyûn meselesiyle işgal ediyorlardı.

Said Paşa bu gürültülerden bıktı. Tevhid-i Düyûndan vaz geçmek münasip olacağını padişaha arzetti. Said Paşa'nın bu müracaatı nasılsa derhal Baron Marşal'a aksetti. O da Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya giderek:

– İnfial ile bu işin iptal olunmamasını rica ederim. Muhaliflerin asıl maksadı işi bozmak değil, itiraz tarikiyle kendilerine menfaat temin eylemektir. Buna müsamaha etmemeli.

Dedi. Tevfik Paşa bu sözleri Said Paşa'ya nakletti. Zât-ı şahane tevhidi düyun meselesinin yüzüstü bırakılmasını muvafık bulmuyordu.

O günlerinde bir Alman sendikasının da tevhidi düyunu yapmağa talip olduğu hakkında bir rivayet çıkmıştı. Baron Marşal:

– Tevhid muamelesi yapılmazsa devlet yeni bir çok varidattan mahrum kalacak; ağır şartlarla yapılırsa devlet bundan da zarar görecek! Bu da müsebbiplerine mesuliyet celbedecek!

Diyordu. Acaba Rouvier projesine göre muameleyi yapacak Fransız grupundan gûya daha müsaid şartlar ortaya koyacak olan Alman grupuna yol açmak mı istiyordu?

Her ne ise, Alman elçisinin sözleri sarayda büyük telâş uyandırdı. Said Paşa'dan bir çok istizahlar yapıldı.

Fransız elçisi Konstant dahi bu malî muamelenin yapılması için en çok çalışanlardandı. Zihinlerde tereddüt ve teşevvüş ile aylar geçiyordu.

Nihayet padişah Rouvier projesine itiraz edenlerden Selim Melhame Paşa'nın işi müzakere için Paris'e gönderilmesini irade etti. Said Paşa ise böyle büyük malî bir işin bir kişiye ihalesinde mahzur gördü; Melhame'nin Paris'e gönderilmesini suya düşürdü.

Tevhid-i düyun işi hakkında tetkiklerde bulunmak üzere Maliye Nazırı Reşad, Maarif Nâzırı Zühdü, Ticaret ve Nafıa Nâzırı Zihni Paşalardan mürekkep bir vükelâ encümeni teşkil edilmişti. Fakat mabeynce bu kâfi görülmeyerek maliye müşaviri olmak üzere maliye nezaretine alınmış olan Alman Rafaof Bey de bu müzakerelere karıştırılıyordu. Hatta Said Paşa'ya kendi riyasetinde bir komisyon teşkiliyle bunda Rafaof Bey'in de hazır bulundurulması irade edilmişti. Said Paşa ise Rafaof Bey'i "efkârı sabite ashabından olmamakla maruf" diye biliyordu. *-kendi tabiridir-* Rafaof Bey Almanya hariciye nezaretinde çalışmakta iken İstanbul'a gelmiş, tramvay şirketinde bulunmuş, ihtilâflar ihdas eylediği için bu şirketten de çıkarılmıştı.

Maliye müşaviri olunca ilk işi maliye nâzırı aleyhinde bulunmak olmuştu. Tevhid-i düyun meselesi ortaya çıkınca iptida mabeyne verdiği bir lâyiha ile Rouvier projesini pek ziyade muahaze etmişti. Sonra komisyonda bazı noktaları tadil olunamadığı takdirde bile bu projeyi kabule şayan bulmuştu.

Said Paşa ise Rouvier projesini eksik ve devlet hesabına zararlı buluyordu. Rafaof Bey Said Paşa'ya tehdide ve taarruza

delâlet eder sözlerle bir mektup gönderdi. Said Paşa bu zat ile bir komisyonda çalışmağa razı olamayacağını bir tezkere ile mabeyn başkitabetine bildirdi.

Bu tezkereyi takdiminden bir gece sonra Said Paşa sarayda tiyatroda huzura kabul olundu. Abdülhamid:

– Rafaof Bey'e dair tezkerenizi okudum. Münasebetsizlik etmiş. Size gelip yazdığı kâğıdı geri almasını Emin Bey -kurenadandı- vasıtasıyla kendisine tenbih ettirdim.

Dedi. Said Paşa ses çıkarmadı.

Ertesi günü Rafaof Bey Bâb-ı Âlide Said Paşa nezdine gelerek tarziye makamında mektubunun geri verilmesini rica etti. Said Paşa da verdi. (28)

Tevhid-i düyun müzakereleri uzadıkça uzadı. Said Paşa sadaretten çekildi. (15 Kanunusani 1903) Gürültüsü seneler süren bu muamele Ferid Paşa sadaretinde Reşad Paşa maliye nazırı iken *Muharrem Kararnamesine* merbut olmak üzere tanzim olunan bir kararname ile nihayet bitirilirdi. (22 Cemaziyelâhır 1321 - 14 Eylül 1903) Bu muamelede komisyon namıyla paralar hakkında bitip tükenmek bilmez dedi-kodular olmuştur.

Fakat bal tutup parmak yalayan hangi eller olduğunu hakikî surette meydana çıkaran vesikalar bulunmamıştır. Bunları olsa olsa bunların gizli masraf kayıt ve hesapları gösterebilir.

13 - Abdülhamid'in en büyük emeli: Hicaz demiryolu hattı...

Abdülhamid'in vücude getirmeğe pek ehemmiyet verdiği eserlerden biri Hicaz demiryolu olmuştur. Fakat Hayfa hattının İngilizler, Beyrut hattının Fransızlar elinde bulunması hasebiyle Hicaz hattı sahilde ecnebilerin karışamayacağı bir deniz methalinden mahrum bulunuyordu. Padişah hattı en ziyade Hayfa limanına bağlanmasını istiyordu. Bunun için Hayfa demiryolunun hükûmetçe satın alınmasına teşebbüs olundu.

1891'de Akkâ ve Hayfa'dan Şam'a kadar yapılacak 253 kilometrelik bir hattın imtiyazını Pilling isminde bir İngiliz'e teminatsız vermişti. Fakat Pilling sermaye bulamamış, imtiyaz mürur-u zamana uğramıştı.

Hükûmet iptida zaptettiği on bin liralık teminat akçesini sonra iade etmiş, Pilling ortadan çekilerek bir İngiliz sendikası inşaata başlamıştı. Bu sendika ağır ağır inşaata devam ile beş kilometre yol vücude getirdiği sırada idi ki padişah, Hayfayı Hicaz hattına münteha liman yapmak tasavvuruna düşmüştü. İptida (Pilling imtiyazı feshedilmiştir) diye sendikanın inşaatı durduruldu; sendika İngiliz hükûmetine müracaat etti. Abdülhamid bu iş için bizzat İngiliz elçisiyle görüştü. Fakat hattın kıymetini tayinde anlaşmak kabil olamadı.

Said Paşa'nın altıncı sadaretinde Abdülhamid'in verdiği emir üzerine bu hattın mübayaası müzakeresine yeniden başlandı.

İngiliz sefiri Sir Okonor şirketçe 200.000 lira istenilmiş ise de irade-i seniye üzerine kendisi bunu tavassut etmekle hattın 175.000 Osmanlı lirasına mübayaası kabil olacağını söyledi. Daha ziyade tenzil mümkün olmadığından Hayfa hattı 175.000 altına devlete mal edildi. (1901)

Fransızlar Hicaz hattı inşasından dolayı Hama-Rayak hattının zarar göreceğini iddia ediyorlardı. Bu şirket tarafından İstanbul'a gönderilen Kont Vitali tazminat verilmesini Said Paşa'dan istedi. Osmanlı Bankası memurlarından Pançiri Bey bu işi sıkıca takib ediyordu. Sonra Fransa elçisi M.Konstant da işin içine girdi. Said Paşa M. Konstant'a:

– Hicaz hattı Rayak hattına pek yakın bir mesafeden geçseydi Fransız şirketinin zarar davası belki bir dereceye kadar dinlenebilir. Halbuki arada büyük bir mesafe var. Esasen şirket mukavelesinde o havalide yeniden bir hat yapılmıyacağına dair devletçe bir taahhüt de yoktur. Şirket ısrar ederse bu ihtilâfın mukavele mucibince hakem vasıtasıyla halli icab eder. Sefaretin tavassutuna mahal göremiyorum.

Demesiyle elçi resmen müdahaleden fariğ oldu. Kont Vitali'ye de:

– İstenilirse hakeme müracaat edilir, cevabı verildi.

Vitali – Biz tazmini bir hak olarak değil, mürüvvet eseri olmak üzere istiyoruz!

Said Paşa – Devlet emvalinden cömertliği hiç bir vükelâ heyeti ihtiyar edemez. Ümid ederim ki mazeretimi tasdik edersiniz.

Kont Vitali bir şey koparamayacağını anlayarak Paris'e döndü. Fakat sonra Ferid Paşa sadaretinde bir istikraz akdi esnasında Fransa sefaretinin para meselelerine müteallik bir çok teklifleri kabul edilmek zarurî görüldü; Hama'dan Haleb'e yapılacak hattın kilometre teminatı 17667 frank oldu; Şam - Müzeyrib hattı için nakden tazminat olarak üç buçuk milyon frangın mukrizler tarafından tevkif ile şirkete verilmesi, İstanbul rıhtımları şirketine ayrılan yerlerin teslimi gecikmesinden hasıl olmuş zararı vesilesiyle nakden bir milyon altı yüz bin frank tazminat tesviyesi kararlaştı.

Hicaz demiryolu Şam'dan Mekke'ye kadar 1800 kilometre olacaktı. İptida yapılan hesaplara göre kilometre başına 45.000 frank sarfedilecekti. İşe girişilince bu masrafın 64.000 frangı bulduğu görüldü.

Abdülhamid bu hat etrafında ecnebilerin, hatta gayri müslimlerin arazi satın almalarını yasak eden bir nizamname tanzim ettirmişti. Almanların Yafa ve Hayfa taraflarında külliyetli arazi satın almış bulunmaları padişahın gözünü açmıştı; hâlâ binlerce dönümlük yerleri şeyhlerden, müteneffizlerden yok bahasına satın almakta devam ediyorlardı; bu arazi üzerinde muntazam köyler tesis eylemişlerdi. Alanlar bu satın alma usulünü içerilere doğru genişletirlerse buralarda kendi kendine bir Alman müstemlekesi vücude gelmiş bulunacaktı.

Abdülhamid yaptırdığı bu nizamname ile arazi alış verişini Hicaz demiryolu komisyonunun nezaretine vermiş, bu suretle yalnız Almanların değil, bütün ecnebilerin bu hattın güzergâhı etrafında Badiye Araplarıyla siyaset dolapları çevirilecek merkezler teşkil eylemelerinin önüne geçmişti. Hattın inşaatına başlanılmadan çok itirazlar olmuştu.

Suriye'den Arabistan'a kadar Araplar maişetlerinin hac esnasındaki nakliyattan kazançlarına münhasır olduğunu, bu demiryolunun rızıklarına mâni olacağını ileri sürüyorlardı.

Bağdat hattı derecesinde olmasa da İngilizler Hicaz hattının inşasından da hoşlanmıyorlardı. Arap kabile ve aşiretleri bu demiryolları aleyhinde tahriklerden hâli kalmıyorlardı.

"Bu hatlar yüzünden eski anane ve âdetleriniz bozulacak, her sene hükûmetten aldığınız avaidiniz, surreleriniz kesilecek, develeriniz işlemeyecek, ticaretinizden eser kalmayacaktır" yolunda tahriklerde bulunuyorlardı.

Yalnız sözle kalmayarak, parayı da müessir iğfal vasıtası olarak kullanıyorlardı.

Münevverlerden bir kısmı çöllerden geçen ve ancak senede bir kaç hafta hacıları nakledecek olan bu hattın hiç bir zaman masarifini korumayacağını, daima halka, hazineye ağır bir yük teşkil edeceğini söylüyorlardı.

Abdülhamid ise hayırperverane bir teşebbüs olmak üzere İstanbul'a getirttiği "Hamidiye" suyundan ziyade Hicaz ile Suriye'yi bağlayacak olan bu demiryoluna ehemmiyet veriyordu. Bunu yaptırmağa muvaffakiyetle uhdesindeki hilâfet kudretinin artacağını umuyordu.

Bu hat bitince hacılar kendisine ne kadar dua edeceklerdi! Hacca gitmek isteyen Müslümanlar için yalnız bir emniyet şartı vardı: Kendilerini Allah'a sigorta ettirmek!

Bu sigortanın ise Arabistan çöllerinde hiç kıymeti yoktu!

Çünkü Araplar hac yolunda inzibat ve asayiş ne kadar mükemmel ve mazbut olursa hacca gideceklerin miktarı da o nisbette artabileceğini hiç hesap etmezler, zavallı hacıları buldular mı çarparlar, her fırsatta soyarlardı! Hele hükûmetin şeyhlere, kabile reislerine verdiği avaid gecikecek olursa.

Hicaz demiryolu hem İslâmî, hem askerî bir teşebbüs olacaktı. İktisadî şartları düşünmeğe bile lüzum görmeyen Abdülhamid ne yapıp yaparak bu hattı vücude getirmeyi kendisine en başlı bir emel edinmişti.

14 - Hicaz hattı nasıl yapıldı? İzzet Holo Paşa'ya verilen geniş selâhiyet...

Hicaz hattının bütün işleri saltanat merkezinde İzzet Holo Paşa'nın idaresine tevdi olunmuştu.

Sadrazam Fuad Paşa, Suriye meselesinde İzzet Paşa'nın babası Holo Paşa'yı tanımıştı. O zaman "Salihîye" kürtleri kıyam ile Şam'a inmişler, Hıristiyan mahallesini yağma ve ahaliden bazılarını katlettikten başka halkının çoğu Arap olan Meydan Mahallesi'ne de tecüvüz eylemişlerdi.

Meydan Mahallesi'nin en büyük hanedanı olan Holo Bey o zaman bir bayrak açarak:

– Kürtlerin tecavüz ve taarruzu Arap namusuna dokunmaz mı? Arap ırzı! Arap namusu!

Diye nida ederek ahaliyi bayrak altına davet etmiş, bütün Meydan ahalisi onun başına toplanmış, Holo Bey Kürtleri varup dağıtmış, takib ile Şam'dan çıkararak ta Salihîye'ye kadar sürmüştü.

O vakit Kürtler'in reisi Said Bey'di. Fuad Paşa, Said Bey'i "Kürtleri şekavetten men'e muktedir iken göz yumdu" ithamıyla Bağdat'a nefyetmiş, vatanperverane hareketinden dolayı memduh olan Holo Bey'i de rütbe ve nişan ile taltif ettirmişti; Suriye'de mühim meselelerde hep onu istihdam eylemişti!

Fuad Paşa iş başında bulundukça Suriye'ce sözü en ziyade geçen Holo Paşa olmuştu. Said Bey bir müddet sonra Suriye'ye dönmüş, paşalık rütbesini almış, bundan sonra Holo ve Said Paşalar arasına rekabet ve husumet girmişti.

Holo Paşa Rumeli beylerbeyiliği payesine terfi etmiş, Said Paşa da hac kiler emini olmuştu.

İkisi de biribiri aleyhine işlemekte idiler. İkisi de işlerini bilir adamlar oldukları için birinin yerini bir dolapla öteki tutar,

böylelikle kâh biri, kâh öbürü galebe eder, ikisi de devlet işlerinde hükûmete yardım suretiyle nüfuzlarını idame ve servetlerini tezyid çarelerini bulurlardı.

Holo Paşa Şam valiliğinde iken Cevdet Paşa ile pek iyi anlaşmıştı. Cevdet Paşa babası tarafından iyi bir tahsil görmesi için itinalar sarfolunan İzzet Bey'i bu esnada tanımış, adliye nazırı olarak İstanbul'a gelirken İzzet Bey'i de getirmiş, himaye ede ede ticaret mahkemesi reisliğine kadar yükseltmişti.

Cevdet Paşa yerine geçen ve istikâmetiyle maruf olan Rıza Paşa, İzzet Bey'i bu riyasette tutmak istememiş, evvelâ hırpalıyarak istifaya mecbur etmek fikrine düşmüş, İzzet Bey makamında kalmakta ısrar gösterince infisaline irade almıştı.

Cevdet Paşa, İzzet Bey'i saray ricaline de tanıtmıştı.

Saray münasebetlerini ihmal etmiyen İzzet Bey hassaten evvelâ ikinci, sonra başmabeyinci olan Hacı Ali Bey'in odasına müdavemet ve mülâzemette bulunuyordu. Zeki ve dirayetli olduğu için Hacı Ali Bey'in teveccühünü celbetmekle müşkilât çekmemişti. Bu münasebet git gide Hacı Ali Paşa'nın İzzet Bey'e evlâd muamelesi etmesi derecesine kadar varmıştı.

İzzet Bey de bu sayede Ermeni meseleleri esnasında Şûra-yı Devlet azalığından kurenalıkla beraber mabeyn ikinci kâtipliğine fırlayarak sarayda istediği gibi yerleşmiş, az zaman içinde hâmisi Hacı Ali Paşa'yı nüfuzca gölgede ve pek arkada bırakmağa muvaffak olmuştu.

İzzet Paşa'nın saraya, padişaha intisabı Abdülhamid saltanatının son yarısında, Holo ailesine Suriye'de rekabet edilemez bir nüfuz temin eyliyordu. Suriye'den yapılmasına başlanan Hicaz demiryolu işlerinde Suriye Arapları üzerinde gûya bu nüfuzdan istifade edilecekti!

Bir çok İslâm memleketlerinden, Hindistan'dan, Afganistan'dan, Fas'dan, Maskat'tan, Kırım'dan zengin Müslümanlar

Hicaz hattı için ianeler gönderdiler. Mısır Hidivi malzeme tedarikine yardım etmeği vadetti. İran şahı şiî iken muavenetten hâlî kalmadı. Hindistan'da Rankon ve Madras'ta bir buçuk milyon frank toplandı. Hind prenslerinden biri (Medine) istasyonunun inşa masrafını deruhde etti.

Bütün bu ianeler padişahın hususî himayesi altında bulunan Hicaz Komisyonu namına geliyordu. Bu komisyonda Sadrazam Ferid, Ticaret ve Nâfıa Nâzırı Mustafa Zihni Paşalar da aza idiler. Fakat her iş İzzet Paşa'nın elinden geçerdi [29]

Hariçten komisyona gönderilen ianeler kâfi olmadığı için bir (Hicaz pulu) çıkarıldı. İslâm, Hıristiyan Osmanlı tebaasından bu pul ile hayli para çekildi. Vergilere küsurat zamları yapıldı; memur maaşlarından cebrî iane kesildi. Hattın inşaatı için merkezi Şam'da olmak üzere bir komisyon teşkil olundu. İnşaat ve Muamelât Nezaretine hünkâr yaverlerinden müşir Kâzım Paşa tayin olundu. Müşirlerden Rıza Paşa dahi işletme nazırı oldu. Müdiriyete Rumeli Beylerbeyi Mehmed Fevzi Paşa, başmühendisliğe uhdesine Rumeli beylerbeyliği verilen Maysner Paşa, işletme umum müdürlüğüne Fransız Goden *-ulâ sanisi ricalinden!-* bunun muavinliğine de liva Cevad Paşa getirildi.

Said Paşa'nın altıncı sadaretinde "Hicaz komisyonu âlisince" tertip olunan ianelerin ve sarfiyatın icmali mabeyn başkitabetinden sadarete gönderilmişti. Nafıa Nâzırı Zihni Paşa, Said Paşa'nın yanına gelerek İzzet Paşa'nın selâmını beyandan sonra:

– İzzet Paşa icmalin mündericatını tasdikan sadaretten resmî bir tezkere ile arzolunmasını istiyor.

Dedi. Said Paşa sıhhatine kanaat getirmediği bir hesabı tasdik etmek istemediği için sustu. Zihni Paşa bu sükûtu ya redde hamletmediği, yahut İzzet Paşa'nın maksadına delâlet eylemeği kendisi reddedemediği için bir kaç gün sonra gene Hicaz yolu muhasebesini tasdik ve arzeylemesini Said Paşa'ya teklif etti.

Said Paşa bu defa dahi işi sükût ile geçiştirdi. Zihni Paşa üçüncü bir ihtarda daha bulundu ve bu defa:

– Kimsenin günahkâr olup olmadığını Allah bilir. İzzet Paşa'nın günahı olduğunu bilemeyiz; fakat günahları olsa bile bu Hicaz yolu onları affettirecektir, sözlerini ilâve etti.

Said Paşa bu sözleri de cevapdan müstagni saydı. (30) Hesapların kendisine tasdik ettirilmesi mümkün olmadı. Fakat hesapların sadaretçe tasdik edilip edilmemesinin ne ehemmiyeti olabilirdi? Bu hesapları kim kimden arıyacaktı? Mesuliyet var mı idi ki?... İnşaat devam ediyordu; mübayaat devam ediyordu.

Abdülhamid de Hicaz demiryolu işlerini İzzet Paşa'dan başka başarabilecek kimseyi görmüyordu. İşler kontrolsuz meşrutiyete kadar devam etti. Meşrutiyetin ilânında hat "Medine"ye kadar ilerlemiş bulundu.

15 - Hicaz demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılmasından neden vazgeçildi?...

Hicaz demiryolunun Mekke'den Medine'ye uzatılması Abdülhamid'çe pek ziyade iltizam ediliyordu. Fakat bu "beynelharemeyn" hat Araplar'ın menfaatlerine dokunacağı, icabında Mekke'ye kadar çar çabuk asker gönderilebileceği için Emirlerin istanbul'a karşı durumlarını değiştireceği cihetle yapılmasını ne Arap aşiretleri, ne de bizzat Emir arzu etmiyordu.

Fakat Emir tarafından yolun yapılmasına açıktan açığa muhalefet edilmek tabiî kabil olamazdı. Bu sebeple idi ki İstanbul'a ve padişaha karşı daima yerli ahalinin muhalefet ve mümanaatları ileriye sürülüyordu.

907 kanunusanisinin ilk günlerinde Hicaz demiryolu inşaatına memur Müşir Kâzım Paşa, Medine-Mekke güzergâhını ta-

yin ederken Araplar onu geri dönmeye mecbur bıraktılar. Ameliyat taburlarına da hücumlar edildi, zabit ve neferlerden öldürülen, yaralananlar oldu; çadırlar zapt ve yağma olundu.

Bu hareketler padişahı pek müteessir etti. Bu teessür, bir ay içinde biribirini takiben mabeynden emarete ve vilâyete yazılan iki telgrafnamenin aşağıya nakledilen şu cümlelerinde açıkça anlaşılmaktadır:

Birinci telgrafnameden:

(Şeyhlerin elde edilmesine gayret olunarak hattın temin edilmesi katiyyen matlûbu âlidir. Eğer sadakati devletleri berkemal ise (!) gerek padişahımıza, gerek dinimize hizmet eyleyeceğiniz de tabiîdir.)

İkinciden:

(Haremeyn arasında hat inşaatının teehhürüne uğraması halinde şimdiye kadar elde edilmiş muvaffakıyeti çekemeyen düşmanların pek hazzedecekleri şüphesizdir. Şevketmeabın bu hattın bir an evvel bitirilerek o mukaddes yerlere yüz sürmek hakkındaki maksadında meyus olması dinî taassubu mülûkanelerine dokunacağından bu hususta takayyüd ile hareket etmeyecek olanların hiçbir suretle affa mazhar olamayacağını kasemen billâh emir ve ferman buyurulmuştur.)

Abdülhamid'in Hicaz demiryolu Mekke'ye varınca haccetmek niyetinde bulunduğunu bu tebliğden anlıyoruz.

Fakat bu niyetinin sahih olduğuna inanmak bizim için kabil değildir. Eslâfından Genç Osman'ın böyle bir niyet uğrunda taht ve canını kaybettiğini Abdülhamid'in unutması mümkün olamazdı. Vakıa Abdülhamid için yeniçeri korkusu yoktu; amma senede bir, ramazan on beşinde, sarayından Topkapı sarayına gitmek mecburiyetinden o kadar muztarip olan, helecanlar, korkular geçiren bu vehham adamın, uzun bir müddet için payitahtını boşlamağa razı olması, kendisini askerle ne kadar sarıl-

mış olursa olsun bedevî Araplar arasında emniyette görebilmesi pek mümkün değildi.

Hicaz hattı teşebbüsünün Yunan muharebesinde menkûb olmuş olan İzzet Paşa'nın ikbalini iade düşüncesiyle Abdülhamid'e telkini eseri olduğuna kani olanlar vardı.

Ahmet Ratıb Paşa'nın hattın Mekke'ye kadar temdidi meselesinde de İzzet Paşa'nın rol oynadığına zahip olduğu meşrutiyetten sonra meydana çıkan bir muhaberesinden anlaşılıyor.

Ratıb Paşa'nın Sadrazam Ferid Paşa'ya gönderdiği üç dört yüz lira kıymetinde Hint kumaşı hediyesine mukabil, Ferit Paşa tarafından yazılan teşekkür mektubundan gazetelere geçmiş cümleler, Hicaz valisinin bu kanaatine delâlet etmektedir.

Ferid Paşa diyor ki:

(Hicaz hattı inşaatının temadisini yalnız İzzet Paşa'nın ibramı eseri gibi telâkki ediyorsunuz. Halbuki bu sırf kariha-i şahanenin mahsulüdür. Arzuyu mahzı şahanedir.)

Hicaz hattına başlanınca bunun Mekke'ye kadar uzanmasını istemek Abdülhamid için en makul ve yerinde bir arzu idi. Hünkâr, bu emelinin vücut bulması için herkesi tazyik ediyordu.

Saraydan gördükleri böyle tazyikler üzerine Şerif Ali, Ahmet Ratıb, Müşir Kâzım Paşalar Mekke'de toplanarak Medine-Mekke hattının nasıl yapılabileceği hakkında müzakerelerde bulundular. Ancak fikirlerde ittihad hasıl olamadı. Mabeyne ayrı ayrı maruzat takdim ettiler.

Hattın güzergâhındaki Arap kabilelerinin şeyhleri ne kadar tehdid ve ihafe edilseler müessir olamayacağı, hattın inşaatı ve muhafazası devlet için pek büyük ve ağır bir gaile teşkil edeceği anlaşılmıştı. Bu mesele meşrutiyetin ilânına kadar sürdü.

Hat, ameliyat taburlarının faaliyeti sayesinde Medine'ye yaklaştığı, fabrikalar siparişlerle dolduğu, amele yollara dökül-

müş bulunduğu günlerde ötede beride Araplar da tek tük kıyam alâmetleri görüldü. Bir hac kafilesine, Cidde'den gelen bir postaya taarruz vaki oldu. Birkaç yolcu vuruldu.

Biraz sonra daha mühim bir cemiyet, Medine civarındaki karakollardan birine hücum etti. Nihayet isyan tamamıyla açığa vuruldu. Medine muhasara olundu.

Mahsurlar İstanbul'dan yardım istediler. Fakat acz içindeki hükûmet çarçabuk kuvvet yetiştiremedi. Halk da zarurî kendi işini kendileri görmeğe kalkıştı. "Haremi saadet"ten sancak çıkarıldı; büyük küçük, yerli, memur eli silâh tutanlar sancak altında birleşti. Mevcut askerin, ahalinin elbirliği, gayretiyle muhasaranın kaldırılmasına çalışıldı.

"Beynelharemeyn" hattı için İstanbul'dan Müşir Arif Paşa koca bir heyetle Mekke'ye gönderilmişti. Hicaz valisi, Mekke emiri, Arif ve Hicaz hattı inşaatına memur Kâzım Paşalar müzakere ederek maruzatta bulunacaklardı. Fakat bu müzakerelerden hiç bir şey çıkmıyordu. Hicaz valisi ve Mekke emiri arasıra nasihat için kabilelere adamlar gönderiyorlardı. Mekke'de rehine olarak bazı kabile şeyhleri hapsedilmişti. Medine'yi muhasara eden Araplar bu mahpus şeyhlerin kabileleri idi. Bunlar tahliye edilmeden Medine muhasarası kaldırılmamıştı.

Araplar, "Beynelharemeyn" hattının temdidini kendileri için "ölüm" addediyorlardı. Menfur telkinler ile bu fikir o kadar yerleşmiş idi ki böyle komisyonlar, nasihatlerle bu kanaatı ortadan kaldırmak mümkün değildi.

Mekkedeki komisyon, nihayet mühim bir askerî kuvvet ile hattın inşasını temin etmeği, muhalefette bulunacak Araplar'ın tedibini karar altına aldı.

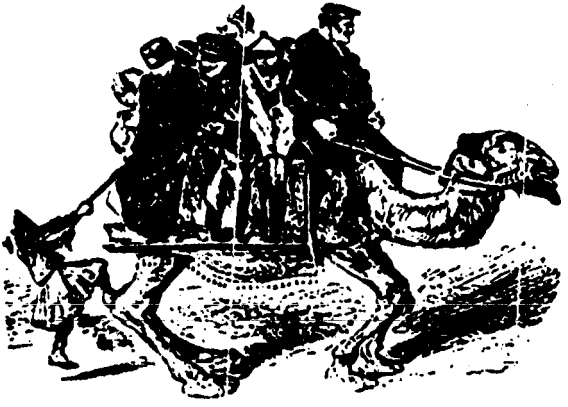
Hükûmetçe, inşaat levazimatının çıkarılacağı (Rabıg) iskelesine o havalinin hakim olan kabile şeyhinin hülûs ve muvafakati elde edildikten sonra Yanya'dan dört tabur piyade, Hami-

diye süvari alaylarından da Millî Aşireti reisi İbrahim Paşa kumandasında bir alay tertip edildi. Hattın güzergahına blok havzlar, zırhlı kuleler tesisi, mitralyözler tabiyesi kararlaştırıldı. Buralarda örfi idare de cari olacaktı.

Fakat piyade taburları arasında Hicaz'da hizmetten alenen memnuniyetsizlik gösterildiği gibi 900 kişilik maiyetiyle Şam'a gelen Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa da süvari alayı için mühim miktarda masraf defteri çıkarıyordu.

Parasızlık, suiniyet, çaresizlik, kararların tatbikine engel oluyordu. Hat boyunda asker, levazım muattal duruyor, emre intizar ediyordu. Nihayet emir geldi:

Haremeyn arasında hattın temdidi maddesinin şimdilik atiye taliki münasip görülmüştür. Bunun manası Medine-Mekke hattı projesinin kat'î surette bırakıldığı idi. Hicaz hattı tarihinin Medine-Mekke safhası bununla kapanmış Abdülhamid o kadar arzu ettiği "beynelharemeyn" demiryolunu yaptıramamıştır.

İkinci Bölüm

Avrupa'nın Mâli Baskısı
DÜYÛN-U UMÛMİYE

1 - Abdülmecid devri ve sonrası Osmanlı mâli krizinin kısa tarihi...

1275 Muharreminin 17 sinde [27 Ağustos 1858] (Âli Paşa'nın üçüncü sadareti) Abdülmecid Bâb-ı Âliye geldi. Mehabetle ve kahramanlara has bir tavır ile ile attan indi; kimseye iltifat etmeyerek merdivenden çıkıp daire-i hümâyuna girdi. Vükelâ dehşete düçar oldular; birer birer merdivenden çıkıp Tanzimat Meclisi odasına girdiler. Abdülmecid iptida Âli Paşa'yı huzuruna celbetti; hayli konuştular, sonra Serasker Rıza ve Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa içeri girdiler.

Abdülmecid Mehmet Ali Paşa'nın gelini Refia Sultan'ın altmış bin kese (300.000 altın!) borcundan bahisle Mehmed Ali Paşa'yı fena halde tekdir etti. Bir kaç gün evvel Refia Sultan'ın kahyası Eşref Efendi azil ve hanesinde hapsedilmiş, hesabı görülmek üzere kapısına nöbetçi dikilmişti. Mehmed Ali Paşa bundan haberi olmadığını yemin ile temin edecek oldu. Abdülmecid gazaba geldi.

– Senin yeminlerine de inanılmaz! Evvelce softaları ayaklandıran da sen değil misin? Hain herif! Sen din ve devletine, padişahına hainsin! Mukaddema seni nefy eden yalnız Reşid Paşa değil idi. Bende bu babda mutabık idim! gibi bir çok acı sözler söyledi. Sonra Âli Paşa'ya döndü:

– Sen nasıl sadrazam olacaksın! Böyle şeylere bakmıyorsun! Mührü alırlar da adamı koğuverirler. Mesuliyet altındasın! dedi.

Bu ateşli sözleri kapı dışında Cevdet Paşa gibi dinleyenler titremekte idiler. Bu dakikada gelen paşalar, bilhassa Reşid Paşa oğlu Ali Galip Paşa da tekdire uğradılar. Abdülmecid sonra meclis odasına gelerek bütün vükelâyı ve Bâb-ı Âli ricalini celbettirdi. Tasarrufata riayet olunması lüzumuna dair bir hatt-ı hümâyun okutturdu; bir tarafa bakmayarak saraya avdet eyledi.

Bir gün sonra hep damat paşalar bulundukları memuriyetlerden ve iki gün sonra da bütün sultan kahyaları hizmetlerinden azledildiler. Vükelâ tasarruf ve idare hususunda teferruat ile uğraşıyorlardı. Hünkârın böyle şiddet göstereceğini, damatları feda edecek kadar ileri gideceğini ummuyorlardı. Sultan Mecid ise bu kadar ileri gitmekle her mesuliyeti vükelânın üstüne yükletti! "Siyaset satrancında sanki bir nebil attı" *-tabir Cevdet Paşa'nındır-* vükelâyı hayrette bıraktı.

Vükelâ için bu derece ileri gitmek müşkil idi geri kalmak da mesuliyet altında ezilmek demekti. Devletin, saltanat makamının böyle tasarruf yoluna girmesi Avrupa'ca iyi tesir hasıl etti. Avrupa'da bulunan Fuad Paşa beş milyon istikrazına muvaffak oldu. Bu haber telgrafla alınınca kalblere inşirah ve teselli girdi. Tasarruf düşünceleri yavaş yavaş gevşetildi. Vükelâ Bâb-ı Âlideki ağalardan kavaslardan azaltma yapmaya uğraşıyor, beş çifte kayıklarına binmekten ictinab ediyorlardı. Bir gün Sultan Mecid Topkapı sarayına geldi. Sadrazamı çağırdı:

– Beş çifteler bir müddetten beri saltanat ve devlet usulüne girmiştir. Hem siz de zahmet çekersiniz. Beş çifteler terk olunmasın! Bizi bu hale koyan bunlar değildir. Başka şeylere bakmalı; beyhude maaş verip adam kullanmamalı; meclisleri tenkih etmeli.) İradesini verdi. Bu sırada bir kuyruklu yıldız görünmüştü.

Vükelâ tenkihat ile uğraşırken "ahkâm-ı nücumiye" meraklıları da bu yıldızın ahkâmını yorumlamakla meşgul oldular. Tenkihat meyanında nafıa meclisi lağvedildi; meclis-i âli-i tan-

zimatta rey vermeğe muktedir olmayan Dede Paşa "tam maaş ile" çıkarıldı. Meclis-i valâdan çıkarılanlara mazuliyet maaşları tahsis olundu.

Mütercim Rüştü Paşa meclisi vâlâdan çıkarılacakların bir diyecekleri kalmasın diye şeyhülislâm Arif Efendizâde Sıddık Molla'nın ihracını teklif etti; babası da bir şey diyemedi. Sıddık Molla ise gayet muzib, dilini tutmaz bir zat idi; bütün vükelâyı zemmü kadih ile meşgul oldu; hele Rüştü Paşa için söylemediğini bırakmadı; etmediği muziblik kalmadı. Diğer mazuller de ona peyrev oldular.

Meclis-i Valâ'da olsun, maliye meclisinde olsun Âli Paşa'ya taalluk ve nisbeti olanlardan hiç biri çıkarılmamıştı. Bu da halk arasında dedi koduyu intac etti. "Padişah kendi damadlarını feda etti; vükelâ ise dalkavuklarından geçemediler!" diye söylendiler; bu sözleri padişaha da duyurdular. Meclis-i Valâdan çıkarılanlardan biri de meşhur münşi Recai Efendi idi. Çıkarıldığı günün akşamı çakır keyif olarak Âli Paşa'nın yanına girdi ağzına geleni söyledi:

– Ziver Efendi'nin ibkâsı size taallûku olduğu için oldu. Filânın ibkâsı şunun için, filânın da bunun için oldu. Benden ne istediniz? Ey Allahtan korkmazlar seni kuyruklu yıldızın şeametine havale ettim! diyerek çıkıp gitti.

Vükelâ halk arasında tesahüb ve garazkârlık ile ittiham edildiler. Her tarafta zem olunduklarından kendilerinede durgunluk geldi. Altı ay sonra "Ebniye-i Hassa" amelesi sarayı sararak para için çağrışmak gibi çirkin bir şey vukubuldu. Abdülmecid binaları tatil ile muhassesatı olan dört bin keseyi bina borçlarını tesviyeye havale ettirdi. Malî muzayaka eksilmiyor, bilakis artıyordu. Âli Paşa bir gün huzur-u hümâyunda:

– Devlet-i Âliyeniz bitti. Himmeti şahanenize muhtaçtır! yolunda dikçe sözler söyledi. Abdülmecid bundan muğber oldu.

Saray masrafının tenkisi yolunda tanzim edilen malî ıslahat mazbatasının kendisine takdimine meydan vermeden Âli Paşa'yı azl ile Kıbrıslıyı sadarete getirdi.

Padişah sadaret rikâbında malî müzayakadan bahis açtı. Derin bir hüzün ve kederle geçmişe teessüf ederek:

– Beyhude yere masraflar olmuş! Keşke olmasaydı, amma ne çare oldu! Cümlenizin sadakatini tecrübe ettim. Gene sadakat edip bu halin tesviyesine bir çare bulmanızı umarım dedi. Kıbrıslı Mehmet Paşa da:

– Bu bir buhrandır. Devlet-i Âliye böyle müzayakalara kaç kere duçar olmuştur. İnşallah bu da geçer. Olmaz şey yoktur. İş ancak bizi bu hale getiren sebepleri bilip de bundan sonra onlardan ihtiraz etmektir. Yoksa geçmişe teessüfün faydası yoktur, dedikten sonra vükelâya işaret etti:

– Bunların cümlesi canlarını feda edercesine çalışacaklardır! teminatını verdi.

Serasker Rıza Paşa Kıbrıslı'nın aleyhinde işlemekte idi. Abdülmecid bir gün Kıbrıslı ile Fuad Paşa'yı huzuruna celb ile Rusya çarına gönderilecek nişan ve hediyeleri temaşa ettirdi. İptida huzura Kıbrıslı girmişti, gümrüğe dair bir bahis geçerken:

– Merhume Valide Sultan bundan dahi irtikâb etmiş! Demesi hünkârda bir infial uyandırırdı. Fuad Paşa huzura girince Sultan Mecid'i bozuk düzen gördü. İki paşa gittikten sonra hünkâr hareme girerek:

– Bu herif benim ölmüş validemden ne istiyor. Onu irtikâb ile ittiham ediyor! diye teessürünü izhar etmiş. Ertesi günü Kıbrıslı'dan mühür alındı; Meclis-i Tanzimat Reisi Mütercim Rüştü Paşa sadrazam oldu.

(Cevdet Paşa'nın Kıbrıslı Mehmet Paşa ile arası iyi olma-

yacaktır ki, Ma'ruzatta Kıbrıslının bu defaki sadareti 66 gün sürdüğünü söyledikten sonra bunun (pek deli) terkibine müsavi düşdüğünü gösteriyor!)

Mütercim Rüştü Paşa kaimenin düşmesine, yüzlük altının itibarı günden güne artıp işleri ihlâl etmesine çare olmak üzere kaimeyi kaldırmak için karşılık bulmak istedi. İstanbul akarlarından iane almağa karar verdi. Cevdet Paşa riyasetinde bir komisyon teşkil etti. Komisyon bir kaç ay bu işle uğraştı. Cevdet Paşa mütercime:

– Kaime toplandıkça Bâb-ı Âli havlusunda alenen yakılsın! ihtarında bulundu.

Rüştü Paşa – Yok, o bizim işimiz değildir. Maliye nezaretinin işidir. Bizim işimiz kaimeleri toplamaktır.

Cevdet Paşa – Kaimeler geldikçe takım takım yakılırsa halka emniyet gelir. Bizim de yardım istemeye yüzümüz olur!

Rüştü Paşa kimsenin aklını beğenmez bir zat idi; bu ihtarı da kabul etmedi. Komisyon topladığı kaimeleri maliye nezaretine gönderdi. Kaimeler İstanbul'a mahsus gibi idi; taşrada tedavül etmezdi.

Toplananlardan mütebakisi âdi, yüz bin keselik derecesine tenezzül edince yüzlük altınla arada pek az fark kalmıştı. Tam bu sırada sarayca paraya pek ziyade ihtiyaç görüldü. Maliye Nâzırı Hasib Paşa'dan pek çok para istenildi. Onun o komisyonun yakılmak üzere gönderdiği kaimelerden yüz bin keseliğini saraya verdiği işitildi! Mütercim Rüştü Paşa hastalandı yahut temarüz ederek hareminden çıkmaz oldu! Kaime işine de sekte geldi!

Sarayın üç senede üç milyon kese akçe borcu çıkarak maliye hazinesine tahmil olunmuştu; bazı alacaklılara konsolit kâğıdı, bazısına sergi verilmişti. Alacaklı esnaftan bazıları da açık-

ta kalmış, yahut sonradan da borçlar edinilmiş olmasıyla bir çok esnaf Bâb-ı Âliye geldiler; sızlanmağa başladılar ise de Bâb-ı Âlice bunlara bir şey denilemedi.

Üç dört ay maaşlar verilemedi. Para devirden kaldı. İstanbul'u umumî bir müzayaka sardı. Tüccar ve sarraflardan her gün iflâs edenler oldu; bir çok mağazalar ve dükkanlar kapandı; irad sahibleri kiracılardan kira alamaz oldular. Zaruretle satılığa çakıralan mücevherlere pek düşük fiatlar veriliyordu. Muvazzaf memurlar dilenme derecesine geldiler.

Abdülmecid sıkıntıdan hastalandı. Saraydan alacaklı Hıristiyan esnafın arzuhalleri Bâb-ı Âlice kabul olunmadığından bunlar da saray tarafına gidip padişaha arzuhal takdim etmek istediler. Hünkâr keyifsiz olduğundan sarayın borçları için teşkil edilmiş komisyona riyaset eden cihan seraskeri Rıza Paşa bunları:

– İşlerinize bakılıyor, diye defetti. Bunlardan bir kaç yüz kişi bir vapur kiralayıp Boğaziçinde Fransız, İngiliz, Rusya sefaretlerine gittiler. Arzuhal takdim ile bağrışıp çağrıştılar. Abdülmecid zamanında bu sızıltılara nihayet verilemedi. Abdülâziz devrinde ve Fuad Paşa sadaretinde hazinenin müzayakası son dereceyi buldu. Kaime ile yüzlük altın bir gün 300 kuruşa kadar çıktı. Sonra üçyüzden dörtyüze fırladı, nihayet büsbütün geçmez oldu.

Halkın elinde hep kaime vardı. Pek çok adam aç kaldı. Parası olanlar ihtiyaten üçer, beşer günlük ekmek aldılar. Fırınlarda ekmek bitti; sona kalanlar ekmek bulamaz oldular ve ziyade alanlardan cebren almağa kalkıştılar. Sokaklarda ekmek kapışmak gibi ihtilâl emareleri görülürdü. Bazı kimseler bu emareler üzerine silâh ve cephane tedarikine başladılar. Dükkânlar kapandı. İstanbul'u bir dehşet kapladı. Herkes ne yapacağını şaşırdı.

Vükelâ gece vakti meclis kurdular. Sabaha kadar müzakerede bulundular. Seher vakti sokaklarda tellâllar:

– Padişahımızın tenbihi var. Camie geliniz! diye nida etti-

ler. Herkes merak ederek camie toplandılar. Tembihleri dinlediler.

(Kâğıdın böyle itibarını kırmağa sebep olan müfsidler tebid olunacak. Yüzlük altını 160 kuruştan ziyadeye alıp verenler hapsedilecek. dükkanlar açılacak; herkes alışverişiyle meşgul olacak.)

O gün Havyar hanı kapandı. "hava" alıp satan müfsidlerden bazıları hapsedildi. Hazineden 160 kuruşluk kaimeye bir altın verilerek mübadeleye başlandı. Amma binlerce adama altın yetiştirmek mümkün olamıyordu. Kalabalığı yarıp geçerek bir altın alanlar çok defa elbisesi yırtılarak zararlı çıkıyorlardı! Büyük alış veriş durdu ise de esnaf arasında bu fiat ile kaime geçmeğe başladı.

Abdülâziz'in mukarrebleri hep yeni çıkma cahil adamlardı. Bu sebeple kendisi ahvalin hakikatına vukuf hasıl edemiyordu. Fuad Paşa'nın birinci hizmeti devletin maliyece vaziyetini, geçirmekte olduğu muhatarayı ona güzelce anlatmak oldu.

Damat Mehmet Ali Paşa, Abdülâziz'i evhama düşürmüştü. Güya kendisi onu muhafaza ediyormuş gibi sözlerle kendi ikbalini idameye çalışıyordu. Âli Paşa ise Abdülâziz'in zihnini haricî korku altında tutmak istiyordu.

Fuad Paşa açıktan açığa işi meydana koyuyor, ahvalin hakikatini pek serbest olarak arzediyor, hatıra gelen bir türlü eshaba tevessül eyliyordu. İttihaz ettiği idare ve tasarruf mesleki yar ve ağyar nazarında makbul oldu; itibar oldukça avdet etti. Avrupaca teşebbüs olunan istikraz işi kuvveden file geldi; devlet biraz nefes aldı; kaimelerin ilgasına karar verildi.

Mahmud Nedim Paşa'nın ittihaz ettiği sakim malî tedbirlerin Osmanlı devletini âdeta iflâsa sevkettiği malûmdur. Abdülhamid, babası ve amcası zamanlarında olduğu gibi müsait ve açık bir Avrupa piyasası bulmamış ve pek sıkışmadıkça istikraz-

lara yanaşmamış, memurları "tedahülde maaş" bırakmağa, müteahhidleri hazineden alacaklı kalmağa adeta alışmış idi!

Memurların sızıltılarına ehemmiyet verilmezdi. Onlar nasıl olsa geçinmenin çarelerini bulacaklardı! Bazan olurdu ki zimmeti çıkan bir memur *-zimmeti maaşından tevkif edilmek üzere-* gene bir memuriyete kayırılırdı! Bu haller irtikâba, hazineyi izrara âdeta zımni bir müsaade idi!

Malî vaziyet kötüleştikçe bankalardan, sarraflardan para bulmak müşkilâtı karşısında bazen devletçe vücuda getirilmiş hususî müesseselerin toplanmış paralarına el uzatılmak isteniyordu. Bir defa Tekaüd Sandığından da maliye hesabına 100000 lira istikraz edilmek fikrine düşülmüştü. O sırada sandığın nezaretinde bulunan Kâni Paşa'nın rüsûmat nazırı iken bir kılıcın gümrüğü meselesinden Âli Paşa ile çıkan ihtilâfta gösterdiği ısrarı evvelce yazmıştık. Kâni Paşa değil idaresine verilen bir sandığa el dokundurmak, kimseye zırnık koklatmamakla maruf idi! Kemal Paşazâde Said Bey (Sefirler ve Şehbenderler) eserinde anlatır ki:

(Kâni Paşa Bosna'da vali, babam Kemal Paşa da Karadağ politika komiseri idi. Her akşam konsoloslardan birinin evinde, kah babamın dairesinde çay davetleri oluyordu. Vali paşanın kimseyi davet etmeyişi konsolosların taaccüb ve tayiblerini mucip oluyordu. Babam Kâni Paşa'ya ihtar etti. Paşa:

– Çay takımları ısmarladım. Daha gelmedi diye itizar etti, bu itizarlar tekerrür ediyordu. Nihayet Kâni Paşa bir defa olsun çay daveti yapmadan valilikten azledildi. Giderken kendisi 50.000 kuruş aylıktan olduğunu düşünmeyerek babama:

– Şu heriflere çay içirmeden gidiyorum ya! diyerek memnuniyet izhar etti.)

Bu tabiatta olan ve para bir defa kaptırıldıktan sonra geriye alınması ne kadar müşkil, belki muhal olduğunu bilen Kâni

Paşa'nın Tekaüd Sandığından yapılmak istenilen istikraz için maliye nazırına:

– Ben mezara! Sandık mezara! cevabını verdiği meşhurdur.

Hükûmet işte böyle oradan, buradan âdeta çöplenmek ile "idare-i maslahat" eylemek istiyordu. Eski zamanlarda olduğu gibi akçenin, altının tağşişi cihetine gidilemiyordu; memur maaşlarından kesinti yapılması en yapılacek tedbir addediliyordu.

Fakat ne yapılsa muvazene bozulduğunu izale etmek kabil olamamış; memurlara senede on iki yerine nihayet altı ay umumî maaş vermek, altısını tedahüle bırakmak yolu tutulmuştu. Bu umumî maaşlar ramazanda, iki bayramda, velâdet ve cülûsu hümâyunlarda tevzi olunurdu. Bu beş aylıktan başka aralıkta bir de altıncısı verilirse buna memurlar (hac ulûfesi) derlerdi!

Bu maaşlar için iktiza eden paranın tedariki bile ancak bin müşkilât ile olur, gazetelerde verilecek maaşlar padişahın atiyesi, sadakası gibi tasvir edilirdi. Bu yüzden revac bulan maaş kırma usulü bir çok sarraflar ve maliye memurları için kârlı bir alış, veriş halini almıştı.

Nihayet Abdülhamid para sıkıntısına çare bulur fikriyle bir komisyon teşkiline karar verdi. Bu maliye komisyonu âlisi Arab İzzet Paşa'nın nüfuzu altında malî ıslahat olacaktı! O günlerde (1901) Rumeli'de (Cumaibâlâ) gibi bazı kazalarda zabitler maliye kasalarına hücum ile sened bırakarak maaşlarını bizzat tahsil ediyorlardı!

O sene ben de bu maaş meselesi yüzünden az daha bir belâya uğrayacaktım. O sıralarda Serez sancağında Menlik kazası kaymakamı idim. Mütedahil (birikmiş) maaşlarım beşi bulmuştu. Mezunen Selânike gideceğim. Borçlarımı ödeyerek kazada haysiyetimi muhafaza için iki maaşımı almak mecburiyetinde kalmıştım. Mütedahil beş maaştan ikisini almak!

Ne büyük bir cinayetti bu! Maliye komisyonu âlisi bu cürmümden dolayı benim muhakeme altına alınmaya karar verdi. Fakat insaflı Selânik valisi -Hasan Fehmi Paşa- benim bu hareketimde bir cürmiyet görmedi de komisyonun "memurları intibaha davet edecek" olan bu kararına çarpılmaktan kurtulabildim!

Fakat o senelerde yaşamak ve geçinmek için maaşlarına müftekir olmayan memurlar hiç de az değildi. Sırası gelmiş iken nakledivereyim:

Rumeli'de kaymakam olduğum ... kazasına devren gelen mutasarrıf ... Paşa maaşımın 1125 kuruştan ibaret olduğunu, her ay da çıkmadığını hiç düşünmeyerek bir hafta bende misafir kalmıştı! Başka bir kazaya giderken de mekkâri ücretlerini de ödememiş, bunların kaza belediyesince verilmesini emretmiş olduğu için bu parayı da ben kesemden ödemeğe -ayıp olmasın diye!- mecbur olmuştum. Vakıa maiyet memurluğundan beri tanıdığım bu mafevkimle bundan sonra aramız teklifsizlik derecesinde iyileşmiş idi!

O senelerde üç dört kazayı çetesine cevedângâh ittihaz etmiş bir Bulgar şakisi vardı. Buna yataklık ettiğini elime geçen Bulgarca bir mektubdan anladığım karakaçanlardan bir Kâhyayı tevkif altına aldırmıştım. Bir çok koyun sürülerine malik olan, Selânik'te Alâtinilerle de ticarî münasebette bulunan bu zengin kahyanın para verip bu işten kurtulmak emelinde olduğunu öğrendiğimden, polis komiserliğiyle müstantiğin bu nokta hakkında dikkat nazarlarını celb etmiştim. İhtarlarım müessir olmuş, mesele kazaca kapattırılamayayarak müttehem liva adliyesine sevk edimişti. En belli başlı yatağından mahrum olan çete de o yaz bizi meşgul etmemişti.

Kâhya altı ay mevkuf kaldıktan sonra 120 altın rüşvet mukabilinde liva merkezinde tahliye edildi.

Mutasarrıfımız ikinci bir devrinde beni kazama civar bir

nahiye merkezine davet etmişti. Mülâkatımız esnasında Kâhyanın tahliyesi meselesinden kendisine bahsettim. Mutasarrıf kârından mahrum bir tacir gibi hırsla gözlerini açtı. Bana yarı latife, yarı ciddî olarak:

– Demek, sen hâlâ dünyayı anlamadın!

Seninle bu kadar vakittir tanışıyoruz. Bu işi ne diye doğrudan doğruya adliyeye sevk ettin (Liva merkezinde bir mutasarrıfım var!) diye neden düşünmedin? Evrakı bana göndermiş olsaydın ben o Kâhyayı öyle yoluna kordum ki bir daha yataklık etmeğe tövbe ederdi dedi.

– Efendim, adliyede iş usulü dairesinde ne olsa uzun sürer; evrakı idareten zât-ı âlilerine takdim etmiş olsaydım Kâhyanın mevkufiyeti pek az sürerdi diye korkmuştum da! Cevabını verdim. Mutasarrıf darılmadı; gülümseyerek:

– Vakıa, orası da öyle! mukabelesinde bulundu.

Böyle tipler ne kadar çoktu. Kazaya bir naib gelmişti, hiç bir davayı fasletmeyerek iki taraftan da para çekmekte bunun kadar mahirine bütün memuriyet hayatımda tesadüf etmedim. Bu efendi kapı altı hasılatı çok olduğu gün:

– Oh, elhamdülillah bugün bizim dükkan işledi! diye alenen şükretmekten, hasılat olmazsa:

– Hay Allah cezalarını versin! bu ne kesadlık! sözleriyle şikayetten utanmazdı. Kazadan bu belâyı defetmek icin ne kadar uğraşmıştım!

Elhasıl *-eski tabir ile-* rüşvet rûyigâm idi! Bu hal Makedonya'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın müfettişi umumiliğine kadar sürmüş, sonra iki sene içinde Selânik, Manastır, Kosova vilâyetleri mürtekib memurlardan temizlenmiş, rüşvetin adı anılmaz olmuştu. Çünkü icraatta şiddet kâfi görülmemiş, maişet ucuz olmakla beraber maaşlar artırılmıştı; muntazaman da veriliyordu. Başka vilâyetlerde ise irtikâb son şiddetiyle meşrutiyete kadar

devam etmişti.

Sultan Hamid maliye komisyonu âlisinden hayırlı bir iş çıkamayacağını anlayarak nihayet bunu dağıtmıştır; saltanatının sonuna kadar devletin mali vaziyeti de batasıya gitmekte ve Rumeli'den başka yerlerde memurların "beceriksiz!" sayılan zavallı ve namuslu kısmı her sene "hac ulûfesini" dört gözle beklemekte devam etmiştir.

Lebip Efendi'nin namusu...

Bulgaristan'da şekavet devlet postası vurulacak derecede arttığı sırada hükûmetçe yakalanan eşkiyanın muhakemesi için ricalden Lebib Efendi riyasetinde fevkalâde bir mahkeme teşkil edilmişti. Bulgarlar mevkuf çete efradını kurtarmak ve mahkemeyi kaldırtmak için pek büyük bir para teklif etmişler; (rivayete göre 60.000 altın!) fakat redde uğramışlar. Lebib Efendi bundan bir kaç sene sonra müzayaka içinde olduğunu bildiği tanıdıklarından bir zatın 1.000 liralık bir rüşvet teklifini reddettiğini işitir ve şu mütalâyı yürütür:

– Bu zat namusludur. Bana para teklif edildiği zaman ben zengindim; reddettim, bu meziyet sayılamaz. Fakat bu zat bin lirayı reddederken ihtiyaç ve borç içinde idi. Bu halde iken 1.000 lira gibi işine pek yarayacak bir parayı reddetmekle namusça benden üstün olduğunu isbat eylemiştir.

Bir ara hariciye müsteşarlığında bulunup bir çok seneler Galatasaray Sultanisi müdüriyetini ifa eylemiş olan (H. 1297-1312) İsmail Bey zamanında mektebe aid işlere maarif nezaretinin bile müdahalesine pek meydan vermez, işleri (bakemâli istiklâl) idare, her meseleyi bizzat halleyler idi.

Kendisine sarayca hürmet ve itibar edilirdi. Eski müdür Karaca Paşa zamanında muhtel olan intizamı iade ile âdeta ihya eylediği mektebde herkes kendisinden çekinirdi. Servet sahibi olmayan İsmail Hakkı Bey'in irtihalinde oğlunun mekteb ücretini

muntazaman mekteb veznesine ödemiş olduğu anlaşılmış idi. (31)

Halbuki İsmail Bey Sultanî mektebine istediğini meccanen almak salâhiyetini haizdi ve bu salâhiyetini yerinde pek çok defa kullanmıştı. İdare ettiği mektebde oğlunu meccanen okutsaydı bunu kendisinden kim soracaktı? İsmail Bey yalnız vicdanının sorgusuna muknî cevap bulamayacağını düşünmüş olmalıdır!

Hayrete sebeb...

Şarkî Rumeli meselesi zuhurunda Akif Paşa Şûra-yı Devlet reisi bulunuyordu. İş müzakere edilirken ağzından bir harf çıkmadığına dikkat eden Sadrazam Said Paşa:

– Reis Paşa hazretleri! Siz ne buyurursunuz? diye sual eder. Âkif Paşa:

– Ne söyleyeyim efendim? Kemâli hayretle dinliyorum!

Said Paşa – Hayretinize sebeb ne? Ne yapmamız lâzım geliyor.

Akif Paşa – Ne yapmak lâzım gelecek? Tebaasından bir kısmı isyan edince bir devlet ne yaparsa onu yapmalı!

Said Paşa – İyi amma serasker paşalar lüzumu kadar asker yok diyorlar.

Akif Paşa – Maliye nâzırı hazretleri de (para yok) diyecekler! O halde âcizlerin yapacağı bir protesto ile iktifa etmek lâzım gelecek. Böyle olunca da biz burada beyhude bu kadar meşgul oluyoruz, demek!

2 - Abdülmecid devrinin büyük sarraf ve mültezimleri: Alyonlar, Kamantolar, Cezayirlioğulları...

Abdülmecid zamanında İstanbul'da bir kaç büyük sarraf ve mültezim vardı. Alyonlar, Kamanto, Cezayirlioğlu bunların en meşhurlarındandı.

Birisinin zenginliği derecesini göstermek için yakın vakitlere kadar İstanbul'da (Alyon gibi) tabiri kullanılırdı. Bu eski (Karun gibi) sözünün karşılığını ifade ederdi. Alyonlar Jak, Antuan, Jan namlarında üç kardeştiler. Babaları Fransız büyük ihtilâlinde Türkiye'ye hicret ve İstanbul'da tavattun eylemişti. Üç oğlu Büyükdere'de doğmuştu. Yazın Büyükdere'deki yalılarından - *bir aralık Avusturya sefareti olan binadır*- kışın da Beyoğlunda Bonmarşenin bulunduğu yerde büyük konaklarında otururlardı.

Karadeniz sahilinde Demirci köyünde de yazın bir kısmını geçirirler, köy halkına yardımlar ederlerdi. Demirci köyünde bir çeşme yaptırmışlardı; Beyoğlu'nda Ağacamii karşısında bir sokak (Alyon) ismini taşırdı. Jak Alyon İstanbul'da bir banka tesis ederek kardeşlerini de buna ortak etmişti. Fransız tabiiyetini muhafaza eden bu aile efradının Abdülmecid ile münasebetleri hakkında evvelce izahat vermiştik. Bunlar İstanbul'a o kadar merbutiyet gösterirlerdi ki, Antuan Alyon Paris'de vefat etmişken nâşı İstanbul'a getirilmiş, Pangaltı'daki aile kabristanına defnedilmişti.

Avram Kamanto Efendi Galata'nın en maruf musevi bankeri idi. Büyük bankaların kurulmasından evvel hükûmet böyle hususî banker ve sarraflardan istikrazlarda bulunur, alacaklarına mukabil âşar ve sair varidat üzerine vilâyetlere havale verirdi.

Avram Kamanto Büyük Reşid Paşa'nın sarrafı idi. Reşid Paşa'ya intisabıyla hem şahsına, hem musevilere büyük hizmetler etmişti.

Altıncı daire azasındandı. O vakit Galata'da emlâkın kıymeti ziyade artacağını takdir ederek bir çok yer satın almış, üzerlerine büyük binalar yaptırmıştı. İstanbul cihetinde Mahmutpaşa semtinde de kıymetli emlâki vardı. Reşid Paşa'nın vefatında nasıl teessür izhar eylemiş bulunduğu yazmıştım.

Cezayirlioğlu Mıgırdıç Efendi Ermeni zenginlerindendi. Gümrükler ekseriya bunun iltizamı altında kalırdı.

H. 1269'da Haliç'de Ayvansaray'la Hasköy arasında kazıklar üzerinde üçüncü bir köprü yaptırmıştı. "Yahudi köprüsü" denilen bu ahşap köprü on sene sonra yanmıştır.

Sonraları Mıgırdıç Efendi iltizam işlerinden dolayı hayli sıkıntıya düşmüştü. Damat Mehmed Ali ve Reşid Paşa ihtilâflarında kendisiyle cereyan etmiş para dolapları çok gürültüyü badî olmuştu. Mıgırdıç Efendi nihayet iflâs etti; hükûmetçe haczedilen emlâkini kurtarmak için tabiiyetini değiştirmeğe kadar gitti; fakat muvaffak olamadı.

Anonim sermayeli büyük bankaların İstanbul'da kurulmaya başlaması bu muhtelif milletlere, cemaatlere mensup Galata banker ve sarraflarını hükûmetle münasebetlerinde yalnız başlarına büyük işler görebilmekten menetmiş, bunları bu banka gruplarına intisaba sevkeylemiştir.

Kırım harbine kadar devlet içinde yuvarlandığı malî müzayakaya rağmen Galata bankerlerine ehemmiyetsiz borçlardan başka ecnebî kapitalistlerden harici istikrazlar akdetmemiştir.

Sultan Mahmud müsadereyi yasak etmişti. Vakıa bu yasaktan sonra bir Yahudi banker ile vezirlerden birisinin malları müsadere edilmiş ise de bunlar şâz kabilindendi.

Gülhane hatt-ı hümâyunu can emniyeti yanında mal emniyetini de tekeffül etmişti. O kadar zararlı ve feâketli sonuçlar veren kaimenin ihracına tanzimattan sonra başlanmıştır. Evrak-ı nakdiye ilk defa 32.000 keselik -160.000 lira- (sehim kaimesi)

olarak meydana konulmuş (32) sonra bu "kavaim-i nakdiye" artırıldıkça artırılmıştır. (33)

Faizli hazine bonusu mahiyetinde olan bu kaimeler üzerine 1840'de Londra'da Ricardo müessesesi devlete bir avans yapmağa muvafakat etmişti. Bu avans mukavelesinde bonoların altmış milyon kuruşu geçmeyeceği zikredilmiş iken bir sene sonra artık ortaya çıkarılmış kaimeler yüz altmış milyon kuruş tahmin olunuyordu (34)

Bu bonolar iptida "hazine suretleri, sergiler" gibi yazma ve Maliye Nâzırı Hacı Saib Paşa'nın (14 Zilkade 1255 - 5 Muharrem 1257) mühürüyle mühürlü idi. (35) Ancak bunlara *-istenildiği kadar arttırılabilmek üzere-* numara konulmazdı. Ortada sahte kaimeler tedavülü gecikmemişti.

Bir taraftan bu tezayüd, diğer taraftan böyle sahte evrakın tedavülü ve faizinin yüzde sekizden tedricen yüzde üçe kadar tenzili kaimelere rağbeti kırıyordu.

Vâkıa bu evrak sonra numaralanmış ve bastırılmış, şekil biraz düzelmiş ise de itibarları avdet edememişti.

Hükûmet finans işlerinde acemiliği ile bu hale şöyle bir çare de düşünmüştü: Ecnebî hükümetlerinden tebaalarını "kaimelere hiç bir şüpheye ve korkuya kapılmadan itibar etmeğe davet etmelerini" rica etmek!

Tabii, böyle bir ricanın hiç bir tesiri görülmemiş, miktarı alabildiğine artan kaimelerin itibarı da o nisbette düşmüştü. (36)

Bu sukûtun derecesini göstermek üzere şu lâtife rivayet edilir:

Padişah Hazine-i Hâssa muhasebecisine Dolmabahçe sarayının hazineye kaça mal olduğunu sorar. Muhasebeci de:

– 3.500 kuruşa!

Cevabını verir. Padişah "acaba benimle eğleniyor mu?" diye adamın yüzüne biraz hiddet, biraz hayretle bakar. Muhasebeci izah eder:

– Efendimiz! Saray üç buçuk milyon liraya çıkmıştır. Fakat bu kadar paraya mukabil maliye hazinesinin çıkardığı bonolar için ihtiyar ettiği masraf ancak 3.500 kuruştan ibarettir.

Bu bonolar yerine sonra Viyana'da yaptırılan eshamın ikamesi ve faizlerin muntazaman tediyesine ciddî gayretler sarfedilmesi bu evraka biraz itibar kazandırdı.

1848 iptidasında İstanbul'da *"Banque de Constantinople"* teşkil ve müdüriyetlerine Alyon ile İtalyan Baltacı tayin edildi. Hükûmet bu bankaya yirmi beş milyon kuruş verdi ve yüz milyonluk tahvilât çıkarmasına müsaade ve bütün muamelelerine kefalet etti. Bu müessese bir bankadan ziyade şanjı tanzim için açılmış daireden ibaretti.

Devletin buraya koyduğu sermaye iki sene içinde eridi. Otuz beş milyonluk bir de açık olduğu görülünce tecrübesizliğin bu altmış milyon kuruşluk zararı kâfi sayıldı. Müessese 1852'de kapandı. Fakat bundan sonra Galata'da Ajiyotaj iyiden iyiye devam etti.

İşte hüsnü niyetle yapılan, fakat iyi düşünülemeyen, iyi tertip edilemeyen, böyle fena sonuç veren bu teşebbüsler ve çıkar yol araştırmaları sırasında Kırım Harbi patladı.

Çabuk öğrenilen bazı şeyler vardı. Borçlanmak bu kabildendir. Osmanlı devleti yola girer girmez büyük terakki adımları attı.

1854'de devletin varidatı yedi buçuk milyon lirayı buluyordu. Bu sene içinde yüzü seksene ve yüzde bir amortisman, yüzde altı faiz ile İngiltere'den üç milyon İngiliz liralık bir istikraz aktolundu.

Bunu bir sene sonra Fransa ve İngiltere'den alınan beş milyon İngiliz liralık bir ikincisi takib etti. Bu da yaraya merhem olamıyordu. Pek sade bir tedbire müracaat olundu: Bir matbaa makinesi işletmek!

Bu makine sayesinde bir hamlede tutarı yüz elli milyon frangı bulan esham piyasaya çıkarılıverdi. Bu sehimleri "eshama-ı cedide, tahvilât-ı mümtaze, sergiler, kaimeler" takib etti.

1856 hatt-ı hümâyunuyla hem tebaaya, hem bütün dünyaya bir çok parlak vaidler yapıldı. Bunun tesiri ve Kırım Harbinin kazandırdığı itibar ile İstanbul bütün Avrupa iş adamlarının randevu yeri kesildi.

Kafalar içinde projeler mantar gibi yetişiyordu! Bunlardan demiryolu imtiyazlarına müteallik bazıları tervic ediliyordu; İstanbul'da uzun uzun tetkik ve kabul edilen diğer bazıları ise Avrupa sermayedarlarınca muvafık bulunmuyorlardı.

3 - Abdülmecid devrinde saray israfı ve büyük mâli kriz...

1856'da İstanbul'da beş yüz bin liralık İngiliz sermayesiyle bir *Ottoman Bank* kuruldu.

Daha evvelce İngiliz ve Alman sermayeleriyle diğer bir banka "Banque de Turquie" tesis edilmişti. Şimdi "imtiyazlara müteallik projeler icadı" sanatından ziyade rağbet gören şey başkalarının parasını ikraz için Bâb-ı Âliye teklif yapmak mesleği idi.

Yedi buçuk milyon lirayı geçmeyen devlet varidatının yüzde altmış beşi padişah ile hanedanın tahsisatına, ordu ile donanmaya, orada burada çıkan gailelerin yatıştırılmasına sarfedi-

liyordu; hükûmetin diğer ihtiyaçları için ancak yüzde otuz beş kalıyordu.

Fakat bu yüzde altmış beşten kendisine ayrılan pay da Abdülmecid'e yetişmiyordu. Padişahın ettiği borcun yekûnu dört buçuk milyon lirayı bulmuştu.

1856 sonlarında hariciye nâzırı Ethem Paşa Avusturya'dan maliye işlerini tanzime muktedir bir mütehassıs istedi. Avusturya devlet müşavirlerinden Lahenbacheri gönderdi. (Meclis-i Âli-i Tanzimat) maliye işlerini bu zatın gösterdiği yolda düzeltmeğe çalıştı.

Devletin ve padişahın borçları İstanbul gümrüğü ve diğer bazı vergiler karşılık gösterilerek ödenmek üzere bir program hazırlandı. Fakat 1858'de yüz milyon kaimeye baliğ olan borçlar, padişahın ve harem-i hümâyunun delilik derecesine varan israflarıyla artmakta devam etti. 110 kuruş eden Türk lirası 188 kuruşa çıkmıştı. Şanjı tutmak için sekiz yüz bin lira sermaye ile bir mali heyet teşkil edildi. Fuad Paşa bir istikraz akdi için Avrupa'ya gönderildi. Fakat bu memuriyetinde muvaffak olamadı, Âli Paşa'ya yazdığı bir arizada, "Üçüncü Napolyon'un İstanbul'da israflar hakkında ciddi ihtarlarda bulunduğunu" bildirdi. Şehzadelerden birisi Paris'e bir murassa kakmalı altın sofra takımı ile işitilmemiş derecede mükellef ve müzeyyen bir araba ısmarlamıştı! Bu borçlarla israflara nasıl devam edilebilirdi.

Âli Paşa'nın buna göre maruzata kıyam etmesi hünkârın bir manevrasını intac etti. Abdülmecid vükelâsından çabuk davranarak israfın men'i ve tasarruf icrası için Bâb-ı Âli'ye gayet şiddetli bir hatt-ı hümâyun gönderdi; saray masrafını bizzat kontrol edeceğini bildirdi.

Bu irade o kadar şiddetli idi ki nazırları, memurları şaşırtmıştı. Harem-i hümâyun kadınları ve sultanlar kendilerinin böyle tazyik edilmesini vükelâdan, hususiyle Âli Paşa ile cihan se-

raskeri Rıza Paşa'dan biliyor, en ziyade bu ikisine diş biliyorlardı. Padişahın tehditleri, harem-i hümâyununa karşı aldığı tavır öyle bir tesir icra etmişti ki, Âli ve Rıza Paşalar hayatlarından bile korkmağa başlamışlardı. İki paşanın endişeleri ecnebî diplomatların gözlerinden bile saklanamıyordu.

Şüpheci Rıza Paşa kahvesini ancak *-zehir konulmuşsa meydana çıkardığı rivayet edilen-* gergedan boynuzundan filcanından içiyordu! Memurlar arasında müfrit bir tasarruf devri açılmıştı. Bâb-ı Âli'de ziyaretçilere kahve ikram olunmuyordu; tütün çubuklarının elmaslı anber ağızlıkları ortadan kaldırılmış, hizmetçiler azaltılmıştı. Âli Paşa'nın sadarete mahsus on iki çifte sandalında üç çifte kâfi görülüyordu.

Hünkâr saray masarifinin muayyen tahsisatı geçmemesine bizzat nezaret ediyordu. Böyle icraat ile maliye sisteminin hakikaten değiştiğine hükmedildi. Şanj biraz düzelir gibi oldu.

Londra'da Palmer ve ortakları bir istikraza razı oldular. İstikraz yapılınca saray da, Bâb-ı Âli de artık bu kadar tazyik içinde yaşamağa lüzum görmedi. İsraf yeniden başladı. Hünkâr kendisi misal göstererek kadınlarından birisinin tırnağına yapılan sade bir operasyon için operatöre on iki bin frank verdi. Borçların muntazam bir defteri bile tutulmağa lüzum görülmüyordu.

Tabiî, itibar gene bozuldu. Hükûmet muhtekirlere müracaata mecbur kaldı. Altın, ecnebî altını bulmak lâzımdı. Gene eski tedbire baş vuruldu:

1859'da bir hatt-ı hümâyunda hünkâr maliyenin berbad halini intaç eden sebeplerin araştırılmasını irade etti. Avrupa konserine kabul edilmiş olan devletin bir Avrupa finans sistemi tatbik etmesi gerekti.

Böyle bir sistemi kurmak için maliye nâzırı nezdinde yedi azadan mürekkep bir ıslahat komisyonu teşkil edildi. Bu heyette Osmanlı ricalinden dört kişi ile mensup oldukları hükû-

metlerin müsaadesi üzerine alınan üç ecnebî mütehassıs bulunuyordu. Bu üç ecnebî şunlardı:

Osmanlı Bankası direktörü İngiliz Falcounet; evvelce ismi geçen ve Avusturya maliye nezaretinde büyük bir mevkii olan M. dö Lahenbecher; Fransa tebaasından olan banker (Allêon) az müddet sonra Alléon istifa etti; yerine Fransa hükûmetinin mahsusen gönderdiği maliye müfettişi Marki dö Ploeue geldi.

Mütehassıslar tetkikata başladılar. Bu heyete zahiren büyük salâhiyetler verilmişti; fakat hakikatte azanın vazifeleri istişarî mahiyeti geçmiyordu.

Sarayın masraf müdürü hazine-i hâssadan otuz beş milyon kuruşun nasıl kaybolduğuna dair evrak gösteremediği için işinden çıkarıldı. Çıkarıldı ama Meclis-i Ahkâmı Adliyeye memur edildi.

Mütehassıslar tetkiklerinde bin müşkülât içinde devam ediyorlardı. Bir istikraz elzem görünüyordu. Elçilerin her biri bir yol gösteriyordu.

1860 temmuzunda malî durum son derece vehamet kesbetti. Borcun miktarı yedi yüz yetmiş dört milyon altın frangı bulmuştu. Bunun beş yüz otuz yedi milyonu harice, iki yüz otuz yedi milyonu dahile aitti. (37)

Devletin varidatı ise bu sene ancak iki yüz kırk milyon altın franga tekabül ediyordu.

Elçiler yardım ve müdahele edilmez ise nihayet bir ay sonra en kötü sonuçlar görüneceğini hükûmetlerine bildirdiler; fakat devletler maaş alamayan askerlerin isyanı, kıtaller vukuu ihtimallerine karşı bile şefkat ve merhamete gelmiyorlardı.

Bu hissizliğe karşı Bâb-ı Âlide de taahhütlerine sadık kalmamak zarureti uyanıyordu.

Âli Paşa İngiltere ve Fransa elçilerine müracaat etti, tam iflâs ilân edileceği sırada Fransa'dan müjde geldi. Yüzü elli üç

frank yetmiş beş santime olmak üzere, yüzde altı faiz ile dört yüz milyon franklık bir istikraz! Bu meşhur Mirés istikrazıdır.

Bugünlerde hükûmeti en ziyade sıkan muhtelif nezaretlerce kısa vadeli olarak yapılıp yüz on milyon frangı bulan borçlarla Galata sarraflarına olan 127 milyon frank borçtu.

Bunlar ödenmezse bir buhran çıkacaktı. Bunun için ilk evvel İngiltere'ye baş vurulmuştu. İstanbul'da mütehassıs ecnebîlerin iştirak ettiği bir Maliye Islahat Komisyonunun mevcudiyeti iyi bir tesir yapacağı umuluyordu.

İngiliz elçisi Bulvver mirî arazi ile hazineye ait emlâkin satılmasını, ecnebîlerin de bunları satın alabilmelerini, vakıf sisteminin değiştirilmesini, uluslararası bir maliye kontrolu tesisini bu istikraza şart koşmuştu.

Bu şartlar dahilde bir kıyamet kopartır. Tanzimatı allak bullak ederdi! Hükûmet İngiltere'den yüzünü Fransa'ya tevcih etmişti. Fuad Paşa'nın Fransa sarayındaki nüfuzuna güveniliyordu.

1860 ilkbaharında Paris'e müzakere memurları gönderilmişti. Fakat başta Roçildler olduğu halde büyük bankalar red cevabı vermişlerdi.

Ümid kesildiği sırada banker Mirès ortaya atılmıştı. Bugünlerde bu adam elinde bulunan gazetelerle, malî ve sınaî teşebbüsleriyle finans aleminde şöhret ve nüfuzunun son haddine varmıştı.

Mirès büyük bankaların girişmekten ictinab ettikleri bu istikraz işini kendi kuvvetiyle başarabileceğini hesap etti.

Hükûmetle Mirès arasında itibarî 400 milyon franklık bir istikraz mukavelesi aktedildi. (29 Teşrinisâni 1860).

Devlet ricali geniş bir nefes aldılar. Zarar hesap edilmedikten sonra. Bu dört yüz milyon frank yerine karışık hesaplarla verilecek komisyonlarla hakikatte hazineye ancak yüz altmış dört milyon frank girecekti.

Şimdiye kadar Osmanlı devleti bu kadar ağır ve fena şartlarla istikraz aktetmiş değildi. Fakat bu defa tam kuvvetli, kurnaz ve cesur bir tefecinin eline teslim olmuştu!

Mirès İstanbul'da (Bank dö Turquie)yi de kombinezonuna iştirak ettirdi; bu yoldan İngiliz sermayesini de teşebbüsüne alâkadar etti. İş yolunda gitse müteşebbislere doksan iki milyon frank kâr bırakacaktı.

Mirès'in gazetelerinden başka *Jurnal Des Debats* ve *Morning Post Gazeteleri* de teşebbüsü alkışlıyorlardı.

Mirès, istikraz ameliyesinin en tanınmış büyük finansçılardan mürekkep bir heyetin nezareti altında cereyan edeceğini, İstanbul'da Maliye Islahat Komisyonunda aza Marki dö Ploeuc'ün de bu heyette bulunduğunu ilân ettirmişti. Londra ve Amsterdam piyasaları istikraza karşı soğuk davrandılar; Paris piyasası ise iptida ateşli göründü. Fakat sonra Marki dö Ploeuc'ün bu iş ile ilgisi resmen tekzib olundu; Mirès'in işae ettiği gibi devlet varidatının tahsilinde "nezaret heyetinin" hiç bir salâhiyeti olmadığı anlaşıldı. İstikraz suya düştü.

Zaten Mirès'in de malî durumu şüpheli görünüyordu. Ortaklarının şikâyeti üzerine tevkifi Osmanlı hükûmeti için pek sert bir darbe oldu.

Çünkü şartlar ne kadar ağır olursa olsun İstanbul'da son haddine varan sıkıntıdan kurtuluş imkânı ancak bu istikraza bağlı görünüyordu.

4 - Mirés macerası, büyük panik ve Osmanlı Bankası'nın kurulması...

Buhran bütün şiddetiyle baş gösterdi. Galata sarraflarıyla muamele yapan, şark işleriyle uğraşan Londra ve Marsilya müesseselerinde iflâslar başladı. Bu arada Baltacı Müessesesi de yıkıldı. Fransa Bankası elli milyon frank zarara uğramak ihtimali karşısında kaldı. Evrak-ı nakdiye itibardan düştükçe düştü.

İstanbul piyasasında panik müthiş oldu. Her şey paraya, altına ve gümüşe tahvil olunuyor, memleket haricine çıkarılıyordu.

İngiliz lirası 110 kuruştan 1861 Kanunusanisinde 129 kuruşa çıkmış iken mayısın dokuzunda iki yüz kuruşu bulmuştu!

Bir gün Fransız elçisi bir devlet bankası açılması, varidatın artması için münakale vasıtalarına ehemmiyet verilerek yollar yapılması lüzumunda ısrar ediyordu. Fuad Paşa, elçinin bu Banque ve route sözlerini yanyana getirerek iflâs manasını ifade eden banqueroute kelimesine ima ile şu mukabelede bulunmuştu:

– De la patience, Excellence! Banque, routes, vous verrez tout cela!

Bâb-ı Âli sıkıntısının son derecelerine düşmüştü. Fransa ve İngiltere hükûmetlerine müracaat edildi.

İngiltere ticaret nezareti erkânından Lord Hobart ile Forsteri, Fransa da Fransız Bankası müdür muavinlerinden Baron Doyen'i İstanbul'a gönderdiler.

Bunların yaptıkları tetkikler ve gösterdikleri tedbirler ile panik yatıştı. Fransa Bankası on milyon frank zararla kurtuldu. Mirés Müessesesinin iflâsına hükmedilmesi pek çok menfaatleri ihlâl edecekti. Mahirane kombinezonlarla buna meydan bırakılmadı. (38)

Tam bu sırada Abdülmecid'in vefatı vuku buldu. (22 Haziran 1861) Yeni saltanat devri Galata piyasasında yeni ümidler

uyandırdı. Bütün kabahatler Abdülmecid'e atfolunuyordu! O ölürken maliyeyi bu berbad halde bırakmıştı.

Fakat bütün bu ümidlere rağmen Abdülâziz'in saltanatı da ondan farklı bir devir olamadı. Bu senelerde muhtekir Galata sarrafları, silâh müteahhitleri, bankerler, mimarlar kendilerine pek müsait bir zeminde faaliyet göstermek fırsatlarını bol bol buldular.

Avrupa'nın altın oluğu Boğaziçi sahiline para dökmekte, Avrupa müesseseleri 1875 senesine kadar yaptıkları malî muamelelerle yüksek kârlar temin etmekte devam ettiler.

Azametli tacidar Abdülâziz atlara, musikî aletlerine, vahşî hayvanlara, zırhlılara, konsolide meraklı idi! 1867 Paris sergisini ziyaretinden sonra büyük binalar, saraylar ve köşkler vücude getirmek merakına da düşmüştü. Bunlar için paraya, çok paraya ihtiyaç vardı.

Abdülâziz'de gururun ne dereceye vardığını evvelce izah etmiştik. Bu haline Avrupa seyahatinde bir misal daha gösterdiği rivayet olunur:

Coblentz'de Prusya kralıyla buluşmak üzere Ren Nehri'nden geçerken Abdülâziz:

– Bu kanal benim şerefime mi açılmıştır? diye sormuş.

Abdülâziz'in açtığı masarife Mısır Hidivi İsmail Paşa'ya verdiği imtiyazlar mukabilinde Mısır kapı kâhyası Abraham Paşa marifetiyle celb ve takdim edilen altınlar yetişmiyordu. Bunun için devletçe aktedilen istikrazların büyük kısmını da o bu semeresiz masraflara hasrediyordu.

1862'de yeni bir istikraz yapılmıştı.

Mirés macerası ağır bir ders olmuştu. Âli ve Fuad Paşalar da icabı halinde istinad edilecek bir devlet bankası tesis fikri bundan sonra uyanmıştı. Bu banka, varidatın azaldığı aylar için

maliye hazinesine bir hesabı carî açacak, yapılacak malî muamelelerin mihveri ve nâzımı olacaktı; aynı zamanda bir ticaret bankasının işleriyle de meşgul olabilecekti.

Paris ve Londra'nın büyük finansiyelerinin iştirakiyle 4 Şubat 1863 imtiyaznamesiyle kurulan ve İngiliz sermayesiyle tesis edilmiş olan *Ottoman Bank* ile birleşerek "Bank-ı Osmanî Şahane" -*La Banque İmperiale Ottoman*- namını alan bu banka bundan sonra Osmanlı devletinin yaptığı malî muamelelerin hemen hepsinde en büyük rolleri oynamıştır. İlk direktörü Marki dö Ploeue olan bu müessesenin ilk büyük işi de 1863'de iki yüz milyon franklık bir istikraz olmuştur.

Osmanlı Bankası'nın teessüsünde Bâb-ı Âli hazinenin ihtiyacına göre ve her lüzum görüldükçe Galata piyasasından yapılan ağır şartlı istikrazlara nihayet vereceğini, artık eski hatalara düşmeyeceğini pek ciddiyetle ilân etmişti. Memleketin o kadar zararını intac eden bu çarelere artık başvurmaktan tamamen feragat edecekti.

Artık bu zilletâver ve tehlikeli teşebbüslerde bulunmağa lüzum kalmayacaktı! Malî intizamsızlık devri artık tamamıyla kapanacaktı! Bundan sonra devlet varidatının modern usullerle iyi ve akılâne bir tarzda idaresine başlanacaktı. Heyhat!

Bu iyi niyetler ve mükemmel kararlar ancak sabun köpüklerinin ömrü kadar yaşıyabilmişlerdi. Niyetlerin izhar edilmeleriyle unutulmaları, kararların verilmeleriyle bozulmaları bir olmuştu. Memleketi harabeye sevkeden sebepler tetkik olunarak salâh ve inkişaf yolları tutulacak yerde Abdülmecid devrinin bütün hataları tekrar edilecekti!

Hazine eskisi gibi Galata piyasasına ihtiyaç arzetmekten bir gün hali kalmayacaktı.

Forster ile Hobart'ın raporlarında aktedilecek iki yüz milyonluk istikraza karşılık gösterilen varidatın sağlamlığına dair

verdikleri malûmat ile Osmanlı Bankası'nın tavassutu o mükemmel kararları takviye edince Osmanlı Devletinin istikrazlarında şimdiye kadar ve bundan sonra hiç görülmemiş bir hal hâdis olmuştu:

İki yüz milyonluk istikraza dört misli talip çıkmıştı. Bu istikrazın hasılı ile hazinece o kadar intizamsızlıkları ve zararları bâdi olan kaimelerin piyasadan çekilmesi temin edilmişti. (39)

Bu hayırlı bir iş olmuştu. 1861 buhranının açtığı yara bir sihir ve mucize ile kapanmış gibi idi. Fakat Galata bankerleri hırs ve iştihalarını tatmin edecek büyük lokmaları gene yutmağa koyuluyorlardı.

Abdülmecid'in son zamanlarında başlıyan spekülâsyonlara yeniden başlıyacaklardı. Ancak ayrı ayrı kendi kuvvet ve sermayeleri, hazine ile yapmağı umdukları büyük işleri görmeğe kâfi gelmeyecekti. Birleşmek lâzımdı.

Birleşip şirketler aktettiler; hazinenin aktettiği avanslara, istikrazlara iştirak ettiler. Bu müesseselerin faaliyet ateşi fitilleri yağlandığı müddetçe devam etti. Tâ hazinenin faiz tediyatını tatil ettiği Mahmud Nedim Paşa günlerine kadar... Sonra bunlardan çoğunun ocağına incir dikildi!

Bu müesseseler kredi işleriyle, bu avans ve istikraz muameleleriyle uğraşmayıp sermayelerini memlekette madenleri, demiryollarını, limanları işletmeğe hasreyleselerdi bir kaç sene süren parlak kârlar yerine daha mütevazı fakat daha sağlam ve sürekli temettüler temin edebileceklerdi.

Bu da belki devlet için bir imtiyaz yağmasının bütün belhalarını davet edebilirdi; fakat hiç olmazsa memleketin her tarafında bir ticaret ve sanat faaliyeti uyandırmış olurdu. Bunu ne kendileri düşündü; ne hükûmet onları bu yola dökülmeğe sevketti. Bu sermaye akınından memleket istifade yerine zarar gördü.

5 - Abdülaziz devrinin mâli müesseseleri ve Osmanlı'nın borç batağı...

Abdülmecid zamanının Aléonlarından, Kamantolarından, Cezayirlioğullarmdan sonra Abdülâziz zamanında Galata piyasasında nam alan yeni sermayedarlar görünmüştü. Teşkil edilen kredi müesseselerinde bunların da büyük hisseleri oluyordu.

Bu şirketlerden hazine ile en ziyade münasebette bulunan bir kaçını zikredelim:

1 - Société génerale de l'empire Ottoman.

1864 de otuz sene müddet ve iki milyon İngiliz lirası sermaye ile teşkil edilmişti. Bu sermayede Osmanlı Bankası'ndan ve bazı Alman, İtalyan, İngiliz sermayedarlarından başka A.Baltazzi, Hristaki Zagrafos, Bogos Mısırlıoğlu, A. Ralli, Y. Kamanto, Zafiropoulo Zarifi dahi vardı.

Bu şirket o kadar itibar kazanmıştı ki, ilk hamlede ve 1864 nihayetinde hükûmete elli milyon franklık bir istikrazda bulunmuştu. 1893'de tasfiye olunmuştur.

2 – Credit général Ottoman.

1869'da bir fermanla teşekkül eden bu şirketin sermayesi elli milyon franktı. Müessisleri Fransız Société Générale ile İstanbul'da G.Tubini idi. İdare heyetinde Darphane emini Mihran Düz Bey, Banker Köçeoğlu, Banker Jan Lorando, Mısırlıoğlu Andon Bey de vardı.

3 – Banque Austro -Ottoman; Banque Austro- Turque. Prusya-Fransa muharebesi bir müddet için Osmanlı hükûmetine Paris piyasasını kapamıştı. Baron Hirş, Rumeli demiryolları işleriyle uğraşıyordu. Viyana piyasası 1870-71 senelerinde bir spekülâsyon merkezi olmuştu. Bu sırada Viyana ile İstanbul arasındaki münasebetler bu iki müesseseyi doğurdu.

Birincisinin sermayesi iki buçuk, ikincisinin iki milyon İngiliz lirası idi. İkisinin de merkezi Viyana idi.

Austro-Turque Bankası İstanbul'da şube açmak için bir ferman istihsal eylemişti. Bu şubenin müessisleri arasında:

C.Karpanos, Y.Kamanto, Ralli, Stefanoviç, Vlasto, Hristaki Zagrafos, Jorj Zarifi vardı.

Bu iki müessesenin ömrü pek kısa oldu. 1873'de Viyana'daki buhran Austro-Turque Bankasını tasfiyeye ve Austro - Ottoman Bankasını da 1874'de Osmanlı Bankasıyla birleşmeğe mecbur etti.

4 – Banque de Constantinople.

1872'de bir milyon İngiliz lirası sermaye ile teşekkül etmişti. İlk idare heyetinde şu isimlere tesadüf edilir:

A. Vlasto, Singros, G. Coromio, Etienne Scoulidi.

Société Ottomane de change et de valeurs.

İstanbul'da otuz bin Osmanlı lirası gibi küçük bir sermaye ile Eugenidi ve ortakları şirketi vardı. Parlak işler gören bu müessese altı yüz bin İngiliz lirası sermaye ile 1872'de anonim bir şirket haline inkılâp eylemişti.

1872-1873 senelerinde İstanbul'da malî işlerde pek büyük bir faaliyet görülmüştü. Spekülâsyon bütün iştihaları uyandırmıştı. Yukarıda saydıklarımızdan başka Galata'da Rus Bankası, Ermeni Bankası, Bank Nasyonal dö Türki, Bank İtalo-Ottomane gibi daha bir çok müesseseler vücude getirilmişti.

1873 Viyana buhranının İstanbul'da uyandırdığı aksülâmel nihayet akılları başlara getirdi ve istikbale ait kurulan nihayetsiz projeleri de suya düşürdü.

İstikrazlar iptida bütçe açığını kapatmak için yapılıyordu. Şimdi artık borçların faizini istikraz ile kapatmak zarurî oluyordu. 1863'de istikrazlardan hasıl olmuş borçlar bir milyar frangı aşmıştı.

1865'de yüzde altı faizli yüzelli milyon franklık bir istikraz daha Devlete tüfek veren maliyecilerden Merton İstanbul'da iken Fuad Paşa'ya muhtelif borçları tevhid teklifinde bulundu. Fuad Paşa buna temayül gösterdi. İş yapıldı. Merton büyük adam oldu. Muamelenin komisyonu on beş milyon frankı geçti. Yalnız muameleye iştirak eden bir zata üç milyon frank verildiği gösterilmişti! Ufak, tefek bahşişler de caba!

İkinci sene kuponun ödenmesi teahhür etti. Paris ve Londra borsalarında hoşnutsuzluk göründü.

Son on iki sene içinde Osmanlı Devletine yetmiş milyon lira ikraz edilmiş olduğu meydana konuldu. Borsada bir asabiyet hasıl oldu. Fakat piyasa kin tutmaz! Çaresi bulunup kupon ödeniverince asabiyet de kalmadı.

Hattâ yeniden beşer yüz franklık üçyüzbin hazine bonosu çıkarılmasına bile muvafakat edildi. Ancak her birinde (85) frank fiyat farkı ile!... Ertesi sene bütün gazeteler İstanbul'un güzelliği ve Süveyş kanalının açılma törenine giden Fransız imparatoriçesi Eujeni şerefine yapılan muazzam kutlama şenlikleri hakkında tafsilât ile doluyordu.

İmparatoriçe Boğaziçinde yeniden tefriş edilmiş nazarrüba Beylerbeyi sarayında oturuyordu.

Bir imparatoriçenin misafirliği ve böyle mükemmel şenlikler şüphe yok ki, pahalıya mal olur! Ancak Abdülâziz bir "Âli Osman padişahına lâyık mihman nüvazlıkta tabiî kusur edemezdi." Gösterilen bu nezaket Paris'in hoşuna gittiği için 1869'da beşyüz elli beş buçuk milyon franklık bir istikrazın, sonra 792 milyonluk Hirş demiryolu istikrazının akdine Fransız bankerleri kolaylıkla muvafakat ettiler.

1871'de Palmer ve ortakları da Mısır vergisini karşılık olarak beş milyon yedi yüz bin liralık, yüzü yetmiş üçe, yüzde altı faizli bir istikraz imza ettiler.

Fakat Osmanlı hazinesi Yunan hurafelerindeki Danaidelerin fıçısı gibi doldukça boşalıyordu.

Borç etmek bu kadar kolay olduktan sonra niçin durmalıydı! Hünkâr, harem-i hümâyun, saray efendileri, Bâb-ı Âli paşaları ve beyleri hiç rahatsız olmadan, keyiflerini bozmadan Avrupa'nın paraları İstanbul'a akıp geliyordu.

Veren de, alan da memnundu. İstanbul yeni bir Kaliforniya idi.

Her yerde Baron Hirş'in demiryollarında yaptığı altın hasadından, muhtelif istikrazlara iştirak eden malî müesseselerin temin ettikleri büyük kârlardan, silâh müteahhitlerinin, Galata bankerlerinin kazançlarından başka şeyden bahsolunmuyordu. Osmanlı Bankası yüzde on üç buçuk temettü hissesi tevzi ediyordu.

Avrupa'da, hususiyle Viyana'da Osmanlı Devletine halen yardım edecek yeni müesseseler kuruluyordu. 1872'de bir kaç istikraz daha!

6 - Osmanlı Devlet'nin mâli iflasına doğru...

Acaba Avrupalıların Osmanlı hazinesine bu kadar itimad göstermelerinin, bu kadar kolaylıkla para ikraz etmelerinin sebebi ne idi?

Osmanlı hazinesi alacaklılarına yüzde yediden onüçe kadar faiz ödüyordu. Avrupa'da kârın bu derecesine dayanamayan iradcılar Osmanlı kâğıtlarına büyük bir rağbet ve hücûm gösteriyor. Avrupa borsalarında bu kâğıtlar üzerine spekülâsyonlar yapılıyordu.

Bundan başka Avrupa hükûmetleri bu istikrazlara müsaid bulunmakla "Osmanlı ülkesinin hasılat kaynaklarını gene Osmanlı maliyesiyle fethetmek" niyetini de besliyorlardı.

Fakat bu altın rüyasından uyanmak gecikmedi. 1873'de buhran Viyana müesseselerini üç milyar frank zarara soktu ve kurulan kredi müesseselerinin yıkılmasını intac etti.

Meşhur Merton çok gerilen ipin nihayet kopacağını tahmin ederek kendisinin icad ettiği düyûn-u muvahhade eshamı üzerine büyük miktarta àlabaisse oynadı. Fakat tam bu sırada tahmin edemediği bir borsa hâdisesi oldu:

Fransa'da yeni bir istikraz akdi müzakereleri intac edildiği şayi oldu. Fiatler yükseldi. Merton intihar etti.

Bir sene sonra bu esham 58'den 22.70 franga, bir sene daha sonra 9.70 franga kadar düştü.

642 milyonluk son istikraz teşebbüsü bir fiyasko olmuştu! Bunda Bâb-ı Âli ile ihtilâfları bir türlü halledilemiyen Baron Hirş'in parmağı bulunduğu zannediliyordu.

Sadık Paşa -*Maliye Nâzırı ve sadrazam olan zattır*- müşkilâtı izale ve istikrazı müzakere için Avrupa'ya gönderildi.

Viyana'da müzakerelerde bulunduktan sonra Paris'e giden Sadık Paşa'nın Bulvar Haussmandaki küçük apartımanı Paris büyük finansçılarının randevu yeri oldu. Sadık Paşa 18 Mayıs 1874'de İstanbul'un tasdikine arzolunmak şartıyla bir mukavele imzaladı.

Bu mukavele mucibince malî ıslahat yapılacak, vergi tahsilâtı Osmanlı Bankası'na tevdi edilecek, banka büyük milletlerarası bir konsorsiyumun bir sendikanın iştirakiyle tanzim olunacak devlet bütçesinde gösterilecek masarifi eda edecekti.

Bu konsorsiyumun sendikanın kontrolu İstanbul'ca izzet-i nefse dokunmak tabii idi. Bazı sefaretler de bu vesayeti hoş görmüyorlardı.

Bu kombinezon kuvvetli bir siyasî muhalefete uğradı. Her kafadan bir ses çıkıyor, hayret verici bir karışıklık hasıl ediyordu.

İstanbul Babil kulesini andırıyordu. Muhafazakârlar padişah Abdülüziz'i mukaveleyi imzadan imtinaa sevk ve Sadık Paşa'yı salâhiyetini tecavüz etmekle itham ettiler.

Sadık Paşa geriye çağrıldı. Yaptığı 40 milyon franklık avansa mukabil rehin olarak verilen tahvilât konsorsiyum tarafından satıldı. Bâb-ı Âli konsorsiyum azası aleyhine Sen mahkemesinde bir dava açtı.

Fakat ihtiyaç ziyadeleşince Bâb-ı Âli Sadık Paşa mukavelesini tasdik mecburiyetinde kaldı. Ancak konsorsiyum yeni bir müzakereye girişmedi. Bu defa durumu Osmanlı Bankası kurtardı.

Tabiî, imtiyazlarının ve salâhiyetlerinin pek ziyade genişletilmesi şartıyla! Tahsilâttan verilecek yüzde yarım komisyon da banka için zahmetsizce elde edilecek bir kâr olacaktı.

Bankanın gerek hazine bonoları ihracında, gerek istikraz müzakerelerinde kendisine temin ettiği mevki o kadar kuvvetli idi ki, mukaveleyi tasdik için davet olunan umumî heyet reisi Thomas Bruce dünyanın malî müesseseleri ve müstakil şirketleri tarihinde bunun bir misali görülmemiştir! demişti.

Ali Paşa'nın vefatından sonra Mahmud Nedim Paşa devri hakkında burada yeni izahat vermeğe lüzum görmüyoruz. Yalnız şunu zikredelim ki, 3 Teşrinievvel 1875 tarihinde İstanbul borsasında pek çok konsolit ve Osmanlı eshamı satıldı. Bu satışlar dedikodulara meydan açtı.

Mahmud Nedim Paşa verdiği resmî ve şifahî teminata muhalif olarak nihayet devlet maliyesinin iflâsını ilân etti. Bu intizar edilmeyen bir sırada vaki olmuştu.

Osmanlı maliyesinin iflâsından o kadar defa bahsedilmiş, o kadar defa bunun önüne geçilmişti ki, nihayet bu iflâs sözleri-

ne kimse inanmaz olmuştu! Papa bile parasının epey kısmını Osmanlı tahvilâtına yatırmıştı.

Gladston o kadar sevmediği Türklerin keselerinden çıkan faizleri kendi kesesine çekmek suretiyle onlara bir itibar göstermekte mahzur görmüyordu. Şimdi zarara katlanmak pek güç olacaktı.

Bunun için 7 Teşrinievvel 1875 tarihinde bu malî badire tahakkuk edince hasıl ettiği heyecan pek büyük olmuştu.

Bâb-ı Âli'nin böyle bir karar ittihaz edebileceğine kimse ihtimal vermiyordu. Hakikatte de bu Bâb-ı Âli'nin değil, Rusya elçisi İgnatiyef'in kararı idi.

Amma devlet varidatının tahammülünü ciddî bir surette tetkik etmeyerek, sıkıntıya düşmüş bir mirasyedi şarta razı olan hazine için böyle bir sonuç zaten mukadder olduğunu düşünmeyerek alabildiğine ikrazatta bulunan Avrupa müesseseleri böyle bir cezayı kendi kendilerine celbeylemişlerdi. Avrupalıları asıl aldatanlar ve zarara sokanlar onlar olmuştu. Bu malî felâket esnasında Avrupa Osmanlı borçları 4.811.000.000 frangı bulmuştu. (40)

Buna Osmanlı Bankası'yla Galata müesseselerine olan 185 milyon frank ayrı borç dahi ilâve edilince borcun yekûnu beş milyar franga baliğ oluyordu. (41)

Bu borçların faizi ve amortismanı üç yüz milyon frangı buluyordu. 1874 - 1875 senesinde devletin tahmini varidatı beş yüz yetmiş buçuk milyon frank görünüyordu. Fakat o sene mahsul pek fena olmuştu. Yüz milyonluk bakaya varidat noktasına ilâve edilince devlet hazinesine 280 milyondan fazla bir para giremezdi. Bu halde borçların faiz ve amortismanı ödenince devlet bütün idare şubelerinin masarifine ancak 80 milyon frank kalıyordu! Cüret ve düşüncesizlik hazineyi şu çıkmaza sokmuştu:

Ya istikraz, ya iflâs! İstikraz olamayınca iflâs tahakkuk etmişti. Yirmi bir sene içinde yapılan bu beş milyon franklık istik-

razlardan hazineye yarısından az fazla bir nisbette giren bu paranın yüzde onu ile 1250 kilometrelik demiryolu yapılmış, bir kaç zırhlı ile Boğaziçinde bir kaç saray ve köşk vücude getirilmişti. Yüzde doksanı da memlekete faydalı hiç bir eser bırakmayarak eriyip gitmişti.

Günü gününe ihtiyaçlar için kâğıt para çıkarmaktan başka çare görülemiyordu. Evvelâ iki, sonra bir, daha sonra yedi, biraz sonra da altı milyonluk kâğıt çıkarıldı.

İstenildiği kadar basılmakta ne müşkilât vardı? Fakat duruma bir çare lâzımdı. İngiliz hâmillerinin İstanbul'a gelen vekili Hammond, Düyun-u Umumiye'ye karşılık gösterilen varidatın hâmillerce kontrol altına alınmasından bahsediyordu.

Bu karşılık ve teminat meseleleri İngiliz ve Fransız hâmiller arasında ihtilâflar uyandırmıştı. Fakat Osmanlı hükûmetinin bugünlerde bu borçlar meselesinden ziyade uğraşacağı işler çıkmıştı:

Bosna-Hersek gailesi; sonra Rusya muharebesi. 1876 Ağustosundan 1877 Eylülüne kadar ortaya on altı milyon liralık numaralı kaime çıkarılmıştı.

Bu kaimeler üzerinde maliye nâzırının mühürüyle beraber Osmanlı Bankası'nın da mühürü bulunmasına rağmen daha ilk günlerde altına nisbetle kıymetinin yüzde otuzunu kaybetmişti. Sonra bu sükût devam ederek bir altın on iki kaimeye kadar yükselmişti. 1879'da artık kaimenin ticarette kıymeti kalmamıştı. Yalnız vergilerin yüzde yirmisi bununla ödeniyordu. Bu yüzden hasıl olan zararlar halka yüklenen en ağır bir harp vergisi olmuştu. (42)

7 - Osmanlı Düyûn-u Umumiye idaresi niçin ve nasıl kuruldu?...

Rusya ile muharebe Osmanlı hazinesine 800 milyon franklık bir yük daha ilâve etti. Rus tazminatının kendi haklarına dokunmaması için birleşmekte fayda gören tahvilât hamillerinin temsilcileri Berlin kongresine müşterek müracaatlarda bulundular. Kongrece müzakereler esnasında bu hamillerin taleplerini tetkik ederek Bâb-ı Âli'nin maliyesi ile mütenasip bir çare bulmak üzere mütehassıslardan mürekkep uluslararası bir komisyon teşkili teklif edildi.

Mütalaası sorulan Osmanlı başmurahhası Aleksandr Kara Todori Paşa tarafından Osmanlı hükûmetinin iktidarı dahilinde olan vasıtalarla hâmilleri memnun etmeğe çalışacağı cevabı verildi.

Bu teklif de, bu teklifin cevabı da yüreklere diplomatça su serpmeden başka bir şey değildi. Bundan sonra hâmillerle Bâb-ı Âli arasında bir kaç defa müzakereler oldu. Raporlar, projeler hazırlandı; kabul edildi; bozuldu.

Osmanlı Bankası ile Galata bankerleri de bu müzakerelere çok karıştılar. Nihayet Bâb-ı Âli Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri ile anlaştı. Tuz ve tütün inhisarıyla bazı rüsumun on sene müddetle idaresini bunlardan mürekkep bir gruba vermeği kabul etti. (22 Teşrinisâni 1879) Bu grupta Osmanlı Bankasından başka şu en maruf Galata bankerleri dahil bulunuyordu:

Georges Zarifi, Fernandez, Tubini, Engenidi, Mavrocordato, Vlasto, Barker, Stefanovitch, Leonida Zarifi, Coronis, Negroponte, Paul Stefanovitçh - Schilizzi.

Bu ihaleden hasıl olacak istifadenin büyük kısmı bu gruba kalacaktı.

Bu suretle teessüs eden idareye (Rüsum-u Sitte İdaresi) unvanı verilmişti; bu idarenin başına Romanya tütün rejisi teşkilâtında kendisine büyük bir şöhret temin etmiş olan Hamilton Lang getirilmişti.

Grubun kendilerine büyük bir menfaat temin etmeyeceğini anlayan hâmiller tabiî bu teşebbüsten memnun olmadılar.

Ancak bu teşebbüs, hâmillerde alacaklarına gösterilen karşılıkların idaresi hususunda hükûmet yerine malî bir heyet ikame eylemek fikrini kuvvetlendirdi. Bu fikir gittikçe canlandı; teşebbüsler şiddetlendirildi.

İstanbul'a celbedilen alacaklı vekilleriyle cereyan eden müzekereler nihayet meşhur (Muharrem Kararnamesini) intac etti. (28 Muharrem 1299 - 20 Kanunuevvel 1881).

1854'den bu 1881 senesine kadar Osmanlı borçları 5.297.676. 500 altın franga yükselmişti; fakat devletin hazinesine bundan ancak 3.012.334.000 frank girmişti.

1881'de yapılan likidasyon ile bu borç 2.460.930.850 franga indirilmişti. (43)

Hâmillerin vekilleriyle bu müzakerelerde Bâb-ı Âli namına şu zevat hazır bulunmuşlardı; Şûra-yı Devlet Reisi Server Paşa, Münir Bey, Divan-ı muhasebat Reisi Ohannes Çamiç Efendi, Maliye Müsteşarı Wettendrof Bey, Hariciye Hukuk Müşaviri Gescher Efendi, Rüsûmat İdaresinden Bertram Efendi.

Başında hâmillerin delegelerinden mürekkep bir heyetin bulunduğu Osmanlı Düyûn-u Umumiye idaresi işte bu Muharrem Kararnamesinin mahsulü olmuş ve devlet içinde ecnebî malî bir heyetin hükümranlığı bu suretle teessüs eylemiştir. (44)

Frenk finansçıları bu kararnameye, Osmanlı borçları hakkında çıkmış (Grande Charte - büyük fermandır) derler.

Ecnebî hâmillerin menfaatlerini korumak maksadıyla tesis edilmiş olan Osmanlı düyunu umumiye idaresinin belli baş-

lı vazifesi tabiî Osmanlı hazinesinde alacağı olan ecnebîlerin hukukuna hizmet idi.

Fakat aynı zamanda bu idare Avrupa kolonisi ile Beyoğlu Levantenlerinden büyüklü küçüklü farelerin içinde rahatla yaşadığı mükemmel bir Hollanda peynirini de andırıyordu. Düyun-u umumiye idaresinin İstanbul'daki binası bir tarafta, Fransız ve İngiliz sermayesiyle kurulmuş Osmanlı Bankası'nın Galata'daki binası diğer tarafta Avrupa maliyesi namına vücude getirilmiş iki burç idi ki, bunlar en hassas malî teller ile birbirine bağlı idiler.

Pek ağır borçlu bir hükûmetin borçlarına tahsis ettiği vergileri idare etmek üzere teşkil edilen (Düyûn-u Umumiye İdaresi) için eski, çürük Bâb-ı Âli binasının hemen yanıbaşında ve borçlu devletin parasıyla muazzam bir bina yaptırması garip değil miydi? Bu âdeta (kel başa şimşir tarak!) olmamış mıydı? Bu yeni düyûn-u umumiye binası eski Bâb-ı Âli'ye lisanı hal ve gurur ile:

– Senin içinde yaşıyanlar evlerinin idaresini bilmeyerek miras yedice hareketlerinin sonunda mahcur oldular; şimdi sıkıntı ve sefalet içinde yaşıyorlar!. Bak! Benim güzel mefruş odalarımda kurulan ecnebiler işlerini, keyiflerini ne iyi biliyorlar. Senin idare edemediğin milletin parasıyla onlar muntazam ve müsterih yaşıyorlar. Fakat onların daima böyle yaşıyabilmeleri için sen daima şimdiki halinde, uyuşukluk ve meskenetle yaşamağa mahkûmsun! Bana benzememelisin ve benzemeyeceksin! demek ister gibiydi.

Osmanlı devletinin memurları maaşlarını muntazaman almayabilirlerdi. Bu onların bileceği şeydi! Fakat Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi hassaten hâmillerin vekilleriyle yüksek makamlardaki ecnebî memurlarının gözlerini doyurmak ve ceplerini doldurmak ile mükellefti.

Düyûn-u Umumiyede Fransız dayinler vekili kumandan Berger'in İstanbul'da kazandığı itibarı hâlâ hatırlıyanlar çoktur.

Beyoğlu'nda senelerce "kumandan Berger cenapları" denildi mi? Akan sular dururdu.

Kumandan Berger'den başka düyûn-u umumiye meclisinde İngiliz dayinler vekili Edgar Vincent (1882) Vincent Caillard (1883) Alman dayinler vekilleri doktor Rudolf Lindan (1892) ve Almanya sefareti baştercümanı Tesya (1902) Avusturya dayinler vekili dö Yanko, Osmanlı dayinler vekili Hamdi Bey (1887) ile Osmanlı Bankası direktörleri Foster (1882) Devaux (1890) Gaston Auboyneau (1896)'temeyyüz eylemişlerdi.

İlk Düyun-u Umumiye komiseri olan Nafız Efendi'ye (1882) Murad Bey (1891) Şefik Bey (1895) Said Bey halef olmuşlardı. Düyûn-u Umumiye müdürlüklerinde de Hamilton Lang'dan (1882) sonra frank Auboyneau (1883) Selim Melhame Efendi (1885) Noblet (1892) kont d'Arnoux (1895) bulunmuşlardı.

Düyûn-u Umumiye idaresi başında bulunanlar ile Galata maliye ve sarraflık âlemi arasında daima sıkı bir irtibat devam ederdi.

Bu âlemde Sir Edgar Vincent çok parlayıp birden sönen bir yıldız olmuştu. Muvaffakiyet kendisine büyük şöhret temin etmişti; spekülâsyonların hazırladığı idbarı şöhretini bitirdi. Bir ara o kadar parlamış idi ki:

– Türkiye'de iki nüfuzlu adam var: Biri padişah, biri de ben! dediği bile söylenirdi.

Münevver, zevk sahibi bir zattı. Çok konuşmaktan hâz etmez, başkalarının söylediklerini de pek dinlemezdi. Dinlerken bile kendi fikrini takip ederdi.

8 - Sultan Abdülhamid ve Beyoğlu'nun üç Rum bankeri...

Abdülhamid saltanatının son senelerinde Beyoğlu ve Galata malî mahfellerinde, gazetelerde ismi çok geçen Anadolu demiryolu direktörü Edvard Huguenin İsviçreli bir saat fabrikacısının oğlu idi. Memleketinde kalmak istemeyerek genç yaşında Şark demiryolları idaresine girmiş, fetaneti, gayreti, malûmatı sayesinde terakki ederek 1888'de bu idarenin ayda on dört lira ile muhasibi iken sonra umumî kâtibi olmuştu. 1890'da Anadolu demiryolları idaresine geçerek az zamanda müdüriyete kadar yükselmişti.

Genç iken demiryolları memurlarının verdikleri balolarda en küçük müstahdemlerin karılarını bile valse kaldırmak suretiyle gösterdiği tevazu ile gönül okşayan Huguenin mevkii yükseldikçe tavrını değiştirmemişti.

Bürosunda vazifesini ifa ettikten sonra zevk ve safasına da bakarak vaktini iyi ve hoş geçirmek meşrebinde olduğu için herkesi memnun edecek muamelelerde, cemilelerde bulunurdu. Kendisini Beyoğlu'nda şekerlemeci Lebonda yahut birahanede ceketinin yakasında iliştirmiş çiçeğiyle arkadaşları Aristid Kiryako Bey ve gazeteci Regis Delborcuf ile birlikte görmüş olanlar hâlâ çoktur.

Huguenin, Müslüman ailelerle de münasebet peyda eylemişti. ... Mollanın kızı ... hanım senelerce onun metresi olmuştu. Huguenin diğer bazı hanımlarla da daha kısa müddetler yaşamıştı.

Huguenin Anadolu demiryolları idaresine girdikten sonra haiz olduğu meziyetlerle Almanya sefaretinin iktisadî ve Deutsche Bank'ın malî meselelerinde işleyen elleri olmuştu.

İstanbul'daki Alman kolonisi iptidaları bundan hoşnud olmamış, bir Alman müessesesi başına geçen bu İsviçreli'nin çok aleyhinde bulunmuştu. Berlinde, Viyana'da gazeteler Hugueni'nin bir Alman düşmanı olduğundan bile bahsetmişlerdi.

Fakat sonra herkes onun kıymetini takdir eylemişti. O da bir kaç sene içinde hem Deutsche Bank, hem kendi hesabına işler görerek İstanbul iktisadî ve malî âleminin en göze çarpan şahsiyetlerinden biri oluvermişti.

Beyoğlu malî mahfellerinde Rumlar'dan üç ehemmiyetli şahsiyet vardı: Evyenidis, Zarifi, Şilizi.

Evyenidis küçük bir bakkalın çocuğu iken çalışarak, uğraşarak Galata borsa denizinde evvelâ kayığını, sonra gemisini yüzdürebilmek, daha sonra koca bir ticaret filosunu idare etmek kabiliyetini göstermişti. Kiryos Östaş Evyenidis, biraz alayişten hoşlanırdı. Mükellef Ekipajı, İngiliz arabacısı ile Beyoğlu caddesinde bir "para prensi" gibi geçerken herkesin dikkat nazarlarını celbetmemesi kabil olmazdı.

Avrupalı ve yerli maliyeciler, zenginler ile sıkı münasebetlerini izhar eylemekten zevk alırdı; Sir Edgar Vensan gibi mühim bir şahsiyeti Boğaziçi'ndeki yalısında misafir etmişti o. Kendi gayretiyle meydana çıkmış bulunduğu için şahsına ehemmiyet vermekte kendini haklı görürdü.

İstefanoviç Şilizi ile Zarifi ise, babalarından kendilerine intikal eden serveti arttırmağa muvaffak olmuşlardı.

O senelerde bu üç zatın en zengini olduğu söylenilen Stefanoviç Şilizi sade tavır ve edasıyla hayrı seven bir adamdı. Hele kendisine müracaat eden güzel bir kadın ise artık bütün setler yıkılır, bu hayırperverlik bir sel halini alırdı.

Abdülhamid dünyaya geldiği vakit halk arasında şöyle bir rivayet dolaşmıştı: Bu şehzadesinin doğduğu Abdülmecid'e hamamda iken haber verilmiş, Sultan Mecid üstünde verilecek

müjde parası bulunmayışını fenaya yorarak bu oğlunun eli pek sıkı olacağını, tahta çıkınca da zamanında çok sıkıntı çekip büyük zararlar görüleceğini söylemiş! Abdülhamid ilk gençlik heveslerini geçirdikten sonra filvaki (Pinti Hamid) unvanına lâyık denilecek derecede tasarruf ve imsake riayet eder bir şahsiyet olarak görünmüştü.

Ecnebîlerin ahval ve efkârı hakkında ilk malûmatı Tarabya üstündeki çiftliğinin yanıbaşında bir köşün sahibi İngiliz Tomson'dan almıştı. Gençliğinde ilme, mütalaaya karşı daima bir antipati duymuş, Kemal Paşa, Ömer ve Şerif Efendiler gibi hocalarını kendisinden şikâyete mecbur etmişti. Saffet ve Ethem Paşalar'dan aldığı Fransızca derslerden de istifade edememişti. Fakat fıtratındaki tecessüs saikasıyla gerek bu muktedir hocalarından, gerek kendisini ziyarete gelenlerden umumî malûmat toplamakta ihmal göstermezdi. Bu hususta bu Tomson kendisine çok yardım etmişti. Abdülhamid sık sık ziyaretine gelen Tomson ile musahabelerinden zevk alırdı; ikisi birlikte gezintiler yaparlardı.

Abdülhamid'in daha o vakitlerde bile en ziyade merak ettiği şey büyüklerin, ricalin hususî halleri, servetlerinin derecesi, konaklarının nasıl idare edildiği idi. Diğer şehzadeler israf ile varlarını yok ederken o tutumlu bütçesiyle yaşar, dairesinin masarifini kontrol ederdi.

Bu suretle arttırdığı paraları da işletirdi. Kaç defa büyük kardeşi Murad Efendi'ye faizle para ikraz etmişti.

Abdülhamid Efendi'nin maliye hazinesinden bin altın maaşı vardı. O bu maaşı 750 altın mukabilinde sarraf Zarifiye kırdırırdı. Zarifi bu 750 liraya faiz yürüterek Abdülhamid Efendi namına carî hesap tutardı. Abdülhamid Efendi emlâk ve âkarından, çiftliğinden aldığı varidatı da Zarifiye tevdi eyleyerek kârlı muamelelerle işlettirirdi.

Borsada küçük mikyasta hava oyunu da oynardı.

Simsarı Galatada mürabahacılık eden (Asani) isminde biri idi. Bu Asani Abdülhamid'in cülûsundan sonra saray ziyafetlerine davet edilecek derecede ehemmiyet kazanmıştı. Ancak bir defa büyük elçilerden biri böyle bir şahsın kendileriyle bir sofrada bulundurulmasına şiddetle itiraz etmiş idi de Asani bundan sonra yüksek diplomatlar meclisinden uzak tutulmuş idi.

(Asanî'nin Mısır'a asker sevki meselesinde Abdülhamid tarafından mütalaasına müracaat olunduğu ve menfi rey verdiği rivayeti vardır.)

Paraya düşkünlüğü Abdülhamid'i tahta cülûsunu müteakip maliye ve sarraflık işleri hakkında malûmat almak arzusuna sevketmişti; bunun için Banker Zarifi'yi kendisine hoca almış, muayyen gün ve saatlerde saraya gelip kendisini görmesini istemişti.

Kiryos Yorgaki Zarifi padişahın kendisini sarayda saatlerce bekleteceğini, işinden, gücünden olacağını düşünerek iptida bu hocalıktan memnun kalmamıştı. Fakat sonra gelir gelmez huzura ithal olunması hakkında sadır olan iradeyi haber alınca hoşnudsuzluğu zail olmuştu.

Abdülhamid cülûsu esnasında sarfettiği altmış bin lirayı Zarifi nezdindeki hesabından bulmuştu. Bunun için idi ki kendisini iktisad ve tasarruf yolunda tergip ve tenvir eylemiş olan Zarifi'ye teveccüh ve müveddet gösterirdi; bir ara sık sık görüştüğü Zarifi ile memleketin malî işleri hakkında sohbet ederdi. Bu yetmişlik ihtiyar da bu musahabeler esnasında zekâsını, malî işler hakkında vukufunu ispat ederdi.

Abdülhamid'in ihtiyar Zarifiye gösterdiği teveccüh onun vefatında oğluna intikal eylemişti. Abdülhamid Zarifi'nin verdiği derslerden ziyade şüphe yoktur ki Zarifi bu hususiyetten istifade etmiş, kendi hesabına epeyce kârlı işler görmeğe muvaffak olmuştur.

Bu hususiyet ve münasebeti yüzünden Zarifi Galata'da istikraz işlerinde Saray ve Bâb-ı Âli ile en ziyade münasebette bulunan bir banker olmuştu. Abdülâziz'e takdim olunan bir milyon liralık komisyon senedinde Zarifi'nin imzası bulunması bu gibi muamelelerde cüretinin miyarı olabilir.

Banker Zarifi Saray ve Bâb-ı Âli'ce Rumların en marufu idi; "Galata sarraflarının ihtiyar tilkisi" sayılırdı.

Abdülhamid devrinde Galata ve Beyoğlu para âleminin iki şahsiyetini daha zikretmek lâzımdır:

Bunlardan biri K... efendi Saray ve Bâb-ı Âli ile, büyük rical ile sarraflık ve mürabaha işleri yapardı. Yirmi beş seneden beri bu ricalin manevi hâkimi gibi bir durumda yaşardı.

Hiç bir Avrupa dili bilmezdi; elbisesine hiç itinası yoktu. Üstüne yırtık pırtık bir esvap, başına eskici yahudilerin alıp sattıkları yağlı bir fes giydirilmiş bir sirk canavarını andırırdı! Hiç yıkanmamakla meşhur idi. Ayda bir çamaşır değiştirirdi.

Hasis idi. Sandıklara yığdığı altınları seyretmekten zevk alırdı. Hasisliği âdeta vahşiyane idi. Akrabasından ölenlerin mirasları kendisine kalırsa bu ölümlerden memnun olmaz değildi.

Serveti bir kaç milyon altına baliğ olduğu söylenirdi. Fakat kendisi sokakta elinde evine götürdüğü zerzevatla görülürdü.

Köprüden geçerken on para verecek yerde Galata ile İstanbul arasında işleyen kayıklara aynı ücretle binmeği tercih ederdi, böylece kunduralarını eskimekten korurdu.

Bu hallerine rağmen parasına itibar o dercede idi ve borçlularının miktarı o kadar çok idi ki meselâ Viyana'ya gitse istikbaline elli kişi çıkardı!

İkincisi R... İ... büsbütün başka tipti. Bu finans adamı Galata kümesinin gagasını her çamurlu suya batıran kazı idi.

Küçük bir aileden yetişmişti ama kendisini Yunan büyük ilâhı Jupiterin değilse bile, ticaret ve hırsızlık ilâhı merkürün sülâlesinden gelmiş sayardı.

Herhangi bir ecnebi bankası veya şirketi namına satın alınmağa zaten müheyya vicdanları satın almakta çok maharet sahibi idi. Fakat o asıl maharetini arada kendine komisyon çıkarmakta gösterirdi.

Onun telâkkisine göre hakikî şeref ve haysiyet borsada geçer bir meta değildi. Yükselmek için kullandığı vasıtalar daima şüpheli olmuştu. O büyüklerin eteklerini öper, küçüklere azamet taslardı. Kendini bilmeyenlere bin tabasbusla yanlarına sokulabildiği ricalin en teklifsiz ahbabı satardı.

Fakat ne olsa kendisine tahammül ettiren bir şeyi vardı. Karısı Beyoğlu'nun giyinmesini en iyi bilen hanımlarındandı.

İşte Abdülhamid devrinde finans âlemi böyle biribirine hiç benzemiyen fakat hepsinin gayesi Osmanlı hazinesi zararına mümkün olduğu kadar çok para kazanmaktan ibaret bulunan kurtlardan müteşekkil bir heyetin elinde idi. Bunların kurdukları tuzakların içinden, ağların arasından sıyrılıp kurtulabilmek nasıl kabil olabilirdi? Bizde (iktisat) kelimesini ilk defa kullanan kırk beş sene evvel (Defter-i Muktesit) unvanıyla maruf eserini neşreden, maliye meclisi azasından Süleyman Sûdi Efendi olmuştu. Fakat Süleyman Sûdi Efendi iktisadın ilmiyle uğraşmış, Erenköy'ünde Şale tarzında yaptırdığı bir köşk ile de gösterdiği üzere meşrepçe alafranga olmasına rağmen İstanbul ve Galata finansiyeleri arasında bir mevki tutmağa bakmamıştı. Bu finansiyelerden belki onun ismini, cismini bilenler bile yoktu.

Abdülhamid de Zarifiden pratik maliye dersi alırken Süleyman Sûdi Efendi'den nazarî ders almağa hiç lüzum hissetmemişti.

Münif Paşa'dan bu yolda aldığı iktisat derslerinden ne fayda görmüştü? Onun böyle hocalara ihtiyacı yoktu. İktisat na-

zariyeleri onun hiç de umurunda değildi. O gördüğü pratik derslerden kendi nef'ine bir maliye sistemi icad etmişti:

Para kuvvetini şahsını, tac ve tahtını muhafazada en kıymetli bir âmil olarak kullanmak; gözleri altın ve gümüş parıltıları ile kamaştırmak, hazine-i hâssanın varidatını halkın ve devletin zararına artırmak, Alman bankalarına kendi namına ihtiyat para yatırmak.

Cülûsunun yirmi beşinci yıldönümü münasebetiyle İstanbul'da ismi bulunsun diye darülfünunu açmak istediği zaman bir proje yapmak üzere meşhur müsteşrik Vamberiyi Budapeşte'den celbetmişti. Vamberi darülfünunda bir iktisat kürsüsü ihdasına lüzum göstermişti. (Abdülhamid'in Siyasî ve Hususî Hayatı) eserinin sahibi Rizas, kitabında Vamberinin bu meseleden kendisine şöyle bahsettiğini yazıyor:

"Dün akşam Sultan Hamid ile birlikte üç saat geçirdik. Bu kadar ehemmiyeti olan bir ilmin tedrisi lüzumunu kendisine anlatmağa çalıştım. Reddetti.

– Nasıl? tebaamdan birinin yarın bana (Maliye usulünüz fenadır. Nazariyelere uymaz) diyebilmesini mi istiyorsunuz? Buna tahammül edebilmek benim için mümkün mü?"

Bu sözler bu şekilde söylenmiş olsun, olmasın Abdülhamid'in memlekette iktisat nazariyelerinin ve *her hangi bir iktisat nazariyesinin ve her hangi bir* iktisat sisteminin umumî surette tatbikine taraftar olmadığı, nazariyecilerin nazariyeleriyle değil, pratik adamların usulleriyle iş görmeği tercih ettiği muhakkaktır. O, bilse bilse bir nazariye ve düstûr bilirdi:

Günü gününe yaşamak! Yarına Allah kerim!

Rusya çarı birinci Nikola büyük küçük Rus memurlarının irtikâplarını, müteahhitlerin suiistimallerini, sirkatlerini görerek hissettiği teessürle veliahdi Aleksandra:

– Heyhat! Oğlum! Rusya'da devletten çalmayan yalnız iki kişi vardır: Sen ve ben

Dediği rivayet olunur. Burada Rus çarlarının müthiş servetleri nasıl peyda olduğunu düşünecek değiliz.

Yalnız, Abdülhamid samimi bir hasbihalde böyle bir söz söyleyemezdi sanıyorum.

Bütün pratik iktisat yollarını öğrenmiş olduğunu farzetsek bile sarayına, hafiye ordusuna ettiği masraflardan sonra Alman bankalarına yatırdığı paraların maliye hazinesinden çekilmiş resmî tahsisatından artmış olduğunu ve hazine-i hâssa varidatının pek meşru şekillerde genişlediğini iddia edemezdi ya!

9 - Osmanlının geri kalmışlık tarihine eleştirel bir bakış...

Abdülhamid devrinin bir hususiyeti de şu idi:

İstanbul'da borsa ve iş âleminin arzettiği manzaraya bakılınca payitaht ile diğer Osmanlı memleketleri arasında bir hudud çizilmişçesine bağlantı görülmezdi; İstanbul başlıbaşına ve kendi hususî hal ve şartları içinde yuvarlanırdı.

Payitaht iki bölgeye ayrılmıştı: Düyûn-u Umumiye binası dahil olmak üzere Bâb-ı Âliye civarı ile Galata, Taksim'e kadar Beyoğlu ve Yıldız sarayından ibaret bir muhit, siyasî ve malî her mesele ve muamelenin faaliyet merkezi idi; yazın yazlık sefarethaneleriyle Boğaziçi'nin Büyükdere ve Tarabya köyleri de buna iltihak ederdi.

Abdülhamid'in vehmi, korkusu, hafiyelik teşkilâtı istisna edilirse bu muhitin İstanbul'un diğer bölgesiyle ilgisi ancak lâkaydane bir komşuluk münasebetlerinden ileriye geçmezdi.

Fecaati bütün devlet heyetine şamil vakalar bile İstanbul'un bu iş âleminde ancak çabuk geçici izler bırakırdı.

Osmanlı-Rus muharebesinde payitahtı dolduran Rumeli muhacirleri, harbin sebep olduğu tahribatın, sefaletin muhtezir birer timsali gibi dehşet uyandırmışlardı.

Fakat iki üç sene sonra İstanbul'un siyaset ve finans muhitinde o acıklı günlerin soğuktan ve açlıktan ölümleri unutulmuş, kalplere kasvet veren feryadların, iniltilerin akisleri kaybolmuş, hatıraları bile silinmişti.

İstanbul'da ne Yemen'de dökülen Türk kanlarından, ne Şark vilâyetlerindeki boğuşmalardan, ne Girid facialarından haber yok gibi idi. Yalnız Ermeniler bir iki defa şehir içinde rahat ve huzuru bozmak istemişler idiyse de onların da "saye-i şahanede" haklarından gelinmişti.

Boğaziçi kıyılarında hafif dalgaların tatlı uğultularına alışan kulaklar Makedonya'da atılan silâhların, patlayan bombaların sadasına sanki tıkanmıştı.

Vilâyetlerden İstanbul'a gelenler sanki yabancı bir memlekete gelmiş gibi bir düşünceye kapılırlardı. Kendi yerleriyle İstanbul'un hassaten bu mahfilleri arasında hiç bir benzeyiş noktası bulamazlardı.

Çünkü burânın havasında en çok yükselen sesler silâh şakırtıları değil, borsa bağrışmaları idi! Yıldız ve Bâb-ı Âli salonlarında, bankaların direktör odalarında topsuz, tüfeksiz siyaset manevraları, sessiz, sedasız finans pazarlıkları yapılırdı.

Irak'ta, Arabistan'da, Makedonya'da, Girit'de yanık ve sert çehreli, gözleri kanlı, silâhlı adamlar aşiret veya çeteler halinde muhtelif emeller peşinde biribirinin kanlarına susamışçasına canla başla uğraşırken, İstanbul'da yaşamak saadet ve sevinci içinde zevk ve safalarını ihmal etmeyen diğer bir takım insanlar büsbütün başka hırslara kapılmış görünürlerdi:

Siyaset dolapları, imtiyaz kapışmaları, para dalavereleri.

Sarraflar, bankalar, malî ve sinaî şirketler, bütün bu kozmopolit âlem için para ve menfaat hırsıyla mübah görülmeyecek hareket ve teşebbüs olamazdı.

Sefaretlerle hükûmet ricali de bu yolda dönen entrikaların kâh mürevvici ve aleti oluyorlar, kâh aleyhinde bulunuyorlar, kâh biribirlerine karşılıklı külâh giydirmeğe çalışıyorlardı.

Bu âlem için Ermenistan, Makedonya, Girit iğtişaşları, Arap ve Bulgar meseleleri ancak ticaretin muhtac olduğu sulhu tehdid eden hâsidelerdi. Ağızlarda insaniyet duyguları, medeniyet icapları, esefler ve elemler gezer ise de dökülen kanlara hakikatte hiç ağlayan olmazdı.

Makedonya'da kanlı hadiselerin davet ettiği haricî müdahaleler "politika" idi. İstanbul'da ise politika "iş" idi.

Burada da rekâbetler, mücadeleler pek şiddetli olurdu ama silâhla değil, yalnız kalem ve ağız ile! Hususiyle Abdülhamid saltanatının ikinci yarısında en büyük çatışma meydanı iktisadî saha olmuştu. Şark meselesini teşkil eden bütün siyasî ve dinî ihtilâfların hiç biri kapanmış, ortadan kalkmış değildi. Fakat şimdi bunlar daha ziyade malî ve ticarî menfaatler şekline bürünmüş gibi idiler. Vakıâ her zaman "iş" sıkı bir surette siyasete karışmıştır; ama hiç bir zaman siyaset techizatının esasını bu derece temsil etmiş değildi.

Hükûmetin hali ise bakışa göre değişiyordu:

Dahilden bakılınca hükûmet hem zayıftı, hem müstebit! İdarî kifayetsizliği gözlere batıyordu. Galip ve hâkim millet olan Türk'ün kanını şimdi baş kaldıran mağlûp ve mahkûm milletlerle mücadelelerinde heder ediyordu. Anarşiye yalnız şiddetle çare arıyor, suiistimallerin, fenalıkların kökünü kazımak için ciddî tedbir düşünmeğe bile lüzum görmüyordu. Hükûmet sisteminde şahsî endişeler her şeyin üstünde tutuluyordu.

Haricin bakımına göre ise manzara başka türlü idi: Hükûmetin zaafı ve beceriksizliği Avrupalıların zenginleşmelerine yarıyordu; işlerini kendisi değil, Avrupalılar idare ediyordu.

Avrupa vakıâ ıslahat yaygarasını basıp duruyordu. Fakat bu yaygaralar hastaya verilecek ilâçların tesirsizliğini evvelden bilen bir doktorun etrafa teselli için yaptığı gösterişlere bile benzemezdi.

Çünkü Hıristiyanlık, insaniyet, medeniyet namına diye yapılan bütün tazyikler menfaat kasdinden azade değildi. Islâh edilmiş, kuvvetlenmiş, kendi kendisine kifayet eder bir Osmanlı Devleti demek ecnebiler için yağlı lokmaların, kârlı imtiyazların sonu demekti.

Bunun için Osmanlı Devletinin maliyesi ecnebî vesayeti altında tutulmalı idi. Bir vasî vesayeti altında bulunanın işlerini idare ederken kendisine büyük menfaatler temin ediyorsa onun ne ölümünü, ne de rüşdünü ister! Bu da gösteriyordu, ki vilâyetlere karşı zalim olan hükûmet Avrupa karşısında mazlum mevkiinde idi.

Memlekette büyük sanayi doğmamıştı. Her şey Avrupa'dan ithal olunuyordu. Ümrana ait her iş Avrupalıların ellerinde idi. Demiryollarını, limanları, rıhtımları, tramvayları, büyük otelleri yapan hep ecnebîlerdi.

Gemiler, torpitolar, toplar, tüfekler, asker techizatı hep hariçten geliyordu. Ecnebiler devlete ait bütün malzemeyi kendi memleketlerinden tedarik eden müteahhitler durumunda idiler. Tabiî büyük kârlarla.

Bunun için onlar da en çok kâr getiren çeşitli işlere saldırıyorlardı. İstanbul'da büyük devletlerin rekâbetleri işte en çok bu "iş yarışında" parlıyordu. Diplomatlar simsar oluyorlardı.

Eski Fransız elçisi Nointel, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya on dördüncü Lui'nin Kızıldeniz ticaretine fevkalâde ehemmiyet verdiğinden bahsettiği zaman Paşa:

– Böyle büyük bir hükümdar nasıl oluyor da âdî ticaret işleriyle meşgul olabiliyor! diye şaşmıştı!

Köprülü; şimdi Almanya imparatorunun Alman fabrikalarına büyük bir sipariş koparmak için Abdülhamid de "name" yazmağı hattâ onun ziyaretine gelmeği bir tenezzül saymadığını görseydi acaba ne diyecekti.

Hükûmetin aczi, gafleti ecnebîler için en büyük sermaye idi. Onlar bu sermayeden nasıl istifade edileceğini pek iyi biliyorlar, zengin oluyorlar, kendilerine ipotekler alıyor, Osmanlı devletinin hayat zenbereklerini, kaynaklarını, servetlerini ellerine geçiriyorlardı. Ve bunları onlara teslim eden bizzat Osmanlı padişahı idi.

Fakat bu Osmanlı padişahı istenileni reddetmekte de muhtar değildi. Çünkü isteyenlerin müthiş zırhlıları, pek kuvvetli orduları vardı! Haklı haksız bir alacağın tahsili için, bir tekliflerini kabul ettirmek için bunları kullanabilirlerdi.

10 - Düyûn-u Umumiye dolabı ve «miskinlik mâzeret olur mu?...»

Saltanat Âli Osman'da idi; fakat bu saltanatın en büyük nimetleri Frenklere düşüyordu! Düyûn-u Umumiye'nin, bankaların, Galata'nın, Beyoğlu'nun Frenkleri bu saltanatın gölgesinde yaşıyan para kralları idiler! Bütün imtiyazlar ve teşebbüsler hükûmet merkezinde tevzi olunurdu.

Şirketler burada teşkil ediliyor, malî kombinezonlar burada hazırlanıyordu. İşlerle politika buradan bir hamur haline getiriliyordu.

Bu kaynağın etrafında Avrupa için büyük kârlar ve temettü hisseleri fışkırıyordu. Bu hırs ile buraya atılan, atılana idi!

Faaliyet ve teşebbüs ihtirasları ile tutuşmuş mümtaz iş adamları yepyeni işlerde çalışmak, böyle işler yaratmak hevesleriyle mest olarak buraya koşuyorlardı. Fakat aynı zamanda medenî ve insanî duygulardan mahrum, iman ve kanunun ne olduğunu bilmez nice serseriler, maceraperestler de yırtıcı tırnaklarını böyle malî ve iktisadî teşebbüslere takmak fırsatlarını kaçırmamak için bu kafile arasına katılıyordu.

Bu tırnaklar sayesinde ve esrarengiz yollardan zengin olanların mazilerini sorup araştırmak İstanbul'da âdet değildi. İşte Abdülhamid'in hassaten son senelerinde devlet merkezinde malî ve iktisadî sahada göze çarpan umumî manzara!

Şimdi bu âlemin biraz da hususiyetlerini gözden geçirelim:

Düyûn-u umumiye komiseri iken Murad Bey, bu idare başında bulunanlarla bazı bankaların devlete ait malî meselelerde hareket tarzları hakkında *(Meskenet Mâzeret Teşkil Eder mi?)* risalesinde bir çok izahat veriyor.

Bu malûmat para işlerinde sarayın, Bâb-ı Âli ile maliye ve nafıa nezaretlerinin bir tarafta, düyunu umumiye idaresiyle banker ve sarrafların diğer tarafta hal ve durumlarını göstermek itibarıyla ilgi uyandıracak mahiyettedir.

Böyle işlerde neler döndüğünün görülmesi için nakledeceğim bir misali hulâsaya girişmeden evvel şu noktayı söylemeğe mecburum ki, Murad Bey'in naklettiklerini başka taraflardan tevsika imkân bulamamış isem de bunları red ve tekzib mahiyetinde bir yazıya da şimdiye kadar tesadüf etmedim. Esasen maksadım böyle işlere nerelerden girilip nerelerden çıkıldığını bu satırlarda göstermek olduğu ve Murad Bey'in izahatı da bunu temin ettiği için bu kadarla iktifa etmekte de mahzur görmedim.

Kumandan Berjenin Düyûn-u Umumiye Dayinler Meclisi riyasetinde işe başladığı günlerde idi. Osmanlı Bankası direktörü Edgar Vensan ile İngiliz dayinler vekili (Kayar) büyük bir

malî muamele icrasına hazırlanıyorlardı. Bâlâ rütbesine kadar yükselmiş olan düyûn-u umumiye müdürü Suriyeli katolik Selim Melhame Efendi yüksek makamlar nezdinde pek itibarda idi. Yalnız bu teşebbüsü tertip ve ihzar eylemeği düşünenler kendisine bir türlü emniyet edemiyorlardı.

İşe onu da hissedar etseler bundan intifa ile beraber kârını artırmak için şantaj yapmaya da kalkışacağından korkuyorlardı. Bunun için evvelâ bu kurnaz müdürün tebdili iktiza ediyordu. Düyûn-u umumiyede nizamen hükûmet komiseri dayinler vekilleri heyetinin haftada iki defa vaki olan içtimalarında davetsiz hazır bulunmak salâhiyetini haizdi; fevkalâde içtimalara da mahsusen davet olunurdu. Her toplantının müzakere pusulası kendisine evvelden gönderilirdi. Bir içtimada verilen kararların zabıtları ertesi içtimada okunup imzalandıktan sonra katiyet kazanırdı.

Bir gün mecliste müzakere pusulasında yazılı maddeler müzakere olunur. O gün Selim Melhame Efendi'nin azline karar verileceğini haber almış olan Murad Bey, müzakerenin bitip bitmediğini sorar. Bittiği cevabını alınca çıkar. Dayinler vekilleri komiser hazır olmadan müzakereye devam ile Selim Melhame'nin müdüriyetten azline karar verirler.

Ertesi içtimada gıyabında ittihaz olunan karar okunmağa başlayınca Murad Bey bu meselenin geçen içtimada müzakere edildiğini söyler.

Reis Kayar – Siz çıktıktan sonra müzakere edildi.

Murad Bey – Bu fevkalâde bir içtima demek. Ben buna resmen davet edilmeli idim, nizamsız şeyler hiç olmamış demektir. Zaptın bu kısmını tanıyamam. İşi yeniden önümüzdeki içtimada müzakereye koymak lâzım. Aksi halde hükûmet namına protesto etmeğe mecbur kalırım.

Kayar – Siz idarenin dahilî işlerine müdahale ediyorsu-

nuz. Buna karşı ben de protesto ederim. Müdür-ü umumiyi azletmekle meclis salâhiyeti haricine çıkmış değildir.

Murad Bey – Azl ve nasb devlet nizamlarına göre olmalıdır. Bir müdür-ü umumî uşak kovar gibi keyif ve zevk için vazifesi başından tardedilemez.

Murad Bey zaptı imza etmez, nizamnameye muhalif bir muamelede bulunmuş olan meclis heyeti de ısrar eylemeği muvafık bulmaz. Bir kaç gün ses çıkmaz. Bu müddet içinde Kayar ile Berje, Murad Bey'e kabul ettiremediklerini başka tellere dokunarak hükûmete kabul ettirmeğe uğraşmış ve muvaffak da olmuştular.

Maliye Nâzırı Nazif Paşa, Murad Bey'in komiserliğe tayininde Sadrazam Kâmil Paşa ile sözü bir ederek engel olmaya çare aramıştı. Murad Bey müdürü umuminin azledileceğini hissettiği vakit maliye nazırından haksız ve nizamsız bir işe müsaade etmemek vadini almıştı. Bu defa maliye nezaretinin muvafakatini öğrenince Nazif Paşa'ya:

– Komiserliğe tayinimde iktidarsızlığımdan bahisle itiraz ettiğinizi haber almıştım. O vakit kavrayamadığım hikmeti maatteessüf şimdi anladım. Sizin istediğiniz iktidar ile benim iktidarım arasında çok fark varmış, diye serzenişte bulundu.

Murad Bey düyûn-u umumiye idaresinin nakid muamelelerine pek vâkıf olan yüksek memurlardan (Meri)yi bir gümüş liyakat madalyasıyla taltif ettirmek suretiyle kendisine bendetmişti. Piyasa dolaplarına bu sayede vâkıf oluyordu.

Rumeli demiryolları tahvilâtı kur'asında çıkan numaralara mahsus tediyat için düyun-u umumiyece evvelce ayrılmış paradan senevî yirmi bin lira karşılıksız kalmıştı. Bu yirmi bin lira ile her sene piyasadan tahvilât kaldırılması düyûn-u umumiye meclisince, dayinler sendikasınca, Şûra-yı Devlet ve Bâb-ı Âlice kabul edilmiş, iradesi de çıkmıştı. Piyasadan kaldırılacak

tahvillere kur'ada para isabet edecek olursa bu para dahi gene tahvil satın almağa hasredilecek, bu suretle hükûmetin borcu azalmasına hizmet edilecekti.

Edgar Vensan, Kayar, Berje ise bu paranın tahvilât satın alma muamelesine tahsisini muvafık görmüyorlardı.

Düyûn-u Umumiye şark demiryolları kur'asında ancak yüzde elli sekiz nisbetinde tediyat yapıyordu. Bu yirmi bin lira kur'a bedelleri tediyatına hasredilip ödenen para nisbeti yüzde seksene çıkarılacak olursa devletin malî itibarının artacağını iddia ediyorlardı. Bu yeni tedbirin mürevvicleri projelerini hükûmete kabul etirebileceklerinden emin bulunuyorlardı.

Bu suretle fiyatı artacak Rumeli demiryolları tahvillerini piyasaya sezdirmeden ve tedricen satın almak için Viyana bankerlerinden Moroviç, Paris bankerlerinden Berje ve Bardak ile birleşerek bir sendika teşkil etmişlerdi.

Satın alma merkezleri İstanbul, Viyana, Berlin, Paris idi. Bunlar satın alma muamelesine başladıkları vakit hisseler yetmiş ile seksen frank arasında idi. Bu karar kabul edilince 180 franga kadar yükselecekti. Bu suretle sendika en az yirmi milyon frank kâr temin edecekti. Viyana'daki düyûn-u umumiye alacaklılar sendikası ele alınmıştı. Bu sendika düyûn-u umumiyeye ait bazı hal ve muamelelerden şikâyete başladı. İstanbul düyûn-u umumiye idaresi bu şikâyetleri ortadan kaldırmak için bu sendika ile muhabereye giriştiğini, sendikanın teklif edeceği tedbirin hükûmetin itibarına hizmet edecek şekilde olacağına emin bulunduğunu maliye nezaretine bildirdi.

Viyana alacaklılar sendikası teklifini umum alacaklılar sendikasına yazdı. Bu sendika da bunu kabul etti. Mesele İstanbul'da düyûn-u umumiye idare meclisine geldi.

Murad Bey iki şekil arasında hazine için müstakbelen ne fark olabileceğini Meri'ye hesap ettirdi. Hükûmetin son şekilde üç buçuk milyon liralık bir ziyana uğrayacağını anladı. Tekmil

meseleyi izah ederek tanzim ettiği mufassal bir lâyihayı bizzat Maliye Nâzırı Nazif Paşa'ya takdim etti. Nazif Paşa Murad Bey'i takdir ve tahsin etti.

Bir tarafta menfaat, bir tarafta hak vardı! Acaba menfaat ile hakkın mücadelesinde hangisi galip gelecekti? İki taraf kuvvetinin nisbeti şüpheli görünüyordu.

Murad Bey dönen para dolabı hakkında kimseye söz açmağa cesaret edemiyordu. Külâh kapmak heveslilerinin gözlerini açmış olacaktı. Bu mülâhaza ile lâyihasını yalnız malî hakları müdafaa esası üzerine tertip etmişti. Müteşebbisler maliye nazırında tereddüd gördüler; dayinler sendikasının teklifi kabul edilecek olursa devletin itibarına sekte veren şikâyetlerin önü alınabileceğini anlatarak Sadrazam Cevad Paşa'yı kandırmaya muvaffak oldular.

11 - Düyûn-u Umumiye'nin dolabı nasıl durduruldu?...

Murad Bey bunu haber alınca maliye nazırına verdiği lâyihanın bir suretini sadrazam, diğer bir nüshasını da mabeynci Arif Bey vasıtasıyla padişaha takdim etti. Cevad Paşa kendisinden izahat istedi ve:

– Herifler Avrupa'daki şikâyetlerin başka türlü önü alınamayacak diyerek pek ziyade ısrar ettiler. Bakalım nazır paşa ile müzakere ederiz dedi. Bir kaç gün sonra Murad Bey Maliye Nâzırı Nazif Paşa'nın sendika teklifini uygun bularak Bâb-ı Âliye işarda bulunduğunu duydu. Maliye nezaretine giderek nazır ile mesele hakkında uzun bir münakaşada bulundu. Nazır nihayet işarının sadrazamın emri üzerine vaki olduğunu itiraf etti.

Teklif vükelâ meclisince de kabul edildi. Murad Bey ma-

beyne koştu. Mabeynci Arif Bey'e işin ledünniyatını da birinci defa olarak açtı. Arif Bey padişaha arzetti. Sadaretin arz tezkeresi Abdülhamid tarafından "tetkik olunmak ve bir lâyiha ile mütalaatı takdim edilmek üzere" Hazine-i Hâssa Nâzırı Portakal Paşa'ya gönderildi.

Mikael Portakal Paşa, Murad Bey ile hiç görüşmediği halde onun mütalaalarına muvafık maruzatta bulundu. Abdülhamid bu tevafuktan şüphelenerek tahkikat icra etti. Hazine-i hâssa nazırıyla düyûn-u umumiye komiserinin görüşmediklerini anladı. Murad Bey'i celp ile mahzuziyetini beyan etti. Ve rütbesini terfi ederek iltifatlarda bulundu.

Abdülhamid sadrazamın arz tezkeresini "bazı noktalara itiraz olunuyor, bir daha tetkik olunsun" diye Bâb-ı Âliye iade etti. İkinci bir arzu bu yolda ikinci bir iadeye uğradı.

Kayar ve Berje karşı koymanın hangi taraftan geldiğini anlamışlardı. Sadrazama Murad Bey'in asıl vazifesi arada itilâfa hizmet iken hırçınlığı yüzünden ihtilâfa sebep olmakta bulunduğunu söyleyerek Murad Bey aleyhinde isnadlarda bulundular; sadrazam da bu şikâyeti padişaha işittirmeğe karar verdi; fakat baş mabeyinci bunun faidesi olamayacağını, hünkârın Murad Bey'e teveccüh ve itimadı bulunduğunu söyleyince vaz geçer ve "Kayar"ı ilk gördüğünde:

– Sizin komiserin dili biraz uzuncadır. Kesmenin çaresine baksanız! Sözü dinleniyor. Başka türlü işin arkasını alamayacağız.

Der. Bunun üzerine Sir Edgar Vensan'ın esrarının mahremi olan Osmanlı Bankası müdürlerinden Pançiri Bey, Murad Bey'i bulur ve şu teklifi yapar:

– Namusunuzla nam vermiş bir zatsınız. Devletin evrakı nakdiyesini yüksek tutmak üzere teşekkül etmiş olan sendikaya sizi de ithal etmek istiyorlar. Lâkin bunun için malî iktidar lâ-

zım. Zât-ı âlinizin paranız olmadığı bankaca malûmdur. Banka lâzım olan parayı namınıza teslim etmeğe hazırdır. Her senenin hesabında en aşağı 2500 lira bir temettü vaki olur. Şayet lâzım ise bu senenin temettüüne mahsuben şimdiden o kadar para dahi verilebilir.

Bu teklif üzerine Murad Bey Sir Edgar Vensan'a zehir gibi acı bir mektup yazar. Artık bunun üzerine tahvilât işini yürütmek için sendika Murad Bey'i çiğneyip meramlarına nail olmağa karar verdi ve mabeyn erkânından bir çoğunu elde etti. Bu mabeyn erkânı padişaha şu yolda telkinlerde bulundular:

(Bu teklif muzır olabilir. Lâkin Frenklerin bunu kabul ettirmek için pek ısrar ettiklerine bakılırsa kabul edilmediği halde ziyadece gücenececkleri anlaşılıyor. Bizim ise hemen her gün onların nakden hazineye hizmetlerine ihtiyacımız oluyor. Reddettiğimiz takdirde onlar da münasebetlerini ve yardımlarını kesecek olurlarsa daha büyük ve çok zararlara kapı açılır!)

Bu telkinler tesirini göstermiş, padişah teklifi kabule razı olmuştu. Fakat Abdülhamid Murad Bey'i de kırmak istemedi. Mabeynci Bekir Bey vasıtasıyla celbederek vaziyetteki zarureti anlattı.

Bekir Bey:

– Efendimiz kabul edeceklerinden bu bapta ısrar etmemenizi irade buyurdular! dedi.

Bu istinadgâhtan da mahrum kaldığını anlayınca Murad Bey kafa tutmaktan başka çare göremedi. Evvelâ padişaha ve devlete sadakatinden bahisle şu sözleri ilâve etti:

– Ben düyûn-u umumiye komiseri iken böyle bir emir gelirse maliye nazırının tezkeresiyle melfuflarını, *"bu rezaletnameyi ecnebilerden mürekkep bir meclise tebliğ edecek başka bir komiser bulunuz"* diye bir istifaname ile iade edeceğim. Buna meydan vermemek efendimizce matlup ise şimdi beni azletsinler!

Bekir Bey bu sözleri arz için huzura gitti. İki saat sonra geldi ve şu tebliği icra etti:

– Efendimiz mahsusen selâm buyurdular. Gözlerinizden öpüyorlar. Müsterih olsun. Kabul etmeyeceğim. Bunu kendisinin metanetini tecrübe için böyle yaptım! buyuruyorlar.

Murad Bey memnunen düyûn-u umumiye idaresine avdet etti.

Mübayaa sendikası Berlin'de Banker M. Bleichröder'i hariçte bırakmıştı. Düyûn-u umumiye meclisindeki Alman dayinler vekili Lindau ise hemen hemen onun vekili idi. Lindau evvelce Murad Bey'le bu iş hakkında konuşmuştu.

M. Bleichröder teklifin hükûmetçe kabul edilmiyeceğinden emin olursa müteşebbislere bir darbe vurmakta tereddüd etmeyeceğini de söylemişti. O gün Murad Bey:

– Hükûmetimin ne harekette bulunacağını katiyyen bilmiyorum. Fakat teklifin meydanda olan mazarratına mebni kabul edileceğini ümid etmiyorum. Hele komiser sıfatıyla ben hiç muvafakat etmeyeceğim.

Demesiyle Lindau teşekkürler etmiş ve teklifin kabul edilmeyeceğini Alman dayinler sendikasına yazmıştı.

Doktor Lindau daima "Kayar" ve Berge ile üstü kapalıca eğlenmekten, her ikisini iğnelemekten pek zevk alırdı. Saraydan döner dönmez Murad Bey, Lindau'un kendini sıkı sıkı aradığını öğrendi. Hemen Alman dayinler vekilinin odasına gitti.

Lindau –Bugün iradenin çıktığını katiyyen temin ediyorlar. Şimdi M. Mişel'i Bâb-ı Âliye malûmat almağa gönderdiler. İradeyi hâmilen gelmesine intizar ediyorlar. Ben ise teklifin kabul olunmayacağını müvekkillerime ve hükûmetime bildirmiştim. Pek müşkül bir mevkide kalacağım.

Murad Bey – Piyasacıların bir dolabı olmalı.

Lindau – Yok! Öyle değil. Bu defa cidden bekliyorlar.

Murad Bey – Bekledikleri şey hükûmetimin tasdiki ise ben buna ihtimal vermem. Sözüm birdir. Bir seneden beri az mı temin ettiler? Ne oldu?

Lindau – Bilmem ama bugün beni telâşa düşürdüler.

Murad Bey Lindau'ı teskin etti. O gün meclis açılır açılmaz Lindau âdeti veçhiyle istihzaya başladı.

– Acaba iradeyi getirdiler mi?

Kayar – (Can sıkıntısını gizliyemeyerek) Mişel Efendi henüz dönmedi. Nerede ise gelir, getirir.

Lindau – Bu gibi tebligata memur olan komiser bey bir şey demiyor. Demin kendisine sordum. Taaccübünü setredemiyerek haberi olmadığını söyledi. Ben ısrar ettim. Bunun üzerine "bu gelecek irade belki hükûmetimden değil de başka bir menbadandır" diye benimle eğlendi, ben bunu gücenerek söylemiyorum. Serbestçe fikrini beyan etmek hakkıdır. Ama ben sizin teminatınız üzerine M. Bleichrödere tebşir mektubu yazmağa başlamıştım. Komiser beyin bu sözleri üzerine yarıda bıraktım. Postaya da ancak iki saat var. Tamamlamak için buraya getirdim.

Reis kumandan (45) Berje – Dostum! Mektubu tamamlayıp emniyetle postaya verebilirsiniz. Çünkü iki saat evvel sarayda idim. İradenin Bâb-ı Âliye gönderilmek üzere yazılmakta olduğunu tebşir ettiler. Artık şüpheye, tereddüde mahal yoktur.

Lindau – Buna komiser bey ne diyecek?

Murad Bey – Ben de reis efendinin sözüne iştirak ile mektubunuzu postaya teslim etmenizi tavsiye ederim. Çünkü ikmalini iradenin gelmesine talik etmekte ısrar edecek olursanız gelecek haftanın postasına bile yetişememesi ihtimaliyle karşılaşacaksınız!

Kumandan Berje –Komiser Bey bununla sözüme itimat etmediğini izhar etmek istememiştir sanırım.

Murad Bey – İnşallah!

Berje – Bu başka. Beklediğimizi bildikleri için istisna kabilinden bize süratle tebliğ edileceğini Son Altes -*sadrazam*- vadetti.

Murad Bey – Hâşâ! Hatırımdan öyle şey geçmedi. Ancak irade çıksa bile tebliği bazan aylarca uzar da...

Lindau – Ben Türkleri, onların usul ve âdabını çok severim. Yalnız bir şeylerini sevmem. O da komiser beyin söylediği bu "inşallah" sözleridir.

Biraz sonra odacı bir zarf getirip reise verdi. Reis açıp kâğıda telâş ile göz gezdirdi. Kayar'a bir şeyler anlatmağa başladı.

Lindau – İnşallah hayırlı haber var!

Berje – Şaşılacak şey! Mişel Efendi iradenin gelmediğini beyan ediyor. Bu artık hiç bir hüsnü tevil kabul etmez.

Milyonlar kazanmak ümidiyle tahvilât mübayaa sendikasını kuranlar bu defa nasılsa ümidlerinin boşa çıktığını gördüler.

☆

Bu işin son safhası Girit'ten gelen Mahmud Celâleddin Paşa'nın Yıldız'da Çit köşkünde toplanan bütçe komisyonu riyasetine tayininde cereyan etti.

Müteşebbisler dört elle Mahmud Paşa'ya sarıldılar. Murad Bey'in bu komisyona verdiği lâyiha canlanmağa başlayan ümidleri gene kırar gibi oldu.

Mahmud Paşa devletin menfaatlerine muvafık gördüğü teklifi kabul ettirmek için zât-ı şahaneye bir kaç defa müracaatta bulundu. Fakat Abdülhamid her karışık işte yaptığı gibi bu meseleyi de "bir daha tetkik olunmak üzere" Bâb-ı Âliye gönderdi.

Murad Bey bunun üzerine teklifi "gömdürmek" için bir teşebbüste daha bulundu ve işin bir hülâsasını yazarak Dahiliye Nâzırı Halil Rifat Paşa'ya takdim etti ve:

– Padişah bunu kabul etmek istemiyor. Ancak Bâb-ı Âlice red veya tetkik edilmesini iltizam ediyor. Lâkin Cevad Paşa bunu anlıyamıyor. Kaç defadır arzederek padişahın canını sıkıyor. Şu maruzatımı tetkik buyurunuz. Tensip buyuracağınız suretle mecliste mütalaa irad eylersiniz.

Dedi. Rifat Paşa Murad Bey'in mütalaasını tasvip ederek meclis-i vükelâda teklifi muahaze etti; Cevad Paşa'nın fikrine bakmıyarak aleyhine rey verdi. Bunu gören Tophane müşürü Zeki Paşa Rifat Paşa'daki malûmatı ve rey beyanındaki metaneti "balâdan vâki olmuş bir ilhama" hamletti. O da Halil Rifat Paşa'nın reyine iştirak eyledi.

Teklif bu iki muhalif reye karşı vükelânın ekseriyetiyle kabul ve arzolundu.

Lâkin ertesi günü Bâb-ı Âliye: (Şimdiye kadar meclisi hâs mukarreratı ittifak ile vaki olurdu. Bu işin ekseriyet ve ekalliyet reyleri tefrikan arzı padişahımızın dikkat nazarlarını celbetti. Memleketin menfaati hangi tarafta olacağı temyiz olunarak ittifak hasıl olduktan sonra arzedilsin.)

Yolunda bir irade tebliğ olundu. Viyana tahvilât hâmilleri sendikasının ortaya koyduğu teklif bu suretle "gömüldü". (46)

Mübayaa sendikasını kuranlar milyonlar kazanmak yolundaki ümidlerinin boşa çıktığını nihayet anladılar; hayli zarara da uğradılar. Çünkü yaptıkları mübayaat ile tedricen yüz franga çıkmış olan Rumeli demiryolları tahvilleri gene düştü.

Bu sendikaya muhalif olan ve işin yürümeyeceği esasına göre muamele yapılan Alman Bleichröder Bankası ise kimbilir ne kadar para kazandı.

12 - Batı sermayesinin Osmanlı'ya uzanan pençeleri: İmtiyaz şirketleri...

İmtiyazların nasıl alındığı ve malî muameleler nasıl bitirildiği veya bozulduğu hakkında Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin oğlu esbak Şûra-yı Devlet mülkiye dairesi azasından Bay Ahmed Muhtar'ın 4 numaralı *İntak-ı Hak Risalesinde* de misaller görüyoruz.

Böyle işlerde çok defa meydanda iki parti olurdu: Muvafıklar, muhalifler.

Bay Ahmed Muhtar'ın bu kitabında verdiği izahat da bize imtiyaz ve istikraz işlerinde Bâb-ı Âli ve Saray mahfellerinde, sefaretlerde lehde, aleyhde ne gibi teşebbüsler yapıldığını, bu teşebbüslere nasıl ve ne gibi yollardan engeller, setler hazırlandığını, hafiye jurnallarının maksadı tervic ettirmek için işlere nasıl karıştırıldığını, temin edilmek istenileni veya bozulan menfaatleri, hasılı iki taraftan ince entrikaları gösteriyor.

Ancak bu izahata girişmeğe, her ortaya atılan imtiyaz ve istikraz işinde muvafıkların mı, muhalifl erin mi haklı olduklarını, bunları kimin tervic, kimin reddettirmek yolunda kendisine ne menfaat umduğunu ayrı ayrı tetkik ve teşrih etmeğe bu sütunların tahammülü yoktur. Çünkü bu uygunsuz muameleler için ciltler doldurmak mümkündür.

Yalnız şurası katiyetle bilinmek lâzımdır ki bu, istikrazlar aktedilirken, imtiyazlar verilirken perde arkasında mutlaka bir çok dolaplar dönerdi. Bunlardan hemen hiç birisi şüpheli vasıta ve yollardan geçmeden elde edilmek kabil olamazdı. Komisyonlar, yüzdeler vadolunur, alınırdı.

Hele maden imziyazları dolaplar çevrilmeğe en müsaid bir zemindi. Bazan padişah vükelâsından, müşürlerden, bendegânından birine ya bir mükâfat ve cemile olarak yahut mukabi-

linde kendisine karşı bir "eser-i sadakat" bekleyerek bir maden imtiyazı verirdi.

Bu imtiyazı alanın bunu Avrupa malî veya sınaî müesseselerinden birine devretmesi zamanı gelince Galata ve Beyoğlu finansiyelerine iş çıkardı.

Bunlar ya davet üzerine imtiyaz sahibi nezdine gelirler yahut işi haber alıp kendileri müracaat ederler, imtiyazı satmak için şartları anlaşırlar, Avrupa müesseseleriyle münasebete girerlerdi. Arada tabiî komisyonlarını da alırlardı.

Bazan bu satım ve devir muamelelerinin kolaylaştırılması yolunda edilen tavassutlar devletin büyük malî kombinezonlarında imtiyaz sahiplerinin kombinezon müteşebbislerine müsaid bulunması suretiyle mukabele görürdü. Bunlar bir rüşvet sayılmazdı.

Bunlardan başka alınmak istenilen maden imtiyazlarında muamele değişirdi. Herhangi bir vilâyet ahalisinden biri bir maden bulup resmen müracaat edince, liva veya vilâyet keşifleri ikmal ile usulen muamelesini yapar ve keyfiyeti İstanbul'a yazardı; buraya kadar işi böyle yürütmek kabil olurdu. Muamelenin asıl bundan sonrası güçleşirdi. Muhabereler, istilâmlar senelerce sürerdi. İşe sarayca nüfuzlu bir şahsiyet ile nazır karıştırılmak mecburiyeti hasıl olurdu. Bazan iş ilk müteşebbisin elinden bile alınırdı; alınmazsa ona yalnız kırıntıları bırakılır, büyük lokmalar büyüklerin boğazlarından geçerdi.

Sahil fenerleri şirketi...

Abdülhamid saltanatının son bir kaç senesinde büyük sefaretlerin bu istikraz ve imtiyaz işlerine açık müdahaleleri âdeta usul şekline girmişti. Bu senelere ait misaller göstermeden evvel siyasî meşgaleler çıkmasına sebep olmuş bulunan şu bir kaç işten bahsedelim:

Kırım muharebesinde Osmanlı sahillerindeki fenerlerin kâfi olmadığı görülmüştü. 1860'da hükûmet Fransız Mişel Paşa ile Collas ve Raudonyye, Osmanlı sahillerinde fenerler tesisi için yirmi senelik bir imtiyaz vermişti; bunlar da bir şirket teşkil etmişlerdi. Ancak tayin olunan rüsuma devletlerin muvafakatlerini almak için üç sene uğraşmak lâzım gelmişti.

Hükûmet Avrupa kabinelerinin muvafakatini almadan şirketin imtiyaz müddetini on beş sene daha uzattı. Bu da yeni ihtilâflara meydan açtı. Nihayet İngiltere 1885'de Kıbrıs adasındaki fenerlerin kendisine satılması, Kızıl Deniz'in imtiyaz haricinde tutulması, fener rüsûmunun artırılmaması gibi şartlarla rızasını bildirdi.

Diğer hükûmetler de yeni durumu tanımakta İngiltere'yi takib ettiler. 1894'de şirketten 400.000 liralık bir avans alınarak imtiyaz 1924 senesi teşrinisanisinin dördüne kadar yeniden uzatıldı. (47)

İstanbul Rıhtım Şirketi İmtiyazı...

İstanbul rıhtımlarının inşa ve işletme imtiyazı seksen sene için bu fenerler imtiyazı sahibi Mişel Paşa'ya verilmişti.

Bir taraftan Sirkeci iskelesinden Unkapı Köprüsü'ne, diğer taraftan Tophane'den gene bu köprünün karşı başına kadar on dört senede yapılacak olan bu rıhtımları hükûmet ancak kırk sene geçince satın alabilecekti. Mişel Paşa 23 milyon franklık bir sermaye ile bir Osmanlı şirketi -*hakikatte Fransız*- teşkil etmişti.

İstanbul tarafında yapılan rıhtımların çökmesi şirketin gözünü korkutmuş, şirket iki köprü arası inşaatından kurtulmak yolunu araştırmağa başlamıştı.

Yüksek bir makam sahibinin verdiği bir jurnalın şirketi bu taahhüdünden nasıl kârlı bir şekilde kurtardığını evvelce izah etmiştik.

Rıhtım şirketiyle hükûmet arasında ihtilâflar eksik olmuyordu. Şirket imtiyazını ve inşaatını hükûmete 45 milyon frank mukabilinde devr ile epey büyük bir lokma yutarak bu işten sıyrılmak istiyor, hükûmet ise ancak 30 milyon frank vermeği muvafık buluyordu. Ancak hükûmetin bu 30 milyon frangı da hazinece tedarik etmesine imkân yoktu.

Bu para olsa olsa Şark ve Anadolu demiryolları şirketleri yani dolayısıyla Deutsche Bank tarafından tedarik edilecek, bu suretle İstanbul rıhtımları ya imtiyaz veya uzun müddetle isticar şeklinde Almanlara devredilecekti.

Şirketin hükûmetle ihtilâfları Osmanlı mahkemelerinde rüyet edilmek imtiyaz şartnamesi iktizasındandı. Fakat böyle şartlar Abdülhamid idaresinde lâfzı murad şeylerdi.

Rıhtım şirketi müdürü Granet'in Fransa elçisi Konstan ile araları pek iyi idi. Şirket hükûmetle ihtilâflarında elçinin himayesi altına girmeği mahkemelerde davalarla uğraşmağa tercih etti.

Fakat Konstan'ın müdahalesi de ihtilâfları halle medar olmadı. Alevlenen ve Midilli adasının işgalini intac eden Lorando - Tubini meselesi hakkında bir tesviye sureti bulunduğu sırada rıhtımların da ya 41 milyon frank ile hükûmetçe satın alınması yahut ihtilâflı noktalar şirketin iddialarına göre kabul edilerek faaliyetinde eskisi gibi devamına müsaade olunması kararlaştı. (1901)

Satın almak için tayin olunan sekiz aylık mehil 26 Ağustos 1902'de bitiyordu. Abdülhamid İstanbul ve Galata rıhtımlarının devletçe mübayaasını iltizam etmekte, hükûmet bu işle uğraşmakta idi. Bunun için altıncı sadaretinde Said Paşa'ya irade üzerine irade geliyordu.

Rıhtım şirketi müdürü M. Granet de şifahen ve tahriren istida ve şikâyetlerde bulunuyor, Fransa elçisi M. Konstan'dan müzaheret görüyordu. Son bir irade üzerine mesele vükelâ heyetince müzakereye konuldu. İştira ekseriyetle kabul edildi. Şey-

hülislâm Cemaleddin Efendi ile Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa muhalif kaldılar. Ekseriyet ve ekalliyetin reyleri mazbatada gösterildi. Arzolundu. İki gün sonra Said Paşa huzura çağrıldı.

Zât-ı Şahane, Cemaleddin Efendi ile Abdurrahman Paşa'nın muhalefetlerini Said Paşa'nın tesvikine atf ile Said Paşa'ya gücendiğini gösterecek sözler söyledi: O da müdafaalarda bulundu.

Abdülhamid – Kurenadan Arif Bey'i şeyhülislâmdan ihtilâfın sebebini sormağa memur etmiştim. Kendisi muhalif olmayıp ekseriyetten ayrılması bazı teferruata münhasır olduğunu söyledi. Maslahatın riyasetçe -yani Said Paşa tarafından- etrafıyla teşrihi iltizam olunmaması ekalliyet reyini davet ettiği anlaşılıyor. Tekrar müzakere olunursa reyde ittihad edeceğini şeyhülislâm efendi Arif Bey vasıtasıyla bildiriyor. Bu gün tekrar müzakere olunsun; serian mazbatası yapılsın. Şayed Abdurrahman Paşa gene muhalif bulunursa onun ekalliyette kalmasının ehemmiyeti yoktur.

Dedi. O gün inikad eden vükelâ meclisinde şeyhülislâm efendi ile Abdurrahman Paşa muhalefeti terkettiler. Mazbata yapıldı. (18 cemaziyelâhır 1320) iradesi de sadır oldu. Rıhtımların mübayaası için bir istikraz yapılacaktı. Bu istikrazı da rıhtım şirketi taahhüd ve Fransa elçisi M. Konstan temin ediyordu. Said Paşa mazbataya (mübayaa bedeli için başa baş tahvil verilmek) kaydını sıkıştırmıştı.

Rıhtım şirketi bu fıkranın mânasını anlayınca işin rengi değişti. Çünkü tahvilât başa baş verdiği halde istikrazın nakden tutarından en az beşte bir nisbette zarar edilecek, bu ise istikrazın akdine vasıta olacakların hesaplarını bozacaktı.

Kararın tebliğinden bir kaç gün sonra rıhtım şirketi kapı çuhadarı Hacı Biyar Efendi, Said Paşa'ya şirket namına Granet imzasıyla bir mektup getirdi.

M. Granet'in bu mektubunda "devletçe gösterilen arzuya mugayir olarak işi sadaret makamı zorlaştırıyor. Bundan sadaret mesuldür" yolunda sözler vardı. Said Paşa Hacı Biyar'e bir şey söylemedi. O gittikten bir saat sonra bir yaver göndererek M. Granet'i nezdine davet etti. O da Hacı Biyar ile Bâb-ı Âli'ye geldi.

Said Paşa Nâfıa Nâzırı Zihni Paşa'yı da celb ve üçünü birlikte kabul etti.

Said Paşa (M. Granet'e) – Rıhtım şerketinin doğrudan doğruya Bâb-ı Âli ile mükâtebeye girişmesi usule muvafık değildir. Tebligatınızı nafıa nezaretine yapmalısınız.

Granet – Sadaret makamıyla muhaberemiz pek çok kereler vaki olmuştur.

Said Paşa – Kaideye mugayir olan emsal usul hükmünü alamaz. Sadaret makamının mesuliyetinizi hükmetmeğe meşru merciinden başka hiç bir mahallin salâhiyeti yoktur. Siz memleketinizde ministroluk ettiniz [48] şu sözümün meşruiyetini ve sadarete karşı protestonuzda âdeta taarruz lisanını kullanıldığını ümid ederim ki tasdik edersiniz. Eğer bu tasdiki masa üstünde duran protestonuzu alıp gözümün önünde yırtmak ile tekid etmezseniz nafıa nezaretiyle şirket arasında muamele ve muhabere bugünden itibaren kesilecektir. Sadaret makamına vuku bulan taarruzdan dolayı Fransa mahkemesinde aleyhinize dava ikamesine mecburiyet hasıl olacağını da teessüfle ilâveye mecburum.

Hacı Biyar Efendi, Said Paşa'nın Fransızca söylediklerini aralık aralık Zihni Paşa'ya tercüme ediyordu. Said Paşa sözünü mümkün mertebe itidal ile idare ediyordu. Fakat Zihni Paşa telâş etti. Said Paşa'ya:

– Aman yüreğinize inecek! Hiddet etmeyiniz! M. Granet ile uyuşuruz, dedi. M. Granet hatasını anladı. Masa üstünde bulunan mektubunu aldı; yırttı, tarziye verip gitti.

Said Paşa bundan az sonra sadaretten istifa eylemiş bulunduğu için meselenin halli vazifesi Ferid Paşa'ya kaldı. (49)

Mübayaa bedelini bulacak olan Deutsche Bank bu aralarda bir çok ağır taahhütlere girişmiş olduğu için parayı avans olarak hükûmete veremiyordu. 25.000 altın tazminat mukabilinde şirket mehilin temdidine razı oldu. Fakat maliye hazinesi bu müddet zarfında da parayı tedarik edemedi. Osmanlı Bankasıyla bir kombinezon yapmağa kalkıştı; bu da yürümedi. Satın alma teşebbüsü akim kaldı. Şirkete bu defa da iki yüz bin franklık tazminat verildi.

Bu 41 milyon frank'tan şirket sermayedarlarına hayli menfaat kalacaktı. Fakat hükûmetin para bulmak hususundaki aczi sermaye sahipleriyle aradaki mutavassıtları bu yağlı lokmadan mahrum bıraktı. (50)

Almanların telgraf hattı imtiyazı...

1899 senesine kadar kablolar tamamen İngilizlerin ellerinde idi.

Eastern İngiliz kablo şirketinin imtiyazına muadil olmak üzere devletçe Almanya tebaasından birine kablo imtiyazı verildiğine dair hariciye nazırı Tevfik Paşa imzasıyla Almanya sefaretinde bir kâğıt vardı. Bu kâğıdın iradeye müstenid olmamasına imkân olamazdı.

Almanya sefareti bu kâğıdın hükmünün icra edilmesini istiyor, telgraf nezareti itiraz ediyor, mabeyn de buna (resmiyet vermekten) imtina eyliyordu.

Ruslar:

(Bir gün İngiliz donanması Osmanlı payitahtına birden bire bir taarruz icrasına kalkarsa Eastern kumpanyası İngiliz olmak hasebiyle hükûmetin bir taarruzu vaktiyle istihbar etmesi kabil olamayacaktır.)

Diye ellerinde bir kablo bulunması Osmanlı devletinin menfaatine hizmet edeceğini ileri sürerek kendilerine de böyle bir imtiyaz verilmesini istiyordu. (51)

Almanlar 1899'da Berlin'den Bükreş'e, Bükreş'ten Köstence tarikiyle İstanbul'a bir muhabere hattı tesis etmek üzere Romanya ile anlaştılar. Nihayet (şarkî Avrupa telgraf şirketi) İstanbul'daki Alman elçisinin nüfuzu sayesinde İstanbul ile Köstence arasında bir kablo tesisi imtiyazını aldı. Almanlar'ın Bağdat'a kadar uzanmak nihayetiyle B.B.B dedikleri -Berlin, Bizans, Bağdat- bu hattın açılma töreni Osmanlı, Alman, Romanya murahhasları huzurunda parlak bir surette yapıldı. (Temmuz 1905)

Almanlar, Taşoz adası ile sahil arasında bir, İmroz adasıyla Çanakkale arasında diğer bir kablo dahi tesis eylediler.

13 - Avrupa sermayesinin en büyük lokması Osmanlı Devleti...

Şimdi nazarımızı Abdülhamid'in son senelerine çevirelim:

1907 sonbaharında Avusturya ile Rusya Makedonya ıslahatı hakkında hazırladıkları projeyi diğer devletlere ve Bâb-ı Âli'ye tebliğ eylemişlerdi. 1896'dan 1902'ye kadar Avusturya umumî sulhun ve Rumeli'de Statüko'nun muhafazasında Rusya ile beraberlik halinde bulunuyordu.

İtalya da Avusturya ile mevcud ihtilâflarından bazılarını halleylemiş, İstanbul'daki İtalya elçisi Avusturya -Rusya siyaset programına iltihak etmişti.

Abdülhamid, Girit'ten olduğu gibi Makedonya'dan da ümidini kesmek zamanı yaklaştığını hissediyordu. O yalnız Os-

manlı devletinden koparılmak istenilen bu parçaların kendi zamanında -pamuk ipliğiyle de olsa- devlete bağlı bir durumda kalmasını, zevahirin muhafazasını iltizam ediyordu! "yedi düvele" karşı koyamamak kendisine ciddî bir mazeret idi.

Fakat o Berlin muahedesiyle kabul ettiği ıslahata ciddiyet ve samimiyetle kendiliğinden tevessül etmemiş olmasının, Berlin Muahedesinin Ayastefanos Muahedesine nisbetle hemen yegâne faide olarak, Rumeli'de elde bıraktığı şu kıtada idareyi senelerce "eski hamam, eski tas" şeklinde bırakmış bulunmasının uhdesine tahmil ettiği tarihî mesuliyeti düşünmek bile istemiyordu.

Onun bildiği siyaset ancak şu idi:

Gün geçirmek, herkesi birbirine katmak ve biribiriyle tutuşturmak, her sıkıştıkça aç gözlülere birer lokma atmak!

1907 ağustosundan 1908 Şubatına kadar Avusturya ve Rusya taleplerinden yahut İngiliz ilkaatından birisini geçiştirmek isteyince Abdülhamid Fransa, Almanya, İtalya elçilerine ya bir imtiyaz veriyor yahut vaidlerde bulunuyordu.

Bu üç maliyeci elçinin imtiyaz "han-ı yağmasından" gösterdikleri iştiha Abdülhamid'in oyununda en birinci koz oluyordu.

"Abdülhamid rejiminin en mükemmel istismarcısı" olan (52) Fransız elçisi Konstan, malî teşebbüslerle uğraşmaktan zevk alırdı. 1906'da Ereğli kömür ocakları meselesi onu hayli üzmüştü. Ereğli havzasında müteferrik surette ötekinin berikinin tasarrufunda bulunan kömür ocakları istimlâk olunacak, fakat bedelleri Zonguldak'taki Fransız kömür şirketi sermayedarlarından kont Vitali tarafından verilecek, bu ocakları tonilâto başına hükûmete on kuruş resim vermek üzere işletmek hakkı da tabiî Konta geçecek idi. Buna mukabil Kont hazineye üç milyon altınlık bir ikrazda bulunacaktı.

Ereğli'de bazı ocakları işleten bir İtalyan şirketi dolayısıyla İtalya elçisi, gene Ereğli'deki ocakları dolayısıyla Mabeynci Ragıp Paşa bu meseleye büyük ilgi ve muhalefet gösteriyorlardı. Bu defa kuvvetli muhalefet galip geldi; istimlâk işi "gömüldü." (53)

Osmanlı ordusuna seri ateşli toplar Krup fabrikasından alınırdı. 1906'da hükûmet bir istikraz için Fransa'ya müracaat edince Fransız elçisi askerî siparişler Fransız fabrikalarına yapılmak şartıyla Fransa hükûmetinin buna muvafakat edebileceğini Bâb-ı Âliye bildirdi.

Alman elçisi Fransa'ya yapılacak askerî siparişler arasında top bulunmamasında son derecede ısrar etti.

Abdülhamid de Fransa'ya torpito, projektör, koşum sipariş eylemekle iktifa etti. Bu suretle iki elçi de memnun edilmiş oldu.

Fransızlar, Suriye şimalindeki Kilikya'yı kendi nüfuz mıntıkalarına dahil sayarlardı. Buna rağmen Almanlar 1903'de tesis ettikleri (Deutsche Levant pamuk şirketi) ile Adana vilâyetinde bütün pamuk ihracatını kendi kontrolları altına alabilmişlerdi. Tarsus-Mersin demiryolunu da Fransızlardan satın alarak Kıbrıs denizini kendilerine bir mahrec temin eylemişlerdi.

Padişah İngilizlere karşı kalben beslediği husumeti bu sıralarda İzmir-Aydın hattının temdidine müsaade eylemek suretiyle biraz tadil etmiş gibi göründü.

1906'dan beri Alman ve Fransız refiklerinin aldıklarına imtisalen İtalya elçisi de kendi milletdaşları için imtiyazlar ve siparişler istiyordu.

Abdülhamid'le İtalya elçisinin dostlukları yerinde idi. Antivari limanını inşa için bir şirket teşkil eylemiş olan Banka Komerçiyalenin teşebbüsüyle İstanbul'da İtalyanlar (Şark Ticaret Şirketi) unvanıyla bir kredi müessesesi açtılar.

Krözoya yapılmış olan siparişler Ansaldo gibi İtalyan müesseselerinde ümidler uyandırdı.

Almanya Osmanlı ordusu için ne ise İtalya da Osmanlı bahriyesi içi aynı mevkide bulunmak istiyordu. Bahriye nezareti bir İtalyan bahriye heyetini angaje etti.

İtalya hükûmeti Fransa himayesinin zaafa uğradığını gördüğü katolikleri kendi himayesine geçirmek emellerini besliyordu; Trablusgarp düşünceleriyle için için yanıp tutuşmakta olması sebebiyle de şimdilik padişahı kollamak, avutmak istiyordu. Bu yüzden 1907 yazından 1908 iptidalarına kadar geçen aylarda Yıldız ile Roma arasında cemilelerin arkası kesilmedi; nişanlar teati olundu. İtalya kralı General Trombi vasıtasıyla Abdülhamid'e de fotoğrafisini gönderdi. Abdülhamid de bir nişan takdim ve tersanedeki İtalyan heyetinin konturatosunu tecdid ile mukabele etti.

1907'de hasad her tarafta fena olmuştu; vergiler tahsil olunamıyordu. Edirne vilâyetinin bir milyon, Erzurum vilâyetinin 800.000 lira açığı vardı. Mali menbalar tükenmişti.

Fener şirketiyle Deutsche Bank tarafından verilmiş yahut Anadolu demiryolları marifetiyle aktedilmiş avanslar konsolide edilmek lâzım geliyordu. Bu şartlara göre elli milyon franktan aşağı olmamak üzere bir istikraza ihtiyaç görünüyordu. Fakat buna ne karşılık ve rehin gösterilecekti?

Müstakrizler ve imtiyaz talipleri eksik değildi. Fakat hepsi kısa vadeler, yüksek faizler istiyor, zararlı şartlar gösteriyorlardı. İstanbul piyasasında Paris ve Berlin borsaları çarpışıyor gibi idi.

1907 iptidalarında Paris maliyesi Deutsche Bank ile mücadele etmek için İngiliz maliyesini imdadına çağırdı.

İngiltere bankasıyla İngiliz ve Fransız Roçildlerden, Paris bankasıyla İstanbul'daki Fransız malî müesseselerinden mürek

kep kuvvetli bir grup Mısır'da, bütün Şarkta işlere alâka göstermeğe başladı. Almanlar endişeye düştüler. Bu kuvvetli Fransız - İngiliz grubu Fransa'nın İstanbul'daki elçisinde kendisine en kuvvetli bir avukat buldu. M. Konstan Sadrazam Ferid Paşa ile devletin maliyesi hakkında mütemadiyen müzakerelerde bulunuyor, fenerler, rıhtım, İzmir ve Suriye demiryolları işlerinden maada Ereğli kömür havzasıyla da meşgul oluyordu. Fransa mebusan meclisi reis vekillerinden birisi, sadrazamdan bu kömür işini takip ediyordu, bu büyük bir parti idi; sıkı oynamak lâzımdı. M. Konstan da Bâb-ı Âli'nin dilendiği istikrazı icabına göre red veya kabul eder görünüyordu.

Nihayet Abdülhamid 400.000 liralık bir avansa mukabil Kont Vitali'nin malî grubu menfaatine Ereğli kömür havzasında Fransız şirketine ait imtiyazı tevsie muvafakat etti. *(20 Haziran 1907).* Bir ay kadar sonra fenerler idaresi de 300.000 liralık bir avansın müzakeresini neticelendirdi.

1907 cülûs günü (19 Rumî Ağustos) için para bulunamıyordu. Osmanlı Bankası maliye nezaretine 50.000 liralık bir avans verdi. % 5 faizli 1896 istikrazının konversiyon müzakeresine girişen Osmanlı Bankası âşar varidatı fazlasını teminat olarak hükûmete 200.000 liralık bir avans daha vermeğe muvafakat etti.

Bu istikrazın aktedilmesi için Fransızlar'a ait muhtelif meseleler arasında bilhassa şu Ereğli havzası meselesini intac etmek, burasının Fransızların bir sömürge sahası olacağını hükûmete kabul ettirmek icap ediyordu.

M. Konstan bu defa bu işi hemen olmuş bitmiş gibi zannederken Abdülhamid'in çekildiğini müşahede ile mütellim oldu.

14 - Osmanlı'nın kalbine uzanan eller ve Sultan Abdülhamid...

Almanya elçisi Baron Marschal Bağdat hattından başka Haliç köprüsü, Konya Ovası'nın kurutulması gibi işlerle de meşgul idi.

Karaköy köprüsü inşaatı evvelâ Fransız Creuzot müessesesine veriliyordu.

Maden işleriyle uğraşan Alman Nuremberg ve Ausburg müesseseleri de bu köprüyü inşaya talip oldular. Abdülhamid'in bir iradesiyle inşaat bunlara verildi. Fakat sadrazam şekle ait bazı uygunsuzluklar gördüğünden irade geri alındı. Almanların talepleri tazyik şekline girdi. İtalyanlar imdada çağrıldı.

Bahriye Nâzırı Karaköy köprüsünün Alman müesseselerince inşasına itiraz etti; bu inşaatı da tersanede iş görmekte olan (Ansaldo)ya vermek istedi.

Nihayet hükûmet Deutsche Bank ile anlaştı. İş gene Alman müesseselerine verildi. Deutsche Bank'ın köprü hasılatı teminat olmak üzere hükûmete iki yüz bin lira vermesi kararlaştı.

Fransızlar da mahrum bırakılmak olamazdı. Greuzot'ya da köprü inşaatı için verilecek paradan fazla miktarda bedel ile torpitolar ısmarlandı.

Beş, altı yüz bin liralık bir avans müzakeresine girişen Deutsche Bank ile Anadolu demiryolları idaresine Konya Ovası'nın beş senede kurutulması imtiyazı verildi (16 Eylül 1907). Bu teşebbüs on dokuz buçuk milyon frang'a mal olacaktı. Gene bu 1907 senesinde Anadolu demiryolları umumî direktörü Huguenin kurban bayramı maaşı verilebilmek üzere hükûmete 200.000 liralık bir avans vermeğe razı oldu.

Deutsche Bank'ın bu yardımları, bir banka ile hükûmetin sıkı fıkı münasebeti Fransızlar'ın hoşuna gitmiyordu. Osmanlı

Bankası hükûmete kafa tutmağa başladı. Bâb-ı Âli'yi yola getirmek için bu banka hükûmetin kendisinden aradığı küçük avansları reddetti. Abdülhamid İtalya elçisine Kalabra felâketzedeleri için 40.000 franklık bir çek vermişti. Bunun tediyesi için Osmanlı Bankasına müracaat edilince banka hazine-i hâssa hesabının açığı olduğu beyanıyla çeki ödemedi.

M. Konstana Ereğli havzası işlerinde bir rakip daha çıktı:

İtalyan Şark Ticaret Bankası hükûmete 60.000 lira - 1.380.000 frank- avans verdi. Sermayesi üç milyon Liret'ten ibaret olan bir müessese için bu büyük bir muamele idi. Sebebi de ticarî olmaktan ziyade siyasî idi. Fransızlar ve Almanlar bu avansı yapmağı reddetmişlerdi.

İstanbul'da Fransız menfaatlerini temsil eden Osmanlı Bankası'nın hükûmetten alacağı 55.000.000 frangı bulduğu için bunu artırmak istememişti.

Fakat İtalya, Ereğli havzasına bir müdahele hakkı kazanmak fikrini takib ediyordu. O günlere kadar tamamen Fransız işi sayılan bu mesele hakkında Fransız diplomasisinin mesaisini akim bırakmağa çalışıyordu.

Bu avans İtalya elçisi Marki İmperyali'nin Fransız grupuna ve siyasetine karşı yeni bir nümayişiydi.

Alman Deutsche Orient Bank maliye hazinesiyle 80.000 Liralık bir avans muamelesi yaptı.

İtalyan Banka Komerçiyalenin 100.000 Liralık avansı müzakeresi ise teminat yüzünden çıkan ihtilâftan dolayı inkıtaa uğradı. Marki İmperyali huzura çıkarak Makedonya jandarma ıslahatından, İtalyanların Ereğli havzasında uğradıkları müşkülâttan bahsetti. İtalya da artık Osmanlı hükûmetine dayatmak, Bâb-ı Âli'yi siyasî ve malî tazyiklere maruz bırakmak hususunda Fransızlar'a peyrev olmağa başladı.

Meşrutiyetin ikinci defa ilânı yaklaştığı sıralarda Fransa'nın, Almanya'nın, İtalya'nın elçileri işte bu işlerle meşgul bulunuyorlardı.

1880'den beri 26 sene devam eden bir sefaretten sonra Avusturya elçisi Baron dö Kaliçe yerine 1906'da Marki Pallaviçini gelmişti. Marki Pallaviçini selefinin yalnız siyasî olmakla kalan mesleğini değiştirdi; malî işlere de karıştı.

17 Kânunusâni 1907'de Bâb-ı Âli'ye bir nota verdi. Bâb-ı Âli ile Şark demiryolları arasındaki ihtilâfların hallini istedi. Şirket 1901'den beri bu ihtilâfların hakeme tevdiini ileri sürüyordu. Şark demiryolları kumpanyası Muradlı - Tekirdağ hattının imtiyazını almıştı ama bu kâfi değildi.

Makedonya'da adliye ıslahatı projesi resmen Bâb-ı Âliye tevdi olunduğu zaman -sanki tam bir tesadüf imişcesine- Abdülhamid Şark demiryolları kumpanyasıyla on seneden beri süren ihtilâların halline rıza gösterdi. Fakat iki taraftan nasbolunan hakemler anlaşamadılar.

Abdülhamid'in müracaatı üzerine Almanya imparatoru üçüncü hakem olarak esbak İspanya başvekili M. Mürra'yı gösterdi.

Bâb-ı Âli hukuk müşaviri Hakkı Bey *-Sadrazam Hakkı Paşa-* ile avukatlardan Şâban Efendi ve Sezar Bonnet'den mürekkep bir heyet Mürra ile görüşmek üzere Paris'e gönderildi. Bonnet'ye ücret ve yol masrafı olarak üç bin altın verildi. Mürra'nın verdiği hüküm ile ihtilâf halledildi.

Bütün Cermen âlemi ile birlikte Avusturya imparatorluğunun 1866'dan beri takip ettiği "Drang Nach Osten" siyaseti Avusturya'nın Selâniğe inmesini istilzam ediyordu.

Bu da Makedonya'da ve Arnavutluk'ta nüfuz kazanmak, işgal edilmiş Bosna ile işgali tasavvur olunan Selânik arasında bir demiryolu kurarak bütün Rumeli'yi iktisadî bir kontrol altında bulundurmakla kabil olacaktı.

Rusya nasıl İstanbul'a bakıyorsa Avusturya da Selâniğe öyle bakıyordu. Avusturyalılar Bosna'da inşa ettikleri bir demiryolunu eyaletin hududuna kadar getirmişlerdi.

Arnavutluk'da ve Makedonya'da istedikleri kontrolün tesisine medar olmak üzere buradan Metroviçe'ye kadar bir demiryolu imtiyazına talib oldular ve Abdülhamid'in muvafakatını aldılar. Bu hat ile Avusturya Selâniğe kadar Arnavutluk ve Makedonya'da mümtaz bir mevkie sahip olacaktı.

Bu hat herkese iktisadî olduğundan ziyade siyasî göründü. Bununla Sırbistan bir çember arasına alınmış gibi olacak, Sırbistan'ın Adriyatik denizine çıkmak arzularına karşı bir set vücuda getirilmiş bulunacaktı.

Makedonya'nın gelecekte alacağı şekle göre bu hat Avusturya elinde kuvvetli bir koz, bir nüfuz aleti gibi kullanılacaktı.

15 - Avusturya ve Rusya'nın demiryolu imtiyazı istekleri...

1897'de Rusya ve Avusturya hükûmetleri Balkanlarda statükoyu muhafazaya karar vermişlerdi. Avusturya için Makedonya'da statüko ve dostluk demek Osmanlı idaresinin bulunduğu aynı vaziyet üzerine devamı demekti.

Yani kıtaller, Arnavutların ve Hıristiyanların kıyamları, idarenin fenalıkları, Bulgar, Rum, Sırp şekavetleri ve komiteciliği devam etmeli, Müslümanlarda kuvvet tükenirken Hıristiyanlar dahi zâafa uğramalı, aralarında husumet şiddetlenmeli idi. Bu cehennemî statüko, bu gece ve gündüz barut kokan sulh Türklerin askerî kuvvetini, Müslümanların padişahlarına merbutiyetlerini, Hıristiyanların mukavemetlerini hiç derecesine indireceği zaman Habsburglara gün doğacaktı.

Statükonun ıslahı Müslüman ve Hıristiyanlar arasında bir sulh ve sükûnet vücude getirebilirdi. Bu da Makedonya üzerine dört göz açan Avusturya bekçisinin emellerinin tahakkukunu uzun müddet için tehir edebilirdi. Avusturya bu yarım dostluk durumuna ve en yakın komşuluk hakkına dayanarak Makedonya'da hulûl fırsatlarını gözetecek ve bunlardan istifade edecekti.

Ancak Avusturya'nın bu hesapları 1907 mayısından sonra değişmek lâzım gelmişti. Ovats - Metroviçe hattının Avusturya'ca inşasına kalkışılması Rus matbuatında büyük heyecan uyandırmıştı.

Cermen âleminin *Drang Nach Osten* siyasetine İslâv âlemi şimdi Drang Nach Vesten siyasetiyle cevap verilmesini istiyordu. Bu da Tuna'nın Adriyatik denizine bağlanması suretiyle Sırbistan'ın Avusturya iktisad çemberinden kurtarılması ile kabil olacaktı.

Bu sebeple Rusya Avusturya'nın teşebbüsüne mukabil bir teşebbüse kalkıştı. Ruslar Sırbistan hududunda Kurşunlu'dan Prizrene, oradan da Drina nehri vadisini takip ederek Adriyatik denizine varacak bir demiryolu projesini ortaya koydular. Ruslar, Fransızlar'la Sırplardan ve İtalyanlardan mürekkep bir grup teşkil edildi. Osmanlı Bankası da bu gruba yardımcı oldu. Bu hat Cermen âlemine cenubu şarkî yolunu kapıyacaktı. Avusturya memurları bu Tuna-Adriyatik hattının mahzurlarını alt eden Osmanlı hükûmetine anlatmağa çalıştılar; Avusturya telâkkilerine göre bu hat askerlikçe Osmanlı devletine bir menfaat temin etmeyecek; ancak Sırbistan'ın, İtalya'nın, Karadağ'ın işlerine yarıyacaktı.

Bu durumda tabiî Yunanistan ve Bulgaristan dahi boş el ile kalmağa razı olamıyorlardı. Yunanistan Yenişehir - Selânik demiryolunun inşasını, Bulgaristan da Sofya ile İstanbul - Selânik hattı arasında kendisi için bir bağlantı kurulmasını istediler.

Rusya bu iki projeye de müzaheret ediyordu. İtalya Avlonya'dan içeriye Selâniğe doğru bir hat vücude getirmek emelini besliyordu.

İtalya'nın mevkii nazikti. Resmen Almanya ile Avusturya'nın müttefiki idi. Fakat Balkan yarımadasında İtalya ve Avusturya menfaatleri taban tabana zıd bulunuyordu. Roma ile Viyana'nın talepleri ve hırsları telif kabul edecek halde değildi. İki devletten birisinin bir teşebbüsü derhal diğeriyle bir ihtilâf uyandıracak bir mahiyet alıyordu.

Roma'da Arnavutluk gûya tarihî haklara istinad edilerek İtalya krallığının bir parçası sayılıyordu. İtalyanlar buraya el koyunca Adriyatik denizi bir İtalyan gölü olacaktı.

Arnavutlukta İtalya propagandası Avusturya propagandası kadar faal ve müstemir idi. İtalyanlar burada sarfetmekte oldukları gayretin semerelerini tabiî Avusturya'nın hatırına feda edemezlerdi.

Görülüyor ki Balkan demiryolları devletler arasında siyasî - iktisadî bir düelloya zemin oluyordu.

1907'de siyasî durum evvele nisbetle bir başkalık arzediyordu.

Mançurya mağlûbiyetinden sonra Ruslar nazarlarını daha ziyade kuvvetle Yakın Şark'a çevirmişlerdi. Rusya'nın iktisadî merkezi sıkleti cenuba inmiş gibi bulunuyor, Akdeniz'e çıkış ihtiyacı kendilerine bir kat daha şiddetlenmiş görünüyordu.

Diğer taraftan Cermen nüfuzunun Avrupa ortasında İstanbul yoluyla Anadolu'ya ve Irak'a yayılması İngiltere'ye artık İslav tehlikesini hafif gösteriyordu.

Evvelce Osmanlı ülkesi tamamiyetinin kıskanç bir müdafii durumunda olan İngiltere şimdi Bizans yolunda Rusya'ya klavuzluk etmese bile ilerlemesine engel olmak istemiyordu. Bugünlerde Fas ihtilâflarının aksi tesirleri Balkanlarda hissolunuyordu.

Bu cereyanlar karşısında Avusturya daha ziyade bekleyemedi. Baron Erental Balkanlar'da statüko itilâfının artık tarihe karıştığını gösteren 27 Kanunusani 1908 tarihli nutkunda Viyana'nın Selânik ile doğrudan doğruya bir demiryoluyla birleşeceğini ilân etti.

Rusya buna mukabelede gecikmedi. O da Avusturya gibi Balkanların iktisadî inkişafını istiyordu! Sırbistan Avusturya'nın kuşatma siyasetinden şiddetle sıkılıyordu. Tuna'dan Adriyatik denizine temdid edilecek demiryolu Sırplar için bir can damarı olacaktı. Sırbistan bunun fiile çıkması için Rusya'dan yardım istemişti.

Rusya kabinesi İstanbul elçisine Sırbistan'ın bu talebinin başarısı için müzaherette bulunmasını emretti. Artık Rusya ile Avusturya arasında 1897 Balkan yakınlaşmasından zerrece eser kalmamıştı.

Rusya Makedonya'da İngilizlere ve Fransa'nın ıslahat siyasetine iltihak etti. Kral yedinci Edvard ile Çar Nikola arasında vaki olan meşhur *Reval mülâkatı* bu yeni siyasetin bütün Avrupa'da tesirini gösterecek bir tezahürü oldu.

İstanbul'da sefaretlerin malî ve siyasî rekabetler içinde çalkandıkları bugünlerde Abdülhamid bu halden istifade ederek Makedonya'da adliye ıslahatı projesini kabulden imtina ediyordu. O da anlamıştı ki, bu projenin kabulü Makedonya'nın devletin vücudundan ayrıldığını tasdik demek olacaktı.

Elçilerin kalplerinde uyanan hırslar onları bazan diplomatlık nezaketini aşmağa bile sevkediyordu. Biri diğerini iki yüzlülükle itham ediyor, hususuyla İngiliz elçisi meslektaşı Fransız elçisi hakkında şiddetli kelimeleri hiç esirgemiyordu. Yemlikte saman ve ot kalmayacak diye korkan atlar döğüşüyorlardı. (54)

Abdülhamid memleketleri için imtiyazlar koparmakta obur elçilerin *-ki en aç gözlüleri Kostan ile Marschal idi!-* her

birini önlerine attığı birer parça şey ile memnun etmeğe, böylece vakit kazanmağa çalışıyordu.

Avrupa gûya insaniyete hizmet etmek, Hıristiyanları koruyup refaha nail eylemek için Makedonya'da Islahat istiyordu. Fakat Osmanlı devletine teklif edilen bu ıslâhat projeleri kadar da imtiyazlar isteniliyordu.

Avrupa iyilik edip yol göstermekten, öğretmekten ise kendi hesabına sömürmeyi tercih ediyordu. Osmanlı devletinin imarını değil, enkazından kimin elinde ne kadar büyük parçalar kalabileceğini düşünüyordu.

Meşrutiyet inkılâbı bu hesapları tasavvurları bir ara altüst eder gibi oldu. İlk bekleyiş günleri geçtikten sonra imtiyaz mücadeleleri eskisinden pek farklı olmayarak devam edip gitti.

Deve katarı...

M... Paşa ... valisi idi. Vilâyet merkezinden ... sancağına yapılacak yol müteahhitlerden Ferhat Efendi isminde bir zata ihale edilmişti. Ferhad Efendi yolu yaptı, bitirdi. Fakat hükûmetçe kabul muamelesini bir türlü yaptıramıyordu.

Çünkü vali paşaya para vermiyordu. Bütün müracaat ve istirhamları da bu sebeple tesirsiz kalıyordu. Nihayet M... Paşa A... valiliğine nakletti; yerine H... Paşa geldi.

O vakite kadar yolun hayli yerleri bozulmuş olduğu için H... Paşa da bu haliyle yolu kabule yanaşmıyordu. Zavallı Ferhad Efendi yanıp tutuşuyordu.

Bu işin konsoloslar arasında da bilinmiyen tarafı kalmamıştı. Ferhad Efendi şahsen Fransız konsolosu Karliye'nin dostu idi. (55)

Karliye bir seyahatinde A...'ya uğradı. M... Paşa'yı ziyarete gitti. Mülâkat esnasında bu yol işinin tesviyesi ne çare bulunmak üzere H... Paşa nezdinde tavassutunu niyaz etti ve:

– Böyle küçük şeylerin sizin için hiç ehemmiyeti olamaz, dedi.

Konsolos (siz büyük vurgunlar vurursunuz. Böyle küçük şeylere tenezzül etmezsiniz) demek istemiş, gûya bununla paşayı koltuklamıştı. M... Paşa için ise vurgunun büyüğü küçüğü yoktu.

Karliye'ye damdan düşer gibi:

– Siz hiç deve katarı görmediniz mi? diye sordu. Bunun hikmetini anlayamayan konsolos taaccüble:

– Bulunduğum vilâyette de, başka taraflarda da çok gördüm.

Cevabını verdi. M... Paşa da sorusunun mânasını şöyle izah etti:

– Katarda ilk deveye peşenk devesi derler. Bunun kocaman bir tek çanı vardır. Deve yürüdükçe bu çan ağır ve kuvvetli (dangıl, dangıl) seslerini çıkarır; bununla (alalım, alalım) demek ister. İkinci devenin üç çanı vardır. Bunlar da (danga, danga, danga)larıyla (nereden, nereden, nereden?) diye sorarlar! Arkadaki develerin ise bir çok çanları vardır. Bunlar da muhtelif cılız sedalarıyla (danga, dunga, dınga, denga) yani (şundan, bundan, şuradan, buradan) cevabını verirler! Biz de katara takılmış gidiyoruz. Katarın hareketine hareketimizi uyduruyoruz

Konsolos Bey de katarının ahengini bozamayacağına kanaat getirerek vali paşaya veda ile yerine döndü.

16 - Abdülhamid devrinde bir istikraz olayı: Lorando ve Tubini davası...

Abdülhamid'in cülûsundan sonra saltanat hanedanına ait hususî borçların tetkiki için Namık Paşa riyasetinde bir komisyon teşkil edilmişti.

Bir kısmı Ermeni Köçeoğlu gibi Osmanlı, diğerleri ecnebî olan alacaklılar bu borçlar için Bâb-ı Âliye mütemadî müracaatlerde bulunuyorlardı. Said Paşa'nın ilk başvekâletinde (1879-1880) bu gibi hususî borçları devletin ödeyemiyeceği cevabı verilmiş idiyse de alacaklılar bir taraftan mahkemelere müracaat etmekte, diğer taraftan her kapıyı çalmakta devam ediyorlardı. Bir kısım alacak davaları mahkemelerde kanunî seyrini takip etti; diğer bir k'smı yani sefaretlerden himaye gören ecnebilerin alacakları hakkında siyasî teşebbüsler başladı.

İşte bu sıralarda Fransa tebaasından Lorando kardeşlerin bankasıyla Tubini'nin hazineden alacakları meselesi de siyasî bir şekil aldı.

Abdülaziz zamanında Şirvanî Mehmed Rüştü Paşa sadaretinde ve Hamdi Paşa'nın maliye nezareti esnasında Galata'da bir malî gruptan 9 Kânunusani 1874 tarihli bir mukavelename ile bir milyon İngiliz liralık bir avans almıştı. Bu avansa Le crédit général Ottoman müessesesi de müessislerinden Tubini imzasıyla 190.000 lira ile iştirak etmişti. Tubini bu avansa ait iki yüz bin Osmanlı lirasını, birikmiş faizleriyle birlikte istiyordu. Elinde mahkemeden alınmış bir de ilâm vardı.

Lorando kardeşlerin alacağı ise iki ikraz muamelesinden hasıl olmuştu. Bunlardan birincisi Hüseyin Avni Paşa'nın sadaretinde ve Ethem Paşa'nın nafıa, Yusuf Paşa'nın maliye nezaretleri esnasında 17 Mart 1875 tarihli bir mukavele ile ve yüzde on beş faizi altı ayda bir sermayeye kalp ve zam olunmak üzere maliye

nezaretinin kefaletiyle nafıa nezaretine verilmiş otuz bin Osmanlı lirası idi. Haydarpaşa demiryolu inşaatına tahsis edilen bu para 1877 Temmuzunda tamamen tediye edilir bulunmak meşrut idi.

Fakat Osmanlı-Rus muharebesi dolayısıyla buna imkân bulunamamıştı. İkincisi Esad Paşa sadaretinde ve gene Yusuf Paşa'nın maliye nezareti esnasında 15 Haziran 1875'de dokuz ayda ödenmek üzere maliye nezaretine verilmiş 55.000 lira idi. Bu para vaktinde ödenemediği takdirde buna da yüzde on iki faiz ile ayda yüzde yarım komisyon verilecekti. Bu elli beş bin lira için Selânik, Tuna, Edirne vilâyetlerinin 1290 senesi varidatından 65.000 lirası teminat gösterilmişti. (56)

İki mukavele de iradeye iktiran etmişti.

1881'de gayrimuntazam borçları tetkik eden komisyon Larondoların otuz bin liralık alacağını da bu nevi borçlar arasına ithal ile bütçede bu borçlara tahsis edilen bir milyon liradan garameten (eşit olarak) ödemek istedi.

*Bu 30.000 lira için İzmit demiryolu hasılatı karşılık gösterilmiş ve bundan bir defa on beş günlüğü Larondolara teslim dahi edilmişti. (57)

Alacakları teminatlı alacaklardan olduğu beyanıyla Lorandolar komisyonun kararını kabul etmediler. Maliye nezareti aleyhine İstanbul ticaret mahkemesinde dava açtılar; mahkemeden 21 Şevval 1299 tarihinde maliye nezareti aleyhine hüküm aldılar.

Etienne ve Jan Lorando'nun 1875'de 85.000 liradan ibaret olan alacakları yirmi beş senede mürekkep faiz hesaplarıyla 1.792.524 Osmanlı lirasına *-41.227.552 frank-* kadar yükselecektir. (58)

1880'den 1887'ye kadar Fransa sefareti bu alacaklar için Bâb-ı Âliye yedi defa müracaatta bulunmuştu.

1895'de Fransa hükûmeti bu işe ehemmiyet vermeğe başladı. Fransa Hariciye Nâzırı Hanotaux bu paranın tediyesini te-

min için teşebbüslerde bulunmasını İstanbul'daki Fransız elçisi Kambon'a emretti.

Kambon bir tesviye sureti bulunmak şartıyla alacağın bir miktarını indirebileceğini Bâb-ı Âliye bildirdi. Fakat bir cevap alamadı. Bundan sonra da o teşebbüslerini tekrar, Bâb-ı Âli de sükûtunda ısrar etti.

Lorando ailesinin emlâki Osmanlı Bankasına merhun idi; banka matlûbunu tahsil için aileyi sıkıştırıyordu. Lorandolar faiz hesaplarını değiştirerek alacaklarından mühim bir kısmını indirmeğe razı oldular.

1897'de Fransız sefareti maslahatgüzarı padişah nezdinde bir müracaatta bulunarak derhal ve kâmilen ödenmek şartıyla Lorando alacağını 253.3000 liraya indirmeğe muvafakat eylediğini bildirdi. Saraydan ve Bâb-ı Âli'den gene cevap çıkmadı.

Mezunen memleketinde bulunan Fransız elçisi Kambon avdetinde maslahatgüzarın bu uysallığını tasvip etmemiş göründü. Evvelki yüksek miktar üzerinden bir tesviye sureti bulmağa Bâb-ı Âliyi davet etti. Bu defa da Bâb-ı Âliden cevap almak kabil olamadı. Bu suretle iki sene daha geçti.

Osmanlı Bankasının icraya vermekle tazyik ve tehdid ettiği Lorando veresesi Paris'e bir vekil gönderdiler. Bu vekil meşhur avukat -Fransız başvekili- Waldeck-Rousseau ile bir konsültasyon yaptı. (59)

1897'de alacaklıların ve sefaretin muvafık bulduğu 253.300 liranın o zamandan beri işleyen faizleriyle beraber Osmanlı hükûmetinden istenilmesi için Fransa Hariciye Nâzırı Delcassé nezdinde teşebbüste bulunuldu. Delcassé Bâb-ı Âli'nin hareketinde bir "hakkı ihkaktan imtina=Leni de justice gördü.

Osmanlı Bankası Osmanlı mahkemelerinden aldığı bir ilâm ile 1900 temmuzunda Lorando emlâki hakkında icra muamelesi yaptıracaktı.

Fransız mahkeme hükümlerinin müsavaten tatbik edilmesini yani Osmanlı Bankası lehinde ve kendi aleyhlerindeki hüküm icra edileceği gibi kendi lehlerinde ve hükûmet aleyhinde olan hükümlerin de aynı kuvvette tutulmasını, hükûmetin de mahkemede farklı görmemesini istemekte kendilerini haklı buluyorlardı. Fakat Fransa hükûmeti yalnız Loranda veresesinin vekâletini yapıyormuş gibi bir durumda kalmağı siyaseten muvafık bulmadı. Bu umumen çirkin görülebilirdi. Bu sebeple Osmanlı hükûmetiyle mevcut ihtilâflı maddelerin hepsini toptan halledilmek lâzım gelen bir mesele haline koymağı düşündü.

Tubini'nin alacağı, İstanbul rıhtımları, Fransız müesseseleri, Bâb-ı Âlice tanınmayan Musul Keldanî patriği meseleleri bu suretle Lorando işiyle birleştirildi.

Loranda alacağında mürekkep faizler kaldırıldı. 1887'de neşredilmiş mürabaha nizamnamesine tevfikan faiz hesap edilmek suretiyle bu alacak 546.232 Osmanlı lirasına çıkarıldı.

Yeni Fransız elçisi Constans bu meseleye dair alâkadarlardan izahat aldıktan sonra saray ve Bâb-ı Âli ricali hakkında (ben onları yürütürüm) Je les ferai marcher! diyerek işin arkasını bırakmamağı vadetti. Lorando'ya verilmesi icap eden bu beş yüz kırk altı bin küsur liranın pek mutedil olduğunu Bâb-ı Âliye bildirdi.

Constans'ın İstanbul rıhtım şirketiyle ilgili büyük ve şirketin direktörü Granet ile dostluğu pek yerinde idi. Elçi Lorando - Tubini işi kadar, belki bundan ziyade İstanbul rıhtımları meselesine ehemmiyet veriyordu.

(Yağma Hasan'ın böreği) başlığıyla yazdığımız imtiyazlar bahsinde verdiğimiz tafsilâttan anlaşılmıştır ki Abdülhamid bu rıhtımların devletçe satın alınmasını istiyordu. (60)

Fransa sefareti satın alma bedeli hakkında anlaşmak kabil olsa bile rıhtımların-imtiyazın bütün işletme müddetince- gene Fransız şirketi tarafından işletilmesini istiyordu.

21 Teşrinisani 1899 tarihinde vükelâ heyetince rıhtımların satın alınması esasen kabul olunmuş, üç gün sonra iradesi de sadır olmuştu. Bedelin tayini için Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa riyasetinde vükelâdan dördü ile ricalden mürekkep bir komisyon teşkil olunmuştu.

1900 haziranı sonunda bir selâmlık töreninde Fransız elçisi Constans'ı gören Abdülhamid selâmlıktan sonra mülâkat arzusunu izhar etti. Padişah bu mülâkat esnasında elçiye şu sözleri söyledi:

– Rıhtım şirketinin kendi hesabına göre bütün masarifi 44 milyon frangı geçmiyor. Böyle olduğu halde 69 milyon frank istiyor. Bu 25 milyon frank tazminat pek yüksekten uçmaktır. Benim için şirketin tahvilâtından pek çoğunu satın almak suretiyle en büyük bir aksiyoneri almak mümkündür. Fakat bu yola dökülmek istemiyorum. Sizden şahsî bir hizmet olmak üzere bu hususta şirket nezdinde tavassutta bulunmanızı dilerim.

Elçi bu "bu satın alma işinin Fransa hükûmetinin hoşuna gitmediğini, fakat işletme gene Fransız şirketine bırakılırsa bir şey demiyeceğini" arzetti. Bugünlerde Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa da elçi ile bir mülâkatında:

– Ben bu teşebbüsü hazine için kârlı görmüyorum. Ancak zât-ı şahanede şirketçe denizden doldurulan yerlerin ecnebilere satılmasını menetmek arzusu hâkim bulunuyor, dedi.

1900 ağustosunda Fransa sefaretinde bu iş için bir konferans aktedildi. Fakat anlaşmak kabil olamadı. Abdülhamid satın almak niyetinde ısrar ettiği için müzakerelere devam olundu. Gene bir sonuca varılamadı. Hünkâr 9 Eylül 1901'de huzuruna kabul ettiği elçiye münasip zamanda gene satın almağı düşünmek üzere bu işi ileriye talik ettiğini bildirdi. Ancak bir kaç gün sonra hava gene değişti.

☆

Abdülhamid 41 milyon frank mukabilinde rıhtımları satın almak için anlaşmak üzere Fransız elçisini tekrar huzuruna davet etti.

Bu mülâkatta rıhtımlar meselesiyle beraber Lorando - Tubini işi de bahse mevzu oldu. (61) Elçi o gün saat beşten geceyarısına kadar sarayda kaldı. Şirketle bedel üzerinde anlaşmak kabil olduğu için tediye şartları da kararlaştı. Hükûmet bu baptaki taahhüdlerini ertesi günü sefarethaneye bildirecekti. Hariciye Nâzırı sefarete gitti; taahhüdlerde yapılmış bazı tadilleri elçiye bildirdi. Elçi kabul etmedi. Bu defa hükûmet ödeme şartlarında anlaşmak üzere bir sene mühlet istedi. Şirket de altı yüz bin frank tazminat mukabilinde buna muvafakat etti. Bu rıhtım meselesi Constanın İstanbul'dan ayrılışına kadar sürüklendi; elçinin Fransa'ya hareketinden iki gün evvel şirket işinde gene devam etmek üzere ihtilâflar listesinden silindi.

Lorando - Tubini davası ise 1900 haziranından itibaren alevlendi. Constan, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya karşı pek şiddetli sözler söylüyordu. Huzura kabul edildiği bir gün Abdülhamid bu işi tetkik için bir komisyon teşkil ettiğini kendisine bildirdi ve sefaretten bir tercüman ile davacıların da bu komisyonda hazır bulunmaları lüzumundan bahsetti.

Constan – Böyle komisyona ne lüzum olduğunu tayin edemiyorum. Hele kaziye-i muhkeme halini almış hükümlerin icrası noktasında...

Abdülhamid – Faizin nisbet ve miktarını, tediye şeklini tayin için buna katî bir lüzum vardır.

Bunun üzerine Constan sefaret ikinci tercümanı Ledoulxyu komisyonun mesaisine iştirake memur etti.

Evvelâ Lorando, sonra Tubini işleri tetkik edilecekti. Lorando varisleri iptida vekil intihabında birleşemediler. Sonra Tubini ile aralarında sıhriyet karabeti bulunan hukukşinaslardan Kont Leon Ostrorog ile Aşil Lorando'yu vekil nasbettiler.

Komisyon bir çok defalar toplandı. Bir gün Aşil Lorando ile Bâb-ı Âli hukuk müşaviri Hakkı Bey arasında bir gürültü oldu. Hakkı Bey:

– Bu işte ihtikâr var.

Demesiyle Aşil Lorando kızdı; sert cevaplar verdi. Bir hükûmete karşı ihtikâr nasıl olabilirdi? Hükûmet imza ettiği mukaveleye ve kendi mahkemesinin hükmüne riayet etmeyerek ne mevkie düşüyordu?

Bu gürültü teskin edildikten sonra komisyon maliye nezaretinden bu işe müteallik bir takım evrakı istetti. Fakat bu evrak bir türlü bulunamıyordu. Bunda gizli bir sebep vardı:

17 - Lorando'nun verdiği paralar Sultan Murad'ın cülûsunda kullanıldı mı?...

Maarif Nâzırı Zühtü Paşa [62] Lorando'dan alınmış paraların kısmen Sultan Murad'ın cülûsuna sarfedilmiş bulunduğunu padişaha arzetmişti. Abdülhamid de hususî bir irade ile maliye nâzırına komisyonun aradığı evrakın tevdiini mümkün olduğu kadar geciktirilmesini emretmişti.

Lorando ismi zaten Abdülhamid'e yabancı değildi. Bankerlik eden iki kardeş Lorandolar'dan Etienne Sultan Murad ile çok münasebette bulunmuştu; Sultan Murad'a on beş bin lira ikraz da etmişti. Fakat bu paranın Lorando müessesesince nafıa ve maliye nezaretlerine ikraz edilen paralarla münasebeti yoktu.

30 bin lira nafıa nezaretine verilmişti. Maliye nezaretine ikraz olunan elli beş bin lira da -Lorando ailesince bana verilen izahata göre- Lorandoların veznedarları ile aile efradından biri marifetiyle yaldızlı kordanlarla bağlı, mavi ipek keseler içinde maliye nezareti veznesine teslim edilmişti.

Abdülâziz zamanında iki nezarete verilen bu paraların Sultan Murad'ın cülûsuna sarfedilmiş bulunmasına imkân yoktu. Abdülhamid zihninde bu paraları Sultan Murad'a ikraz edilmiş on beş bin lira ile karıştırıyordu.

Bu karıştırmada Abdülhamid yalnız değildi. Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa da hatıratında (Midilli Vakası) bahsinde Lorando'nun parası hakkında şu sözleri yazıyor:

(Bu alacak meselesinin mahkemeden sadır olmuş bir ilham bulunmasına rağmen tesviye olunmaması, daha doğrusu bunun tesviyesi lüzumuna dair sarih bir adım atılmaması korkudan mütevellid idi. Vaktiyle Lorando'dan alınmış olan bu para Abdülaziz'in hal'inde kullanılmıştı. Bunu ortaya atmak şöyle durşun, bahsini etmek bile tehlikeli bir şeydi.)

Nazırlar ve sadrazamlar hal' sözünü ağızlarına almamak için olabilir ki, Lorando'nun parasından bahsetmek istemesinler. Fakat işte Fransa sefareti bu parayı şiddetle istiyordu. Nâzırlar da bu para hakkında bir karar vermek mevkiinde ve mecburiyetinde idiler. Tahsin Paşa bu sözleri arasında:

(Vaktiyle Lorando'dan alınmış olan bu para Sultan Aziz'in hal'inde kullanılmıştı.)

Diyor ve bundan Maarif Nâzırı Zühtü Paşa gibi o da hatâ ediyor. Çünkü Lorando'dan alınıp da Sultan Aziz'in hal'inde kullanılması ihtimali olan para olsa olsa Lorando'nun Sultan Murad'a ikraz ettiği on beş bin lira idi. Maliye hazinesinden iki kalemde aranılan bu kadar gürültüyü intac eden 85.000 lira değil.

(Lorando - Tubini davasına ait yapılmış neşriyatta Etienne Lorando'nun Sultan Murad'a ikraz ettiği bu on beş bin lira bahsine hiç tesadüf edilmez. Bu paradan ilk defa olarak bu sütunlarda bahsediliyor.)

Bir de Etienne Lorando İstanbul'da Fransız kolonisinin reisi ve "millet vekili" idi; Sultan Murad'ın cülûsunda Fransız

tebaası namına tebrikât ifası için saraya gelen Fransız heyetine o riyaset etmiş, Sultan Murad huzurunda samimi sözlerle bir nutuk irad eylemiş idi.

Abdülhamid bu münasebetleri unutmamıştı. Hünkâr Lorando'dan alınan paraların Sultan Murad'ın cülûsuna sarfolunduğu şüphesine düştükten sonra ne söylense, ne yapılsa bunu onun zihninden çıkarmak kabil olamazdı.

Amcasının aleyhinde kullanılmak için alınmış paraların tesviyesine o nasıl razı olabilirdi? Hususiyle bu alacak milyonlara çıkarılmıştı. Şimdilerde tenzilât yapıla yapıla ancak yüz binlerde dolaşıyor idi.

Böyle bir alacağı ödememek üzere elinden ne gelirse yapmak Abdülhamid için ihtiyar olunacak yegâne tarik idi. Fransa hükûmeti böyle eski bir alacak meselesinden dolayı Osmanlı devletine harp ilân edecek değildi ya?

Bu olmayınca iş sürüklendirildikçe sürüklendirilir, nihayet bir şey ödenmek zarurî olsa bile asgarî hadde indirilirdi. O Osmanlılardan saltanat işlerine karışanlara yapacaklarını yapmıştı. Ecnebîler de derslerini almalı idiler.

Bu sebeple idi ki gerek komisyonda, gerek vükelâ meclisinde verilecek paranın miktarı hakkında alacaklılarla anlaşmağı münasip görenler padişah tarafından gizli, açık tevbihlere uğruyorlardı. (63)

Ancak Fransız elçisi Constans taallüller, tavikler ile savulur baş belâlarından değildi.

Elçi maliye nezaretinin komisyonca aranılan evrakı buldurup vermemesindeki sebebi araştırdı. Gizli iradeyi öğrenmeğe muvaffak oldu. Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'yı sıkıştırdı. Elçiyi memnun edemediğinden müteessir görünen Tevfik Paşa: "Komisyonun mesaisini balâdan gelmiş emirlerin tevkif etmekte olduğunu" ima edecek sözler sarfetti.

Elçi saray nezdinde teşebbüslerini tekrar etti. Fakat bundan da hiç bir semere elde edemedi. Tubini Köçeoğlu'nun hazineden bir alacağına haciz koydu.

18 - Osmanlı-Fransız ilişkilerinin gerginleşmesi...

Bu sırada Fransa hükûmeti Osmanlı ülkesindeki bütün Fransız müesseselerinin kanunî mevcudiyetlerinin devletçe tanınması için de Bâb-ı Âliyi tazyik ediyordu. Siyasî, malî bütün bu meseleler Fransa ile Osmanlı devleti arasında bir soğukluk uyandırdı.

Constan Fransa hariciye nezaretine Bâb-ı Âliye karşı "tazyik tedbirleri" ittihazı lüzumundan bahse başladı.

Abdülhamid'in etrafındakiler bu işte Fransa'nın bu teşebbüs ve müracaatlardan daha ileri gitmeyeceğini ona temin ediyorlardı. Saraydan bütün Fransız isteklerine karşı mukavemetten başka bir şey görülmüyordu.

Abdülhamid vaktiyle Lorando'nun matlûbuna mukabil hayli teslimat vaki olmuş bulunduğunu iddia ediyor, sefaret ise buna ehemmiyet vermiyerek bu teslimat için vesikalar gösterilmesini istiyordu. Bu vesikalar da gösterilemiyordu. İş büyüdükçe büyüyordu; mesele uzadıkça şiddetleniyordu.

Nihayet Halil Rifat Paşa sadaretinin son aylarında Fransa ile siyasî münasebetler ziyadesiyle gerginleşti.

Delkase 11 Temmuz 1901 günü Paris elçisi Münir Bey'i kabul ederek (Fransız metalibinin is'afı yolunda bütün diplomatik tedbirlere müracaat edildiği halde semeresi görülemediğini, Fransa'nın bir hakkı ihkaktan imtinaa" boyun eğemiyeceğini son defa olarak ihtara lüzum gördüğünü) bildirdi.

Constan da teşebbüslerinde pek acı dil kullanıyordu.

– İlâma merbut bir alacağın tahsil olunmaması, sefaretçe Fransız tebaasına ait hakların tanıttırılmaması Fransız matbuatında şiddetli neşriyata sebebiyet veriyor. Alacak sahipleri Fransa hükûmetine müracaatla şikâyet etmektedirler. Bu hal Fransa efkâr-ı umumiyesinde fena tefsirlere yol açıyor. Diye durmayıp Bâb-ı Âliye ve saraya müracaatlarını tekrar ediyordu. (64)

Nihayet temmuzun on sekezinde Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya: (Kendisini memmun edecek bir cevabı ayın yirmi beşine kadar intizar edeceğini) tebliğ etti.

Delkase de Paris elçisi Münir Bey'e bu yolda mânası pek açık tebligatta bulundu. Münir Bey bunu mabeyne arzetmekle beraber Delkaseye muvafık bir cevabın gecikmeyeceği hakkında teminat dahi verdi.

Constan tayin ettiği müddette bir cevap alamadı. Sefaret baş tercümanı Rouetyi Bâb-ı Âliye gönderdi. Sadaret makamından kendisine "muhik görünen metalibinin vükelâ heyetince tasdik olunarak saraya arzedildiği, fakat bir cevap çıkmadığı" bildirirdi.

Bir kaç gün daha geçti. 1901 ağustosunun yedisinde Paris'te Delkase'nin kabul gününde Münir Bey, "Bâb-ı Âli'nin Lorando - Tubini işinde Fransa'yı memnun etmeğe karar verdiğini, yalnız tetkik olunacak bazı teferruat kaldığını" bildirdi. Delkase de:

"Ağustos'un dokuzuncu günü akşamına kadar bekleyeceğini, eğer o güne kadar işlerin istediği şekilde neticelendiği resmen bildirilmiyecek olursa o da artık yeniden bir tebliğe lüzum görmeden hareketinde serbest kalacağını" ihtar etti.

Ağustos'un dokuzuncu günü huzura çağrılan Constan Bâb-ı Âli'nin hareket tarzından şikâyetlerde bulundu. Abdülhamid:

– Lorando işini biliyorum. Fakat Tubini meselesinden malûmatım yoktur. Evrakı bizzat göreceğim. Bunun için bana sekiz günlük bir mehil bırakmalı.

Dedi. Elçi bu mehile rıza göstermemeği yapamadı.

Abdülhamid Adliye Nâzırı Abdurrahman, Arap İzzet, Mabeynci Ragıp Paşalardan mürekkep hususî bir komisyon teşkiliyle meselenin bir daha tetkikini emretti. Constan bu komisyona gelerek Abdurrahman Paşa'ya:

– Mahkeme ilâmına bağlı bir alacağın tahsil olunmamasını ve icrasız kalmasını adliye nazırı sıfatıyla siz nasıl tecviz edebilirsiniz? diye sordu. (65)

Abdurrahman Paşa bu suale cevap veremedi.

(Padişah bu paranın Abdülâziz'in hal'ine Sultan Murad'ın cülûsuna sarfedildiğine kanaat getirmiştir. Herhangi bir sarraf ve bankadan para istikraz ile kendisinin de hal'ine çalışılabileceğine bu muameleyi misal tutuyor ve hal'im için aynı tedbire tevessül olunmasına ne mâni var" diye kuruntuya dalıyor. Bu vehim ile ilâmın icrasına mümanaat ediyor. Bir de bu işten ziftlenmek niyetinde olan paşalarımız da var. Bunlar da meseleyi karıştırıyorlar.) diyemezdi ya.

Bu arada Fransa'da bir çok gazeteler hükûmeti tahrikte devam ediyorlardı. Lorando ve Tubini aileleri Fransa'da kendi lehlerine neşriyat ve propaganda ile uğraşmak üzere bu işlerde ehil birisini bulmuşladı. Bu vasıta ile Fransız gazetelerini besliyorlardı.

Paris'te intişar edip bu işle en ziyade uğraşan büyük bir gazete Lorandolar'dan otuz bin frank almıştı.

Tayin olunan muhlet yüksek ricalin Bâb-ı Âli, Fransa sefareti, saray arasında mekik dokumalarıyla geçti. Padişah perşembe günü akşamı elçiyi tekrar saraya çağırdı. Constan ma-

beynde hariciye, adliye, maliye nazırları ile saatlerce müzakerelerde bulundu.

Adliye nâzırı mahkemeden sadır olmuş olan ilâmları tenkid ediyordu; bunların icraya konulmasına sonuna kadar muteriz kaldı.

Fakat neticede padişah (bir kısmı ilâmlara bir kısmı iradeye iktiran etmiş mukavelelere bağlanmış olan Lorando ve Tubini alacaklarının faiz hesaplarının sıhhati ile tayin edilerek tasfiye olunmasını Bâb-ı Âliye emredeceğini, vükelâ meclisince pazar günü takdim olunacak bir mazbata üzerine sadır olacak iradenin pazartesi günü elçiye tebliğ olunacağını) bildirdi.

Hazinenin sıkıntısı dolayısıyla bu borçlar aktedilecek bir istikraz akçesinden senede ikişer yüz bin lira olarak tesviye edilmek kararlaştı. Bu kararlar Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa ile sefaret baş tercümanı Rouet tarafından kaleme alındı. Zât-ı şahanece de tasvip edildikten sonra elçiye okundu. Bu kararlar ile Londra'nın 85.000 liralık esas alacağı tasdik edildiği gibi buna âdilâne hesap edilecek faizler dahi ilâve edilecekti. Üzerinde yazılmış, çizilmiş hesaplar bulunan varakayı Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa yanında hıfzetti.

Elçi saraydan ayrılmadan evvel, gece yarısında hünkâr ile mülâkat etti. Abdülhamid kendisine okunmuş olan protokolün kabulünü teyid ile itilâfnamenin bir nüshası hariciye nâzırı tarafından imza edilerek ertesi günü sefarete gönderileceğini söyledi.

Hariciye Nâzırı mukarrerat suretini ertesi günü değil, bir gün daha sonra elçiye gönderdi. Bunda Lorando ve Tubiniye ait metalip prensip itibarıyla kabul ve mahkemeden sadır olmuş hükümlerin kıymeti tasdik ediliyordu. Komisyon alacakların faizlerle baliğ olacağı miktarı tesbit edecek, vükelâ heyeti 18 Ağustos pazar içtimaında karar ittihaz eyleyecekti.

Vükelâ pazar günü mahkeme ilâmlarının hükümleri icra edilmesine, ancak tasfiye için alâkadarların komisyona müraca-

at etmelerine karar verdi. Rıhtım işinin her gün başka bir şekle girmesine, bir gün itilâf edilirken sonra itilâf şartlarında tadiller yapılmasına sinirlenen Constan, vükelânın bu kararını öğrenince Napolyon Bonapart'ın *"bir işi hiç bitirmemek isterseniz komisyona havale ediniz"* sözünü hatırlamış olacak ki, artık anlaşma ümidini tamamıyla kaybetti; kızdı.

Mabeyn başkâtibine: "Hariciye nâzırı ile zât-ı âliniz ve padişah tarafından vaki olan taahhütlerin hiç biri ifa edilmemiş olmasıyla hükûmetimin metalibini is'af edilmemiş addediyorum. Yeni bir müzakereyi zaid buluyorum. Hükûmetimi haberdar edeceğim.) diye haber verdikten sonra aynı günde Fransa hariciye nezaretine de "bu muamele mutlak surette ve hakaretâmiz bir şekilde taahhütlere riayetsizliktir. Buna karşı yeni bir müzakereye gerişmek zaiddir."

Mealinde bir telgraf çekti. (19 Ağustos 1901)

19 - Fransız sefirinin İstanbul'dan ayrılması ve siyasi münasebetin kesilmesi...

Sarayda etekler tutuştu. Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa "yapılacak tebligatı olduğundan" bahisle sefaret baştercümanının nezdine gönderilmesini telgrafla elçiden rica etti. Constans bir mektupla şu cevabı verdi:

"Perşembe akşamı sarayda vaki olan taahhütlerin mabeyn başkâtibi Tahsin Bey ile zât-ı devletleri tarafından padişah namına bana tebliğ olunduğunu bilmiyor değilsiniz. Zât-ı şahane bunları bana bizzat dahi teyid etti. Hatta hazırlanmış metnin beyaz edilmesini ve imzalanmasını beklememi bile bana söylemişlerdi.

Fakat padişahı yorgunluktan korumak düşüncesiyle ben de taahhütlerin ertesi sabah bana tebliğini muvafık gördüm. Kâ-

ğıt ertesi günü gelmedi. Ondan sonra rıhtım işi kabul edilemeyecek tadillere uğradı. Vükelâ meclisi Lorando ile Tubiniye ödenecek paranın miktarını hesap ile tayin edecek, ertesi günü sadır olacak irade ile bu iki iş kapanacak idi. Buna dair olan taahhüd dahi tadil olundu. Vükelâ alacaklıları bir seneden beri komisyonun iş görmesini gayrikabil bir hale getiren maliye nezaretine göndermeğe karar verdi.

Bir de Adapazarı bataklıkları vardı. Zât-ı Şahane iki defa bana bu işin bittiğini söylemişlerdi. Tahsin Bey de -mabeyn başkâtibi- bir çok defa iradenin Bâb-ı Âliye gönderildiğini bildirmişti. Bunun doğru olmadığını M. Rouet sadaret dairesinde tahkik edip kendisine söyleyince başkâtip bey iradenin filvaki Bâb-ı Âliye gönderilmediği, hazine-i hâssa nezaretine tebliğ edildiği cevabını vermişti. Halbuki bu da doğru değildi.

Bu sebeplerle iki gün evvel Tahsin Bey'e taahhütlerin tutulmamış olmasından naşi artık yeni bir müzakereyi zaid addeylediğimi bildirmiştim. İntizar edilmeyen bu durumdan hükûmetimi de haberdar etmiştim.

Zât-ı Şahane tarafından vaki olan taahhütleri Bâb-ı Âli icraya koymamakta ısrar ettiği takdirde benim için M. Delkase'nin talimatını beklemekten başka yapacak şey yoktur. Sefaret baştercümanını muallâk meseleler hakkında sizinle münasebette bulundurmak benim için artık kabil olamıyacağından dolayı teessüflerimi arzederim."

Diplomasi tarihinde bir hariciye nâzırını ve dolayısıyla bir hükûmeti ve hükümdarı bir elçi ağından bu derece açık tezlil var ise bile pek nadir olduğuna şüphe yoktur! Fakat Bâb-ı Âli bunu hazmetmeyecek bir durumda değildi.

Fransa hükûmeti elçisinden son haberi alınca Osmanlı devletini siyaseten tazyik mesleğini tuttu. Hariciye Nâzırı Delkase Constansa şu cevabı verdi:

Paris 21 Ağustos 1901

"Osmanlı hükûmetinin taahhütlerine riayetsizliği karşısında müzakerelere devama şeref ve haysiyetimiz müsaid değildir. Hükûmetinizin emriyle derhal İstanbul'u terkedeceğinizi padişaha bildiriniz. Münir Bey şimdi İsviçre'dedir. Makamına avdeti lüzumsuz olduğunu Bâb-ı Âliye haber veriniz. Burada onunla hiç bir mükâlemede bulunulmayacaktır."

Constans Fransa hariciye nezaretinden aldığı emri ertesi günü aynen Osmanlı hariciye nezaretine tebliğ etti ve ağustosun yirmialtısında İstanbul'dan hareket edeceğini haber verdi.

Constans'ın Paris'e davet edilmesi iki hükûmet arasında siyasî münasebetlerin kesilmesi mânasını tazammun ediyordu.

Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa keyfiyeti derhal saraya arzetti. Sarayca iki, üç gün ne yapılacağına karar verilemedi.

Vakıâ Tahsin Paşa hatıratında Constansın hükûmetince geriye çağrıldığını resmen Bâb-ı Âliye ve mabeyne tebliğ ettikten sonra Abdülhamid tarafından bir defa saraya davet edildiğinde, hünkârın mesele hakkında kendisiyle uzun uzadıya görüştüğünden, fakat elçiyi iknaya muvaffak olamadığından bahsediyor ama öyle sanıyorum ki Tahsin Paşa bu mülâkatı evvelki mülâkatlar ile karıştırıyor.

Çünkü Fransa hükûmetinin neşrettiği sarı kitapta sefaretle Bâb-ı Âli ve sarayın en küçük münasebet ve muhaberelerinden bahsedildiği halde Constansın hünkâr ile bu mülâkatına dair tek bir kelime yoktur.

Abdülhamid'in olup geçen sözlerden, muamelelerden sonra elçiyi görmek istiyeceğine ve ondan işiteceği muhakkak olan sitemlere maruz kalmağı göze alacak kadar düşüncesiz davranacağına da hiç ihtimal verilemez.

Sefaret baş tercümanını hariciye nazırı nezdine göndermekten imtina eden Fransız elçisinin saraya davet vuku bulsa bile icabet etmeyeceğini halin gidişi gösteriyor. Ayın yirmi beşinde

Tevfik Paşa ihtilâfa bir hal şekli bulunacağı yolunda sefarete yeni bir tezkere gönderdi. Bu da evvelce elçinin kalemiyle yutturduğu zehire yeni bir kaç damla daha katmasından başka şeye yaramadı. Constans ertesi günü hareketinden evvel verdiği cevapta evvelki sözlerini tekrar ettikten sonra şunları da ilâve etti.

(Bilmez değilsiniz ki, bir sene evvel de bir komisyon iki içtimada şekle ait ehemmiyetsiz noktalarla uğraştıktan sonra işin esasına yanaşmamış ve eldeki malûmatı kâfi göremeyerek maliye nezaretinden izahat ve bazı evrak istemişti. Fransa hükûmeti metalibinin hükûmetinizin taahhütlerine muhalif bir şekilde komisyonca yeni münakaşalara zemin olmasını ve pazartesi günü için bildirilen neticenin ilânihaye geciktirilmesini kabul edemez.)

Bu cevaba rağmen padişah ile müşavirleri son saate kadar Fransız elçisinin İstanbul'dan ayrılabileceğine ihtimal vermiyorlardı. Fakat ağustosun yirmi altıncı günü öğle zamanı Constans yazlık Fransız sefaretinin bulunduğu Tarabya'dan Fransız istasyoneri Vautour gemisine bindiği ve hareket edince ikinci Fransız istasyoneri (La Mouette)in efradı tarafından:

– Yaşasın cumhuriyet! Yaşasın büyükelçi, nidalarıyla alkışlandığı vakit saray işin ciddiyetini tamamıyla idrak edebildi.

Vautour sirkeci iskelesine yaklaştığı vakit bir istimbot da buraya yanaştı.

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa hatıratında Lorando işiyle sarayda İzzet ve hariçte Selim Melhame Paşaların çok meşgul olduklarını yazar.

Bu istimbotta bu işle böyle "çok meşgul olan" orman ve maadin nazırı Selim Melhame Paşa ile teşrifat nazırı İbrahim Bey vardı.

Hünkârın idaresiyle bu iki nazır hareketi ânına kadar elçiyi kandırmağa çalıştılar; muallâk meselelere çabuk bir hal şekli bulunacağını Padişah namına temin ve hareketini hiç olmazsa

cumartesiye kadar beş gün daha tehir etmesini rica ettiler. Fakat elçi bu ricaya kulak asmadı.

Son günlerde bu kadar defa verilen sözlerin tutulmamış olması dolayısıyla bundan sonra Fransa hükûmetinin tahriri taahhütlere intizar eylediğini bildirdi ve:

– Hükûmeti seniye hakkında dostane duygular taşımakta devam eylediğini temin ederim. Ancak hükûmetimden aldığım talimat haricine çıkmama imkân yoktur. Bâb-ı Âli sefaret müsteşarı ile tesviye sureti hakkında anlaşınca ortada mesele kalmaz. Ben de az zamanda İstanbul'a dönerim. Diyerek Orient ekspres treniyle hareket etti.

☆

M. Constans İstanbul'dan gidince Paris Osmanlı büyükelçisi Münir Bey de İsviçre'de kaldı.

İstanbul'da Fransızlar'a ait işler sefarethanece Bâb-ı Âli ile resmen münasebette bulunulmamak üzere müsteşar Bapst tarafından görülecek, ancak tercümanlar eskisi gibi adliyede, dairelerde işleri takip eyleyeceklerdi.

Paris'de de Osmanlı tebaasına ait muameleler müsteşar Nabi Bey tarafından rüyet olunacak, Nabi Bey Fransa hariciye nezaretiyle ancak hususî şekilde münasebette bulunabilecek idi. Saray hâlâ Fransa hükûmetinin hareketindeki ciddiyete ve müteharrizane bir siyaset takip edeceğine inanmamış görünüyordu.

Tevfik Paşa Paris Osmanlı sefaretine çektiği bir telgrafnamede Bâb-ı Âli'nin son günlerdeki hareket tarzını muhik göstererek sefaretle siyasî münasebetlerin iadesinin Fransa hariciye nazırından istenilmesini yazdı. (29 Ağustos) ve bu teşebbüsünden bir mektupla Fransa sefareti müsteşarına da haber verdi.

Sarayda bir çokları padişaha elçinin siyasî münasebetleri kesmesi keyfiyetini Fransa hükûmetinin tasdik etmeyeceği ve

mukavemette sebat edilirse davanın kazanılacağı yolunda telkinler devam ediyordu.

Sarayın bu zihniyeti Fransa sefaretine aksettikçe müsteşar Bapst hatânın anlaşılması için vekayie itizar edilmek icap edeceğini tekrar ediyordu. Bâb-ı Âli bütün Osmanlı sefaretlerine gönderdiği bir tamimde Fransız elçisinin hareketini takbih ile Osmanlı hükûmetinin muamelesinde haklı ve dürüst olduğunu gösterdikten sonra, nezdinde memur oldukları hükûmetleri Osmanlı tarafına imale eylemeğe gayret etmelerini tebliğ etti.

Fransa hariciye nezareti ise münasebet inkıtaının katî olduğunu her tarafa göstermek istiyordu. Eylülün birinde Paris Osmanlı sefaretine de şu tebliğde bulundu:

(Fransa haricinde bulunan Münir Bey'in Paris'e avdet etmemesi evvelce bildirilmiş iken hakkında ittihaz edilmiş kararın kendisine bildirilmediği ve hâlâ sefaret işlerini görmekte devam edebileceği zannında bulunduğu gazetelerde görülüyor. Hükûmetimizin kararından kendisine müstacelen malûmat verilmek lâzım gelir.)

Her sene Abdülhamid'in cülûs günlerinde sefaretlerin baş tercümanları saraya gider, tebrik ederlerdi. Saray hâlâ Fransa ile siyasî münasebet kesilmemiş gibi bir tecahül göstermeği pek "arifane" buluyordu.

(19 Ağustos) günü için Teşrifat Nâzırı İbrahim Bey, Fransa sefareti baş tercümanını da saraya davet etti. Fakat sefaret müsteşarı siyasî münasebetlerinin kesilmesinden dolayı tercümanın bu davete icabet edemeyeceği cevabını verdi.

Bir Osmanlı bahriye zabiti gelip haber verirse sefaret istasyonerinin de cülûs günü donatılması usuldendi. Sefaret müsteşarı gemi süvarisine o gün Boğaziçinde durmayıp Heybeliada'da Çam limanına çekilmesini bildirdi. Fransız gemisi de sabaha karşı Boğaz içinden uzaklaştı.

Cülûs günü Fransa sefareti binasına sancak çekilmediği gibi gecesi de sefarethane donatılmadı. İstanbul'daki Fransızlar şehrâyine iştirak etmediler.

Fransa ile münasebetlerin kesintiye uğramadığına fiilen bir delil göstermek arzusunda bulunan Abdülhamid sultanlardan birisinin evlenmesi münasebetiyle sarayda verilecek ziyafete baş tercüman ile birlikte gelip gelmeyeceğini sefaret müsteşarından sordurdu. Müsteşar bu ziyafete iştirak edemeyeceği için kendisine davetname gönderilmemesinin daha muvafık olacağı cevabını verdi.

Tevfik Paşa müsteşara kendisiyle görüşmek istediğini bildirdi. Fakat vaki olan istifsarı üzerine Fransa Hariciye Nâzırı Delkase, "siyasî münasebetlerin iadesi ne şarta muallak olduğu Bâb-ı Âlice bilindiği için bu davete icabet etmemesini" müsteşara emretti.

Ancak sonra bu davetin Lorando ve Tubini vekillerinin Maliye Nâzırı Reşad Paşa ile müzakereye sevkedilmeleri için yapıldığı anlaşıldı. Verese vekili Bâb-ı Âli ile münasebete girdi. Tubini günlerce maliye nazırı ile müzakerelerde bulundu.

Müsteşar Bapst Tubiniye "arada katî bir itilâf hasıl olursa bunun Bâb-ı Âlice tahriri bir teklif şeklinde Fransa hükûmetine bildirilmesi ve oradan muvafakat alınması lâzım geleceğini" bildirdi.

9 Eylül 1901 tarihinde Tubini ile Bâb-ı Âli arasında -Fransa hükûmetinin kabulüne talikan- 162.000 Osmanlı lirası üzerinden itilâf hasıl oldu. Bu hesapta (70946,57) yetmiş bin dokuz yüz kırk altı lira elli yedi kuruş alacağın aslı olarak kabul edilmişti. Diğer kısmı faiz ve mahkeme masrafları idi. Bu 162.000 lira 1902 martından itibaren her ay onar bin lira olarak ödenecekti.

İradeye iktiran eden bu sonucu sefaret müsteşarı Bapst'a hususî bir mektup ile tebliğ ederken (12 Eylül 1901) Tevfik Pa-

şa "ümid ederim ki Fransa hükûmeti, hükûmet-i seniyenin taahhütlerini ifaya devamda sadakatini tasdik edecek ve dostluğuna en yüksek ehemmiyeti atfeylediğimiz bir hükûmetin taleplerini is'af için beslediğimiz ciddî arzu ile kabulünde istical ettiğimiz bu itilâfa muvafakat eyleyecektir" demişti.

Fransa hariciye nezareti bu itilâfı tasdik etti. Fakat Lorando meselesi için böyle bir hal şekli bulmak kabil olamıyor, iş uzadıkça uzuyordu. Tevfik Paşa 17 Eylülde tahrirat hariciye kâtibi Nuri Bey vasıtasıyla müsteşar Bapsta bir mektup gönderdi. Lorando'nun 35.000 lira alacağını "ilk gününden yürütülecek yüzde altı faiz ile ve hazinece vaki olmuş tediyat ve bu tediyatın faizleri hesap edilmek şartıyla" ödemeği teklif etti.

Bâb-ı Âli ise Lorando hesabında sermaye ve faiz birleştirmek üzere hasıl olmuş bulunan bu 253.300 lirayı esas ittihaz etmeği muvafık görmedi; yüzde altı diye hesap ettiği faizi yüzde dokuza çıkardı. Bu suretle 85.000 lira ile faizlerine mukabil 183.000 lira vermeğe razı oluyor demekti. Buna karşı Fransa hükûmeti 253.300 liranın faizleriyle baliğ olduğu 344.488 liradan ancak maliye hazinesince tediye olunduğunu kabul ettiği 478 liranın tenziline muvafakat ediyordu. Arada yüz altmış bin liradan fazla fark vardı.

İstanbul'a gelmiş olan Paris elçisi Münir Bey Fransa sefareti müsteşarını bir defa ziyaret etti.

"Fransa ile Osmanlı devleti arasındaki ihtilâfı halletmeğe bütün kuvvetiyle çalıştığını ve Lorando alacağı için ödenecek paranın üç yüz bin liraya çıkarılmasına rizayı hümûyunu tahsil edeceğini" söyledi. Müsteşar bu ihtilâf hakkında ancak hariciye nâzırının imzasıyla yapılacak tebligatı tanıyabileceği cevabını verdi. İş uzadıkça Fransa'da başka havalar esmeğe başlıyordu. Fransız donanmasının Ege denizinde Osmanlı adalarından birini işgal ile tahsil edeceği gümrük varidatını bu alacağa mahsup edeceği yolunda haberler duyuluyordu.

20 - Fransız filosunun Midilli adasını ve gümrükleri işgal etmesi...

Abdülhamid bundan ziyadesiyle telâşa düştü. Esvapçıbaşı İsmet Bey'i her sıkıştıkça yaptığı gibi eski Sadrazam Said Paşa'ya gönderdi.

İsmet Bey – Efendimiz buyuruyorlar ki: Elbette malûmu olmuştur. Köçeoğlu ile Tubini ve Lorando'nun dava ettikleri alacaklardan dolayı Fransa sefareti bir takım münazaalar çıkardı. İstedikleri para pek külliyetli. Bunu tenzil ettirmek için kendisini bir yere göndermek istiyorum. Eğer bu işi üzerine alırsa gelsin; kendisini görürüm. Sonra o yere gider. (66)

Said Paşa –İşin ne olduğunu bilmiyorum. Bu tebliğe göre beyan buyurulacak mahal neresi ise oraya pazarlık için gideceğim. Bu ise işime gelmez. İtizar ediyorum.

İsmet Bey – Mabeyne geliniz. Efendimiz sizi göreceklerdir.

Said Paşa – Huzur-u hümâyuna kabulüm bu hizmeti kabulüme muallak olduğunu deminden söyledinizdi. Ben de bu pazarlığa vasıta olmakta itizar ettim. Bu halde gitmeğe mahal kalmıyor.

İsmet Bey döndükten bir gün sonra (7 Recep 1319) bir daha geldi. Şu iradeyi tebliğ etti:

(Said Paşa bu işe tavassutu kabul etmiyor ise de bugün gelsin; kendisini göreceğim.)

Said Paşa iki sene bir aydan beri padişahın huzuruna kabul edilmemekte idi. Bu davet üzerine mabeyne gitti. Geceleyin huzura kabul olundu. Abdülhamid:

– Köçeoğlu ile diğerlerinin alacakları vaktiyle tesviye olunmuştu. (?) Bu madde sizce malûmdur değil mi?

Sualini irade etti. Said Paşa:

– Bu tediyatı derhatır edemiyorum. Vaki ise hazinede mukayyed olmak ve maliyeden sual buyurulmak lâzım gelir, cevabını verdi.

Abdülhamid, Lorando - Tubini meselesi arzuları dairesinde halledilmiyecek olursa Fransızların adalardan birini işgal etmesi niyetinde olduklarını da Said Paşa'ya açtı. O gece padişah ile eski sadrazam arasında devletin maliyesine ve ahvaline dair hayli konuşma geçti. Sonra Said Paşa konağına döndü.

Ertesi günü mabeyn başkitabetinden "evvelce Osmanlı Bankası hesaplarına ait olan ve Köçeoğlu Agop, Tubini ve saire gibi eşhasa müteallik müteferrik borçları ihtiva eyleyen bir tesviye kararı hatırına geliyor ise arzeylemesi" hakkında bir tezkere aldı.

Said Paşa buna verdiği cevapda şu mütalaaları arzetti:

"Hususî borçlar meselesi hukukî bir iştir; devlet meselesi haline girmesine ahden ve kaideten kabiliyeti yok iken nedense iki devlet arasında diplomatik münasebetlerin kesilmesi neticesini verdi. Artık işin uzaması devleti rahatsız edecek haller hudusuna, belki başka devletlerin de halen ve atiyen bu yola gitmelerine sebep olabilir. Sebketmiş kararlar sebebiyle bu borçların esaslarını tetkike imkân kalmamıştır. Kabil olduğu halde bunların miktarlarını, bir de tediye suretlerini tetkik eylemek lâzımdır. Bu borçlara tediyat vuku bulmuş ise bunların hesaba alınmak istenilmemesi doğru olamaz. Bâb-ı Âliye bu tediyat bihakkın kabul ettirilmemek icap eder. Bunun da tabiî yolu doğrudan doğruya alâkadarlar ile söyleşmektir. Ama buna imkân bulunamaz ise yani işin tesviyesini Fransa devleti kendisine hasreylemekte sebat ederse bu hükûmetle müzakere olunmak, siyasî münasebetlerin kesilmesinden dolayı buna da imkân görülemiyor ise Paris kabinesi nezdinde etkili olacak bir devletin vaseteti ile Bâb-ı Âlice meselenin sulh dairesinde faslına çalışıl-

mak zarurî olur. Bu hususta sair vasıtalara müracaat iz'acların çoğalmasına sebep olacaktır."

Günler müzakereler, tereddütlerle geçiyordu. Sadrazam Halil Rifat Paşa ihtizar halinde idi. Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa sadaret vekâletini ifa ediyordu.

Vükelâ heyetince Lorando alacağının da sefaretin iddiası veçhile kabulünden başka çare olmayacağı tasdik ediliyordu. Fakat bu para nasıl ve nereden bulunup ödenecekti?

Maliye Nâzırı bir istikraz için Osmanlı Bankası'nı, Anadolu demiryolları şirketine yokladı. Boş elle döndü.

Said Paşa tekrar mabeyne çağırıldı. Hünkâra mahsus odaya bitişik bir odaya götürüldü. İki dakika sonra Maliye Nâzırı Reşad Paşa da buraya getirildi.

Mabeynci Rıza Bey, Said Paşa'ya:

– Alacaklıların evrakını nazır paşa getirmiştir. Görüp mütalaanızı arzedeceksiniz.

Dedi ve gitti. Reşad Paşa evrakı Said Paşa'ya gösterdi. Bu kâğıtların biri Abdülâziz zamanında ve Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde yazılmış bir buyrultu idi. Meclis-i vükelâ kararına ve irade-i seniyeye müstenid, büyük bir malî tesviye sırasında Köçeoğlu'nun musaddak alacağının tesviye suretini gösteriyordu. Said Paşa bundan not aldı. Diğerleriyle beraber evrakı maliye nâzırına verdi.

Mabeynci Rıza Bey de Tubini davasına dair birinci ticaret mahkemesinden verilen hükümlerin adliye nezaretinden zât-ı şahaneye takdim olunan zabıt evrakını ve hariciye nezaretiyle Fransa sefareti arasında cereyan eden muhabere suretlerini getirdi.

Said Paşa bunları da mütalaa eyledi. Tubini lehinde olan ilâmların bir kısmı Ahmed izzet Bey'in -Paşa- mahkeme riyaseti zamanında verilmiş olduğunu gördü.

Said Paşa hükûmetçe bir taraftan alacakların kabul edildiğini, diğer taraftan bunların tesviyesi müzakeresinin uzatılmakta bulunduğunu anladı. Evvelki mülâkatında hünkârın kendisine bu meseleden dolayı Fransızların bir adayı işgal niyetinde olduklarını söylediğini hatırladı. İşin uzatılmağa tahammülü olmadığına kanaat hasıl etti.

Evrakın mütalaası bittiğini ihbar ettirmesi üzerine Said Paşa huzura kabul edildi ve şu maruzatta bulundu:

– Köçeoğlu'nun alacağı Mahmud Nedim Paşa'nın buyruldusuyla tasdik edilmiştir. Lorando alacağına gelince buna eski mürabaha nizamnamesince kabul olunan yüzde on iki faiz yürütülmüştür. Fakat sonra bu nizamname tadil olunarak faiz yüzde dokuza indirildi. Bu tadil tarihinden itibaren Lorando alacağının faizi de bu miktar üzerinden yürütülmelidir. Teslimat için de karşılıklı faiz hesap olunmalı.

Tubini maddesi ticarî bu muameleden doğmamıştır. Hukuk meselesidir. Ticaret mahkemesi salâhiyeti haricinde bu işe bakmıştır. Ticaret mahkemelerinin hükmü katî ve değişmez olsa bile Tubini tarafından Köçeoğlu alacağı üzerine konulan haczi maliye nezareti esbabını beyan ile reddedebilirdi. Maliye nezareti bu vazifesini niçin ifa etmemiş? Adliye nezareti niçin hazineyi ikaz eylememiş? Buralarını bilmiyorum. Ancak bu defa -*Abdurrahman Paşa'nın sadaret vekâletinde*- vükelâca verilen kararın sefarete tebliğ olunması artık bu hususlar hakkında itiraza ve davaya salâhiyet bırakmamıştır. Buna binaen maslahatın taciliyle işin ya sulhen, ya karara tevfikan bitirilmesi zarurîdir. Fransızların bir adayı işgal eylemelerine mahal verilmemesi lâzım gelir.

Said Paşa'ya bu maruzatından sonra avdet için mezuniyet verildi. (67)

Osmanlı elçilerinden hiç birisi büyük devletlerden hiç birini bu ihtilâfta Osmanlı tarafına imale ettirememiştir.

Bilâkis Rus elçisi Rusya hariciye nezaretinden aldığı bir emir üzerine Bâb-ı Âliye "Rusya'dan hiç bir müzaherete intizar edilmemesini ve Fransa'nın metalibine karşı uzun müddet daha mukavemet edilecek olursa Fransa hükûmetinin fevkalâde tedbirlere müracaatı gibi bir duruma maruz kalınacağını" tebliğ eylemişti.

Bu bir ihbardı. Fakat Abdülhamid bir türlü işi bitirmeğe razı olmuyordu.

Bunun neticesi bir alacak meselesinden dolayı hiç görülmemiş bir şey oldu. Fransa hükûmeti bir tazyik tedbiri olmak ve tebaasından birinin alacağını sağlamak üzere Midilli adasının gümrüğünü işgal etmeğe karar verdi.

5 Teşrinisani 1901 günü Vis amiral Caillard kumandasında bir Fransız filosu Midilli önünde göründü. Karaya çıkarılan bir bahriye müfrezesi ile Midilli gümrüğü Fransızlar tarafından işgal olundu.

Midilli mutasarrıfı Reşid Paşa telgrafhaneden mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'yı makine başına çağırdı. Bir Fransız filosunun Midilli önüne geldiğini, amiralin karaya çıkardığı bir bahriye müfrezesiyle gümrüğü işgal ettiğini, keyfiyeti Bâb-ı Âliye de yazdığını bildirdi; talimat istedi. Tahsin Paşa da derhal keyfiyeti padişaha arzetti. Artık ne Bâb-ı Âli, ne de padişah tarafından kimseye verilecek talimat kalmamıştı.

Teslimiyetten başka çare yoktu. Fransa hükûmeti Midilli gümrüğünün safi varidatını padişahın Fransızları tamamen memnun etmeğe razı olacağı güne kadar tevkif ve adayı rehin gibi elinde muhafaza edecekti; şimdi ilân ettiği bu kararını elçileri vasıtasıyla evvelden diğer büyük devletlere tebliğ dahi eylemişti.

Fakat Fransa hükûmeti bu kadar intizar ve iştigalden, donanma göndermek gibi külfetlere kalkıştıktan sonra bir Lorando alacağını aramak ve almakla kalmıyarak diğer ihtilâfları da bu vesile ile toptan halletmek istemekte kendisinde hak görüyordu.

21 - Kuvvetine güvenenlerin yumruk siyaseti...

Rusya çarının teşebbüsü ile ilk defa Lâhey'de toplanan sulh konferansına gerek Fransa, gerek Osmanlı devleti iştirak etmişlerdi. Bu konferans diplomatik çarelerle hallolunamıyan uluslararası ihtilâfları dostane bir şekilde halleylemek üzere 1899 temmuzunun yirmi dokuzunda imzalanan bir mukavelename ile Lâheyde daimî bir hakem divanı kurulmasını kabul eylemişti.

Fransa ile Osmanlı devleti arasındaki ihtilâf da bu tarihten az zaman sonra tam bu divanda hollunacak bir şekil almıştı.

Gariptir ki iki tarafça da ihtilâfın ya arada tayin olunacak hususî bir hakeme tevdi olunmak yahut bu Lâhey hakem divanına arzedilmek suretiyle halli hiç düşünülmedi. Acaba bu neden hatıra gelmedi?

Yahut hatırlara geldi de bu sebeple bundan çekinildi mi ki bu şekil hiç kale alınmadı? Biz bunu şu sebeplere atfediyoruz:

Bâb-ı Âli ihtilâf alevlendiği sırada bu yola dökülmek isteseydi hakemin mukavelelere ve ilâmlara göre bir hüküm vermesi ihtimali karşısında kalmış olacaktı. Bu da hassaten Lorando'ya para vermeği arzu etmeyen Abdülhamid'in ve mürekkep faiz miktarlarını pek aldatmaca bulan Bâb-ı Âli'nin hesabına uyamazdı. Fransız donanmasının hareketinden sonra ise tabii buna imkân kalmamıştı. Fransa ise bu yolda hareketle zayıf bir devlet *-hususîyle bir şarklı Müslüman devleti!-* karşısında kuvvetli, büyük Hıristiyan devletlerin işlerine hiç gelmeyecek bir misal göstermiş olurdu! Hususiyle müesseselere ait taleplerini bu ihtilâf arasına sıkıştırması pek mânasız ve yersiz görülebilirdi.

Her ne hal ise, şimdi Fransa Bâb-ı Âliden şu noktalarda da katî bir teslimiyet istiyordu:

Fransız tabiiyetinde veya himayesinde bulunan kongregasyonların himayesinde bulunan mekteplerin, gene bu durum-

da olan hastane, eytamhane ve mabetlerin kanunî mevcudiyetlerinin devletçe tanınması; bu müesseselerin, hususiyle 1894 - 96 Ermeni iğtişaşlarında harap olan veya hasara uğrayanların inşası, tevsii ve tamiri hakkında fermanlar verilmesi, bunların emlâk vergisi ve eşyasının gümrük rüsumu muafiyetlerinden istifade etmeleri, Musul Keldanî patriği Emmanuel Thomasın hükûmetçe tanındığı gösteren beratın hiç bir kayıt ve şarta tâbi tutulmamak suretiyle derhal verilmesi.

Bunları Bâb-ı Âliye bildiren Fransa sefaret müsteşarı (yeniden vaki olacak sürüncemelerin Fransa hükûmetini tevessül ettiği "icra tedbirlerini" genişletmeğe ve metalibi artırmağa sevkeyliyeceğini) de haber verdi.

Avrupa kabinelerinden hiç birisi siyaset tarihinde misli bulunmayan bu hareketinden dolayı Fransa'yı takbih ile Bâb-ı Âli'ye yardım etmeği, değil bir insaf borcu, bir siyaset icabı olarak da muvafık görmemişlerdi.

Çünkü yarın kendilerinin de [illegible]ı yolda ihtilâflarını aynı "tazyik ve icra tedbirlerine" müracaat şekliyle halleylemelerine yol açılmıştı. Bu yumruk siyaseti tam kuvvetine güvenenlerin tutacakları yoldu.

(Padişahın taahhütlerini tutmasında hepimiz alâkadarız) diye büyük hükûmetlerden Fransa'yı bu hareketinde teşci edenler oldu.

300 milyon Müslaman'ın ve hassaten Abdülhamid'in dostu Almanya imparatoru bile hiç ses çıkarmadı. Hatta Almanya hariciye nezaretince Fransa'nın Berlin elçisine (Almanya'nın Akdeniz'de birinci derecede ve doğrudan doğruya iltizam edeceği menfaatler yoktur. Midilli işgalinin muvakkat olacağını bildiren Fransa'nın niyetine itimadımız vardır. Yalnız Fransız donanmasının Osmanlı sularında faaliyetinden fikirlerde hasıl olacak galeyanın bazı taraflarca (Rusya mı?) istismar edilmesinden korkulur.

Baron Marchal'ın İstanbul'dan verdiği malûmata göre padişah esasen Fransa'yı memnun etmeğe taraftardır. Ancak Osmanlı hazinesinde para yokluğu buna en büyük engel oluyor.) denilmek suretiyle Fransız siyasetine bir koltuk değneği bile uzatılmıştı.

Bu durumda başka çare bulunamadığı için Bâb-ı Âli Lorando'nun alacağını 1897'den beri iddia olunan miktar üzerinden faizleriyle *-yani üç yüz kırk dört bin lira olarak-* kabul etti. Fransız tabiiyetinde veya himayesinde bulunan mektepler, yetimhaneler, hastaneler, mabetler hakkındaki ihtilâflar ile Musul patrikliği meselesi de Fransızlar'ın arzusu dairesinde ve sefaretin Bâb-ı Âliye verdiği formüller mucibince hal ve intac edildi.

Yalnız Fransa yeniden kurulacak müesseselere ait olarak Bâb-ı Âli'nin istediği gibi altı aya iblâğına muvafakat edilmek Fransa hariciye nezaretince büyük bir fedakârlık sayıldı.

Fransa eskiden beri bütün katolik müesseseleri üzerinde kendisinde bir himaye hakkı tasavvur ederdi. Son zamanlarda Avusturya'nın ve İtalya'nın teşebbüsleri Fransa'yı böyle umumî bir himaye hakkı iddiasını biraz tahdid eylemeğe sevketmişti.

Bunun içindi ki, bu defa kanunî mevcudiyetlerin tanınması istenilen müesseselere ait olarak Bâb-ı Âli'ye verilen dört defter de doğrudan doğruya Fransa tabiiyetinde veya himayesinde olanlar sayılmıştı; Bâb-ı Âli de yalnız bunları kabul eylemişti.

Hariciye nezareti bütün bu noktalara muvafakatini bir takrir ile Fransa sefareti müsteşarına tebliğ etti.

Lorando'nun alacağı 344.000 ve Tubini'nin alacağı 162.000 lira olmak üzere tediyeleri hükûmetçe taahhüt edildi. Bu miktarlar için gümrük üzerine verilen kabliyaller aynı günde tanzim ve imza olunarak Fransa sefaretine gönderildi.

26 sene sürüncemede bırakılan işler şimdi 26 saatte görülüp bitirildi.

Bütün bu işler görüldükten, Fransa'ya istedikleri tamamen verildikten sonra Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa Fransa'nın Midilli adasına asker çıkarmış olmasından dolayı sefaret müsteşarı Bapst nezdinde şikâyette bulunmağa siyaseten lüzum gördü.

Fransa sefareti baş tercümanını çağırtarak şu tebliğde bulundu: (Amiral Caillard'ın Midilli'ye bir müfreze asker çıkarmak, gümrüğü işgal etmek, telgraf memurlarını Türkçe muhabereden meneylemek yolundaki icraatı hükûmeti seniyeyi hayret ve teessür içinde bırakmıştır.

Bâb-ı Âli amiralin bu hareketini ancak Fransa hükûmetinin taleplerine kendisini hoşnud edecek hal ve şekilleri verildiğini bilmemesiyle tefsir ediyor.

Hükûmet-i seniyenin bu icraatı şimdiye kadar protesto etmemiş olması ancak amiralin böyle bir vukufsuzluk içinde bulunduğuna hükmeylemesinden ileri gelmiştir. (!) Yoksa hükûmet bunları diplomasi teamüllerine bir muhalefet ve devletin haklarına, beynelmilel muahedelerle temin edilmiş tamamiyetine bir taarruz addeylerdi.

Bu sebeple hükûmet-i seniye Fransa hükûmetinin askerin çekilmesi için amirale acele emir vermesinde ve bu hâdisenin sıhhati veçhile yani Fransa ile amiral arasında telgraf muhaberesinin tesadüfî olarak inkıtaından tahaddüs etmiş bir suitefehüm neticesi olduğunun halka bildirilmesinde ısrar eder.)

Paris Osmanlı sefareti müsteşarı Nabi Bey de Hariciye Nâzırı Delkase nezdinde aynı şekilde bir müracaatta bulundu. Delkase Bâb-ı Âli'nin bu garip tebliği hakkında Nabi Bey'e kısaca şu cevabı vermekle iktifa etti:

(Hariciye nezaretinizce İstanbul sefaretimize yapılan tebligatın irade ile teyid edildiği anlaşılır anlaşılmaz amirale Midilli'den hareket etmesi emri verilecektir. Amiralin hareketi padişahın elindedir.)

22 - Abdülhamid'in sürüncemede bırakma siyaseti ve neticesi...

Rusya elçisi Zinoviyef hükûmetinden aldığı emir üzerine Bâb-ı Âli nezdinde teşebbüste bulunarak, "Bâb-ı Âlice ittihaz olunan kararlar hakkında iradenin suduru gecikmesinden Osmanlı devleti için ağır müşkilât çıkacağı" yolunda bir tehdidde bulundu.

Abdülhamid artık iradesini vermekte tabiî gecikme gösteremezdi. 9 Teşrinisâni günü akşamı iradeleri tazammun eden evrak Fransa sefaretine gönderildi.

Bunun üzerine iki hükûmet arasında siyasî münasebetlerin iade edilmemesi için bir sebep kalmadı.

Bâb-ı Âli Fransa sefaret müsteşarı Bapst'ı ve Fransa hükûmeti Paris Osmanlı sefareti müsteşarı Nabi Bey'i maslahatgüzar olarak tanıdılar. İki hükûmet arasında siyasî münasebetler başladı. Fransa kabinesi Vis amiral Caillard'a emir verdi. O da Midilli'yi tahliye etti.

Bundan sonra kapitülasyonlar iktizasından olarak ilk evvel Almanya, sonra Rusya ve İngiltere devletleri Fransa'ya yapılan müsaadeden istifadeye şitap ettiler. Osmanlı diyarında açılmış müesseselerin kanunî mevcudiyetlerini Bâb-ı Âliye tanıttılar. Mütevehhim Abdülhamid'in geciktirme ve sürüncemede bırakmak siyaseti bu defa dahi devlete yeni rahne açmaktan başka bir şeye yaramadı. Bir diplomasiye müdahale ettirmeden mesele halledilmiş olsaydı şüphe yok ki, hazine büyük istifade etmiş olurdu. Devlet son tazyiklere uğramazdı. 1900'de alacaklılar bir sene sonra elde ettiklerinin yarısına razı olurlardı. Hükûmetin sürünceme siyaseti kendisine birkaç yüz bin lira zararı intac etti. Bundan maada başına başka devletlere dahi misal teşkil edecek bir badireyi de davet eylemiş oldu. (68)

Burada istirdaden şu garibeyi zikredelim: Paris'de Figaro Gazetesi Osmanlı elçisi Münir Bey aleyhinde yazdığı bir makalede *-16 Eylül 1901 nüshasında-* Münir Bey'in son buhran esnasında hükûmetine mukavemet tavsiye eylediğini ve Delkase ile mülâkatından aldığı intibaa göre "Fransa'nın hiç bir şey yapamayacağını, vakit kazanılmaktan başka bir şey lâzım olmadığını bildirdiğini" yazmıştı. Gazete bu makalesine "mesele elbette bir suretle hallolunacaktır. Fakat kapandıktan sonra Osmanlı hükûmetince Paris sefirleri gibi hemmesleklerinin ve Paris halkının hürmetini celbedecek hakiki bir diplomatın elçi olarak gönderileceğini ümid ediyoruz" sözleriyle nihayet vermişti.

Mesele hallolunduktan sonra aynı Figaro Gazetesi bu sözleri unutarak Münir Bey hakkında sitayişlerle dolu bir makale yazdı *-17 Kanunuevvel 1901 nüshası-* bunda da "Münir Bey'in dört ay süren gaybubeti pek çoklarına uzun görünmüştür. Evvelce samimiyet ve mümtaziyetiyle takdir edilen Münir Bey bundan sonra padişah nezdindeki itibarı ile iki devlet arasındaki soğukluğu izaleye hizmet edebilecektir."

Diyerek fikir değişmesine manidar bir nümune gösterdi.

Lorando ve Tubini'nin böyle yarım milyonu geçen alacaklarının yalnız devletçe tasdiki kâfi değildi. Bu kadar parayı devletin maliyece o pek sıkıntılı günlerinde ödemek çaresi de bulunmalıydı. Sadrazam Halil Rifat Paşa 27 Recep 1319 tarihinde vefat etmişti. Aradan dokuz gün geçtikten ve bir çok müzakerelerden sonra Said Paşa altıncı defa olarak sadarete getirilmişti. (6 Şaban 1319 - 16 Şevval 1320)

Abdülhamid her sıkıştıkça "sıkıntıya çare bulamıyor!" diye maliye nazırı değiştirirdi. *-26 senede 26 defa!-* ama bu değişmeler bu büyük derde hiç deva olamıyordu. Bu arada ikinci defa maliye nezaretine getirmiş olduğu Nâzif Paşa için -biz onu "medrese görmüştür"- diye maliye nezaretine getirdik. Bu işe nasıl çare bulamıyor?

Diye çok tazyik etmişti. Abdülhamid'in medrese ile maliye arasında ne münasebet gözettiği bilinemez ama medrese görmek değil, dünyanın en muntazam iktisad fakültelerinden mezun olsa bile bir insanın o zamanki şartlar içinde Osmanlı maliyesini tanzime iktidarı yetmeyeceği pek aşikârdı. Hiç bir maliye mütehassısı böyle bir mucize gösteremezdi.

1317 maliye senesi (1 Mart - 28 Şubat) için yapılan hesaplara göre maliye hazinesinin açığı (1.790.000) bir milyon yedi yüz doksan bin lira raddesinde görünüyordu. Fakat varidatın senesi içinde tamamen tahsil olunmaması bunun miktarını yükselteceği tabiî idi. Maaşlar verilemediği gibi orduya ait tahsisatın ve müteahhid istihkaklarının yetiştirilmesinde de uğranılan müşkilât da son dereceyi buluyordu.

Bununla beraber vükelânın, büyük memurların bir kaç cihetten maaş almalarına ilişilemiyordu; tahriratı hariciye kâtibi, mütercimi evvel gibi memurların maaşları da vükelâlık maaşlarına yakın bulunuyordu.

Bu sıralarda vükelâ kuruş olarak şu nisbette maaş alıyordu: Sadrazam 75,000; Şeyhülislâm 55,000; Serasker, bahriye nâzırı, Tophane müşiri, Şûra-yı Devlet Reisi 40,500; nafıa nazırı 36,000; hariciye nazırı 46,000; adliye, dahiliye, maarif, evkaf nazırları 36,000. Serasker Rıza, Bahriye Nâzırı Hasan, Tophane Müşiri Zeki Paşalar müşir ve yaver-i ekrem sıfatlarıyla da ayrıca maaşlar alırlardı. Şûra-yı Devlet Reisi Said Paşa gibi bazılarının hazine-i hâssadan ayrı maaşları vardı.

Nâfıa Nâzırı Zihni Paşa ayrı ayrı (intihabı memurin) komisyonu riyasetinden 22.500 ve Ziraat Bankası idaresinden 12.500 kuruş maaş alırdı.

Selâniğe valilikle gönderilen Hasan Fehmi Paşa gibi eski vezirlere 300 lirayı bulan valilik maaşları tahsis olunduktan başka hazine-i hâssadan da bunun bir misli, belki daha ziyade tahsisatlar bağlanıyordu.

Yalnız Sadrazam Said Paşa hazine-i hâssadan tahsisat almazdı. (Kâmil Paşa hatıratında Said Paşa'ya ceyb-i hümâyundan ayda beş yüz lira verildiğini, bunun sonra bine çıkarıldığını yazmaktadır.) Devletin maliyesi bu berbad durumda iken yarım milyon liralık Lorando-Tubini alacakları da işte şimdi nasıl kapanacağı bilinmeyen açığa inzimam ediyordu. Vükelâ heyetince istikraz ile para tedariki düşünülüyordu. Abdülhamid de orman ve maadin nazırı Selim Melhame Paşa'yı tavsit ile Osmanlı Bankasıyla müzakerelere girişiyordu. Beyrut cizvit mektebinden yetişmiş olan Suriyeli katolik Selim Melhame Efendi ikbal basamaklarını çabuk tırmananlardan idi. Türkçe'den başka Arapça, Fransızca dillerine iyice vâkıftı. Şam valiliğinde Suphi Paşa'nın hususî kâtibi, sonra İstanbul'da Galatasaray sultanisinde, şarkî Rumeli komisyonunda kâtip, düyûn-u umumiyede müdür olmuştu.

Düyun-u umumiyeden çıkarıldıktan sonra hâmisi olan başmabeynci Hacı Ali Bey himmetiyle az müddette orman ve maadin müdürü, nihayet nazır ve vezir oluvermişti.

Selim Melhame Paşa bir kızını devlet hizmetine alınıp ferikliğe kadar terfi edilen ve padişaha harp yaveri olan İtalyan Romei Longheni Paşa'ya vermişti, İtalya sefaretiyle arası pek iyi idi. Abdülhamid de Selim Melhame Paşa'ya sefaretler nezdinde nazik hizmetlerle tavzif ederdi. Selim Melhame Paşa gemisini açık ve fırtınalı denizlerde gezdirmekten ise emin limanlarda bulundurmağı tercih edenlerdi.

Maliye nezaretine geçmeği arzu eder idiyse de bunun için vaktini beklemeği bilirdi. (Buna vakit kalmadan meşrutiyet ilân edilmiştir.)

Abdülhamid, Selim Melhame Paşa'yı maliye nezaretine geçirmekte gecikiyor ise de onu maliye işlerine bigâne tutmazdı. Yıldız'da tesis ettiği porselen fabrikasının nezaretini de onun uhdesine tevdi eylemişti. O da bankalar ve mali mahfeller ile müzakerelere mutlaka karışırdı.

23 - Malî vaziyeti düzeltmek için vükelâ meclisinde yapılan müzakereler...

Bugünlerin maliye durumu hakkında vükelânın ne düşündükleri ve tedbir bulmaktan nasıl aciz gösterdikleri sadrazam Said Paşa'nın hatıratından iyice anlaşılıyor. Said Paşa'nın maliye işlerine dair vükelâ meclisinde cereyan eden müzakere hakkında 6 Safer 1320 ve 13 Mayıs 1902 [69] tarihinde tuttuğu bir zabıttan vükelâca serdedilen fikirleri, mütalaaları takip edebiliriz:

İki defa maliye nâzırı olan Nafıa Nazırı Zihni Paşa- Fevkalâde masarife bir çare bulunursa açık iki milyon bu kadar liradan ibaret kalır. Buda varidatın tezyidi, masarifin tenkisiyle hasıl olur.

Evkaf nazırı Galip Paşa (iki defa maliye nazırı) – Muvazene için varidatın çoğaltılması, masarifin azaltılması lâzımdır. Lâkin mevcut iki milyon lira açığı kapatmak müzayakayı defetmez. Çünkü daha çok borçlarımız vardır. Bu borçlar belki on milyon liradır. İptida buna çare bulmalı; sonra muvazeneyi düşünmeli.

Maliye Nâzırı Reşad Paşa – Ahiren yapılan bütçede açık üç milyonu geçmiştir. Buna seneleri içinde tahsil olunamayan varidatı da ilâve etmek lâzım gelir. Bu halde açığın miktarı altı milyona varır. Halihazırda varidat üzerine zam kabil değildir. Tevazün aranılırsa ve kabil ise masarifi azaltmağa çare aramalı.

Maarif Nâzırı Celâl Bey[70] – maliye umuriyle meşgul olmadığından mütalaa beyanında mazurum.

Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa – Benim de maliye umurunda behrem yok. Lâkin her ne vakit bütçe yapıldı ise (varidatın tezyidi ve masarifin tenzili) denilirdi. Fuad Paşa istikrazı da bir menba olarak göstermişti. Vıdinli Tevfik Paşa (23 Muharrem 1298 - 31 Şaban 1298) maliye nazırı iken maliyede idim. Merhum derdi ki, (bana verilen para zaiddir. Para isteyene (yok) ce-

vabı vermek için 3000 kuruş maaşla yerime bir adam koymak daha evlâdır. Hazineyi müzayakaya düşüren borçlardır; onları tasfiye etmeli; bu yapılır ise devlete bir miktar şey kalır; onu varidata ilâve eylemeli; işte o kalacak varidat dairesinde masraf etmeli). Tubini ve Lorando alacakları müzayakaya sebep olmamıştır. Müzayakanın sebebi maliye nazırı hazretlerinin dedikleri gibi üç milyon açıktır. Ona seneleri içinde tahsil olunamayan akçe de munzam olur. Bundan başka Galip Paşa hazretlerinin dedikleri gibi bir çok da eski borçlar var. İşte müzayaka bunlardan oluyor. Eğer borçlar tasfiye olunursa, varidat artırılırsa, tevhide de çare bulunursa o zaman mükemmel bir bütçe yapılır.

Şûra-yı Devlet Reisi Said Paşa – Maliye umurunda malûmatım yok. Fakat tevazün hasıl oluncaya kadar ehemmi mühimme takdim ederek idare-i maslahata çalışılmalıdır.

Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa – Varidatın tezyidi kabil olmuyor. O halde açığı ya masrafı tenzil yahut istikrazla kapamalı. Masrafın tenzili sureti kabul olunursa nerelerden tenzilli kabildir, düşünmeli.

Bahriye Nâzırı Hasan Paşa – Devletçe buna bir çare bulmak lâzım olduğunu biliyorum. Lâkin maliye umuruna âşinâ olmadığımdan ne yapmak lâzım olacağını bilemiyorum.

Serasker Rıza Paşa – Doğrudan doğruya tahsil olunan varidatın tezyide tahammülü yoktur. Rüsumatın ve o kabilden olan şeylerin tezyidi kabil olup olmadığı tetkike muhtaçtır. Bir muvazene yapılacak ise masarifin ehemmiyetsizleri ve zevaidi olduğu meydandadır. Onlar tetkik olunarak tenzil edilmeli. Sonra kalan masraf varidat ile muvazene olunmalı. Gene açık kalırsa istikrazen tesviyesi mi lâzım gelir, ne yapmak icap eder, ona bir karar vermeli. Fevkalâde masarif karşılıkları tayin olunmuştu. O da askerî techizat varidatıdır. Fevkalâde masraf kısmı ondan tesviye olunmalı. Bir de geçmiş seneler borçları toplandıkça müş-

kilât artar. Evkaf nazırı hazretlerinin dedikleri gibi bunun da çaresine bakılmalı.

Müsteşar Tevfik Paşa bir şey söylemedi.

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi – Reyler üçe ayrıldı. Bir kısmımız maliye işlerine vukufsuzluktan dolayı rey vermekten istinkâf ediyor ki ben de onlar›n anım. Bir kısmımız halihazırda idare-i maslahat reyinde bulunuyor. Bir kısmımız da muvazene ileride tetkik olunmalıdır, diyor. Eğer bütçe müzakere olunacak ise evvel be evvel orasını tayin etmeli. Saniyen bu varidat ile bu masarifi idare etmek kabil midir, değil midir? Buna karar vermeli. Eğer "bu varidatla bu masarifi idare kabil değildir" denilir ise mevcut varidata göre bir bütçe yapılmasına karar verilir; ben de o karara iştirak ederim.

Bu muhtıranın muhteviyatı ve müzakere padişaha aksetti; 1318 maliye senesinin umumî muvazenesinin süratle tanzimine irade sadır oldu. (71) Daireler faaliyete geçtiler. Reşad, Galip, Zihni Paşalar'dan mürekkep bir komisyon yapıldı. Vükelâca 2.878.956 lira açıkla bütçe kabul edildi.

Bu sırada Osmanlı Bankasıyla bir gümrük istikraz konversiyonu, Deutsche Bank ile balık avı rüsumu karşılığıyla bir istikraz müzakereleri cereyan ediyordu; Rumeli demiryolları ihtilâfı da arada karışıyordu.

Osmanlı Bankası namına hareket eden M. Rouvier, İstanbul'a avdet etmiş olan Fransa elçisi Constans, irade-i seniye ile banka müdürleriyle müzakerelere giren Selim Melhame Paşa faaliyet gösteriyorlardı.

Nihayet 8.620.000 liralık bir gümrük istikrazı aktedildi. Lorando ve Tubini alacakları olarak kabul olunan yarım milyon lira için gümrük üzerine kambiyaller verilmiş ise de bunların vadeleri gelmeden evvel hükûmet büyük bir malî tesviye yapacak olursa bu kambiyaller bedellerinin defaten ödenmesi de taahhüd edilmişti.

Donanma nümayişi üzerine Lorando ve Tubini'ye borç böyle yarım milyon lira olarak kabul olunduğu, Abdurrahman Paşa'nın sadaret vekâletinde bir çok encümenler yapılarak bu paranın tesviyesi o encümenlerde, sonra vükelâ meclisinde kararlaştığı, irade-i seniye de bu merkezde çıktığı,hariciye nezaretinden Fransa sefaretine resmî takrir ile tebligat icra edilmiş bulunduğu halde Abdülhamid bu günlerde garip bir iddiaya kalkmıştı: O hâlâ (Lorando ve Tubini alacakları tetkik ve tenzile muhtaçtır. Evvelce beş yüz bin lira olarak kabulü için irade verilmemiştir. Evvelâ iddia olunan matlubatın tetkikiyle mutedil bir dereceye tenzili, badehu çaresine bakılması lâzım gelir) diyordu.

Abdülhamid'in şimdi böyle bir iddiaya kalkışması olsa olsa kendisini taallülleriyle ızrar ettiği hazinenin haklarını son dereceye kadar muhafazaya taraftar göstermek, böyle mühim meselelerde çok defa yapmış olduğu üzere mesuliyeti vükelâya yükletmek gibi lüzumsuz ve yersiz bir kurnazlıktan ileri gelebilirdi.

Yoksa bu didinmelerin şimdi bir faydası olmayacağını onun anlamamış olmasına imkân tasavvur edilemez. Bu ancak vükelâya "siz ısrar ediniz de ben mecbur kalmış bir mevkide bulunayım" demekti.

Şüphe yok ki, padişahın bu iddiasına istinaden vükelâca işin esasında yeniden bir gecikme gösterilse Fransız elçisinin ilk tarizi üzerine vükelâsını iş görmemekle derhal itham edecek gene padişahın kendisi olacaktı.

Tabii borcun miktarı hakkında elçiye ağız açan olmadı. Vükelâca ancak tesviye çaresi düşünülüyordu.

Borçlar birden mi ödenecekti, yoksa ceste ceste mi? Constans bu noktada hiç bir itiraz dinlemiyor, durmayıp hükûmeti taahhüdünü ifaya davet ediyordu. Hariciye Nâzırı sefaretin tebligatını mütevaliyen sadaret makamına bildiriyordu.

Elçi son senelerde itiyad haline girdiği üzere doğrudan doğruya mabeyne müracaatlarını sıklaştırıyordu. Ne yapılıp yapılarak bu yarım milyon lirayı ödemeğe çare bulmak lâzımdı.

Sadrazam Said Paşa gümrük senetlerinin nakdî hasılatından 500.000 lirayı ayırıp Fransızlar'a vermek malî ihtiyaçları iş-kâl edeceğini arzetti. Zat-ı Şahane Fransız elçisiyle söyleşerek para tediyesinin ihmaline muvafakatini almasını Said Paşa'ya irade etti.

Said Paşa çalıştı. Constans: (Bu iş evvelce iki devlet arasında kararlaşmıştır. Bu defa başka suretle tadili kabil değildir) dedi. Fakat sonra Lorando ve Tubini alacağının ilk taksitlerden tediyesinde ısrardan vazgeçti; son taksitin hülûlüne sabır ve intizar edeceğini bildirdi.

Mali müşkilât karşısında bu da bir kolaylıktı. Said Paşa bu neticeyi padişaha arzetti. Küçük de olsa bu muvaffakıyetinin takdir edileceğini zannediyordu.

Halbuki irade ile Selim Melhame Paşa, M. Constans nezdine giderek 500.000 liranın ilk taksitlerden verilmesini hükûmet namına taahhüd etti.

Maliye nâzırı doğrudan doğruya hariciye nezaretine yazdığı bir tezkerede (mukarrer olan borç gümrüğün tahvil senetleri ilk taksitlerinden Fransa sefaretine tediye olunacaktır. Hazinece Osmanlı Bankasına yazıldı; hariciye nezaretinden de bu taahhüd sefarete bildirilmek lâzım gelir.)

Dedi. Hariciye nazırı da muameleyi hikâye ile sefarete tebliğ için Sadrazam Said Paşa'nın reyini sordu. Said Paşa'nın elçi ile verdiği kararın, Selim Melhame Paşa delâletiyle değiştiğinden haberi yoktu.

Said Paşa Osmanlı Bankasına böyle bir tebliğ vukuu neden neşet ettiğini Maliye Nâzırı Reşad Paşa'dan sordu.

Reşad Paşa da Selim Melhame Paşa'nın Osmanlı Bankası ikinci müdürü Auboyneau ile mabeyn dairesinde toplandıkla-

rını, tebliğ olunan irade üzerine bankaya mektup gönderildiğini bildirdi. (72) Ne olmuştu? Son taksitlerden ödenmesi kararlaşan paranın ilk taksitlerden ödenmesi başka bir muameleye taviz mi tutulmuştu? Muamelenin bu şekilde değişmesini iktiza ettiren hakikî sebep ve saik neydi? Said Paşa hatıratında bunu göstermiyor ve bu nokta galiba hiç tenevvür etmemeğe mahkûmdur.

Lorando-Tubini davasında mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'nın kaleminden şu sözler dökülüyor: (73)

(Lorando'nun alacağı namı altında maliye hazinesinden istenilen ve mürekkep faizinin ilâvesiyle fâhiş bir yekûna iblağ edilen paradan o vakit bir çok kimselerin mütene'im oldukları dillerde dolaşan bir hakikattir. Ceplerine girecek üç beş kuruşa kavuşmak için bir adanın Fransız donanması tarafından işgaline ve devlet haysiyetinin açıktan açığa ihlâline lâkayd kalmak o zamanın ahlâkını gösteren parlak bir misaldir.) "o zamanın ahlâkını gösteren daha nice "parlak misaller" vardır ve biz bu yazılarda o misallerden "devlet haysiyetini ihlâl eden" pek çoklarını izah ve teşrih ettik.

Ama aslı yüz elli bin lira iken hazinece yirmi altı sene sonra yarım milyon olarak ödenen büyük bir para işinde Tahsin Paşa ağzından böyle sözler çıkması dikkati celbetmemek kabil olamazdı.

Bunun için ben burada mülâki olabildiğim Lorandolar'dan bu nokta hakkında dahi istizahta buldum. Fakat bunlar bana kendileri tarafından Saray ve Bâb-ı Âli ricalinden hiç kimseye bir para verilmediğini, hatta bunlardan hiç birisi ile hiç bir suretle temasta bulunmadıklarını, işlerinin siyasî mecradan geçirildiğini temin ettiler.

Beş yüz bin lira için hükûmetçe gümrük üzerine verilen kambiyaller tahsil olununca bütün para Fransa konsülatosuna gelmiş; konsülatoca tahsiliye ve masraf olarak yüzde üç kadar bir para resmî şekilde kesildikten sonra mütebakisi alacaklı Lorando ve Tubini veresesine tevzi ve teslim olunmuş.

Anlaşıldığına göre büyük dolap rıhtımların hükûmete satış muamelesinde dönecekti. Çünkü ilk defa imtiyaz sahibi Mişel Paşa devletten 69 milyon frank aramış iken sonra iş kalıptan kalıba gire çıka satış bedeli 41 milyon franga düşünce şirketin eskisi gibi işinde devamına karar verilmişti.

Bu hal aradaki 28 milyon frank karşısında pek kabaran iştihaların sonradan söndüğüne delâlet etmez mi?

Bunun için değil miydi ki "rıhtımların satın alınarak hazineye tahammül edemeyeceği bir yük tahmil edilmesine" artık lüzum görülmemişti.

(Ölüleri hayır ile yadetmek lâzımdır) derler. Yaptıkları veya yapmak istedikleri halde ellerinde olmayan sebeplerin bozduğu işlerle ölüler "hayır ile yad" edilmelerine kendileri mâni olmuş bulunurlarsa kabahat kendilerinden sonra dünyada kalanlarda mıdır?

İşte o kadar siyasî gürültüleri, malî sıkıntıları, iz'acları davet eden Lorando-Tubini meselesi bu şekilde bitmiştir. Fakat bu yüzden diğer garip bir muamele daha vaki oldu: Defter-i Hakanî Nazırı Mehmed Esad Efendi hukuku devlete dair neşrettiği bir eserde Fransızların bu meselede Midilli adasına donanma göndermeleri, adayı işgal ile gümrük hasılatına el koymalarını devletlerce mer'î hukuk ve kaidelere mugayir bulduğunu yazmış, medenî Fransızların bu hareketlerini şiddetle tenkid eylemişti.

Bu tenkitler "zülfü yâre" dokundu! Saray ve Bâb-ı Âli mahfellerinde hoşnutsuzluğu celbetti. Bu eser "muzır neşriyattan" sayılarak sahibi hakkında "kanunî takibatta" bulunulmasına irade-i seniye sadır oldu! Mahmud Esad Efendi müstantik karşısında maznun sandalyesine oturdu.

Az kaldı, ceza dahi görecekti.

Fakat Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa padişah nezdinde:

– İlim cürüm olmaz! diye ısrar ile efendiyi kurtardı.

Üçüncü Bölüm

KÜLTÜR EMPERYALİZMİ VE MİSYONERLİK

1 - Şark meselesinin tarihî, siyasî ve dinî temelleri...

Muhbir Gazetesi Âli Paşa tarafından 1284'de bir defa tatil ve 55 nüsha çıktıktan sonra büsbütün lağvedilmişti. Mısırlı Fazıl Paşa bu gazeteyi yeniden neşretmek istedi. Paris'teki Jön-Türklerle iyi geçinemiyen Ali Suavi Efendi'yi Londra'ya gönderdi. O da Londra'da Osmanlı hükûmeti aleyhinde kendi başına neşriyatına başladı. Bir İngiliz kadınıyla evlendi. Bazı İngilizlerle münasebet peyda etti.

Türk muhiplerinden ve parlamento âzasından mister Urquhart ile Johnston Battler ve Amiral Salvin bu meyanda idiler. Gladiston Devlet-i Âliye'yi yeryüzünden kaldırmak isterken bunların karşısında ve David Urquhartın reisi bulunduğu hizip, Gladiston'un politikasına muarız bulunuyordu.

Bu hizip İngilterenin İslâm ve şark âlemine karşı siyasetine İslâm ve Türk muhipliği bakımından veçhe tayin ediyordu. Hindistan İmparatorluğu dolayısıyla bir Asya devleti de sayılan ve en çok Müslüman tebaası bulunan İngiltere devleti için mühim olan bu siyasetin bize tesirinin büyüklüğü itibariyle mazisine bir nazar atfına değer.

Oğuz Türkleri haçlı seferlerinde İslâmiyet'in mukavemet unsuru olarak mevcudiyet göstermişlerdi. Bu seferlerden sonra artık Anadolu onların katiyen ellerinden alınamaz millî yurtları

olarak kalmıştı. Bir müddet sonra bu Türkler Osmanoğulları idaresinde bu millî beşiklerinden Rumeli'ye taşmışlardı.

İşte bu tarihten itibaren altı asır müddetle Hıristiyanlar -*Balkanlılardan başlamak üzere bütün Avrupa Hıristiyanları*- korktukları bu Müslüman Türkleri Balkandan çıkarmak, Anadolu'ya sürmek emel ve meslekini beslediler ve takip ettiler.

Daha Oğuz Türkleri İslâmiyete girmeden evvel gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da Hıristiyanlığı kabul etmiş bir çok Türkler var idi; hattâ bunlar Müslüman Türklere karşı Hıristiyan ordularında, Hıristiyanlık namına hayatlarını feda eylemişlerdi. Müslüman Türkler de Hıristiyan olsalardı Hıristiyanlık ne büyük kuvvet kazanmış olacaktı!

Bir papa -*İkinci Pi*- şunu da düşünmüştü: Ortodoks kilisesinin merkezini -*İstanbulu*- zapt ile şarkî Roma İmparatorluğu yerine bir Müslüman Türk imparatorluğu ikame eden Fatih Sultan Mehmed'e, bu Papa'nın bir mektupla müracaat ederek onu milletiyle beraber Hıristiyanlığa davet etmeği muvafık bulması bu düşüncenin mahsulü idi.

Bu suretle bu Türklerin de umumî muhaceret esnasında şarktan Avrupa'ya gelip Hıristiyanlığı kabul eden kavimlerden farkları kalmayacaktı. Hıristiyanlık itibarıyla bu ne büyük muvaffakıyet olacaktı? İslâmiyetin bu kuvvetli ve cesur muhafızları ortadan kalkınca Hıristiyanlığın bütün Asya'ya yayılmasına hiç bir set artık mukavemet edemeyecekti.

Bu şart ile Papa Türk padişahının fütuhatını affedecekti! Fatihi bütün Hıristiyanlığın hâkimi, efendisi ve Avrupa Hıristiyan âleminin nâzımı, belki büyük Kostantin'den daha büyük bir Hıristiyan azizi olarak tanımakta tereddüt etmeyecekti! Fakat Fatih İtalya'yı da zapta kıyam ederek Batı Roma imparatorluğu memleketlerini de idaresi altına almağa teşebbüsle bu hayali kombinezonları bozuvermişti! O Roma'yı elde edince muhak-

kak katoliklerin bu "Rim Papasını" da ortodoksların patrikine döndürecekti!

Fatih İtalya fütuhatını tamamlamaya vakit bulamadı. Avrupa'nın cenubu garbîsinde, İspanya'da Müslümanlık imha edilmişti. Acaba cenubu şarkîde de Hıristiyanlık namına bir muvaffakıyet elde edilemez mi idi? Avrupa'ya getirilen Sultan Cem, buna vasıta olamaz mı idi? İş tecrübeye değecek kadar mühim idi!

Papa VIII. İnosan, Hıristiyan fukarasına sadaka dağıtan Sultan Cem'i:

(Hıristiyanlığa meyli var!) diye "Nasara dinine" davet eylemiş, Mısır'dan oğlunu getirirse ona da kardinallık vermeği vadeyleyince Cem'den göz yaşlarıyla şu cevabı almıştı:

– Öyle günlere kalmışım ki beni Hıristiyanlığa davet ediyorsunuz! Ben sizden Mısır yolunu isterken siz bana batıl yol gösteriyorsunuz! Bilirsiniz ki, her kişiye kendi dininden başkası batıldır. Benim itikadımca Muhammed dini haktır. Şimdi siz hiç dininizden dönüp Muhammed dinine girebilir misiniz? Kardinallık ve Papalık değil, dünya saltanatını verseniz ben dinimden dönmem. Hakkımda böyle suizanna düşülmesi Nasara fukarasına merhametimden vaki olduysa, bizim dinimizde Müslüman olmuş olmamış fukaraya sadaka vardır.

Bu cevap üzerine Papa ile etrafındakiler Sultan Cem'i çok sevdiklerinden, kendi dinlerinde bulunmasını istediklerini söyleyerek bin türlü özürler dilemeğe kendilerini mecbur görmüşlerdi!

Artık bir Müslüman Emirini Hıristiyan etmekten ümit kesmek lâzımdı.

(Son olarak Rus Çarının ikinci Sultan Mahmud'a ortodoksluğu kabul etmesi teklifi hakkındaki rivayetten evvelce bahsetmiştim.)

Bu müslüman emirleri yola gelmedikten başka Hıristiyanlığa pek mühim zararlar vermeye devam da ediyorlardı. Müslüman Türkler İslâmiyetin kaybettiği bir Endülüs yerine bir Macaristan'ı mı ikame edeceklerdi?

Kanunî Sultan Süleyman ceddi Fatih'in Romaya tevcih ettiği silâhı Viyana burçlarına dayamıştı. Bu Müslümanlar halifesi "pek katolik" bir Fransız kralıyla mukaddes Cermen İmparatorluğunun varisi gene katolik bir Alman İmparatoru arasında muharebelere müdahale ve Fransız Kralını himaye ediyor, Viyana muhasarasıyla Hıristiyanlığın kalbine yeni bir hançer saplıyordu.

Hıristiyanlık âlemi bu tehlikeyi de savmıştı. Avrupa Hıristiyanlığı geçirdiği korkudan sonra vücuduna arız olmuş uyuşuklukla bir müddet istirahat eder gibi kalmış, sonra başka cepheden faaliyete geçmişti. Şark'a misyonerler göndermeğe başlamıştı.

Bu misyonerler de Müslüman Türkler'i Hıristiyanlığa celbetmenin imkansızlığını tecrübe ettiler. Fakat diğer taraftan Türkler de bütün Rumeli'yi Türkleştirmek yolunu bulamadılar. Nihayet Osmanlı İmparatorluğu inhitata başlayınca Hıristiyanlık âleminin mağlûbane vaziyeti de değişti.

Şimdi artık Avrupa için Türk memleketlerinde kuvvetli bir Hıristiyanlık siyaseti takibine imkân hasıl olmuştu. Evvelce haçlı seferleri şeklinde tezahür eden bu siyaset bu defa başka şekillerde tesirini gösterecekti. Mağlûbiyetlerinin, makhuriyetlerinin intikamını almak düşkünlüklerine bir teselli bulmak isteyen Bizans vakanüvisleri, üleması garplıların zihinlerine dinî siyasetin bütün batıl inançlarını telkin etmiş, şark işleri hakkında Avrupa'nın muhakemesini yanlış yola sevkeylemiş, şaşırtmış idiler. Onlar bu maksatla Müslümanlar ve Türkler aleyhine ortaya yalanlar dökmekten bile çekinmemişlerdi.

Bu zehirler işlemiş, Avrupa'nın Türklere karşı siyaseti daima bunlardan müteessir olarak kalmıştır. Bu tesir altında insani-

yetperverane güzel nazariyeler serdedilerek şark Hıristiyanlarıyla Avrupa Hıristiyanları arasında tesanüt hislerinin kuvvetlendirilmesi teşebbüslerine kalkışılması dünyanın rahatını kaçırmak hususunda en büyük âmil olmuştur.

Bu insaniyetperverane doktrinlerin dini siyasetle birleştirilmesi suretiyle uyanan ihtiraslar şarkta felâketlerin doğmasından başka netice hasıl etmedi. Osmanlı inhitatı karşısında nüfuzu ve kudreti artan Çarlık Rusyası, Akdeniz muvazenesinde Türklerin Avrupa için lüzumlu bir unsur olduğu yolunda bazı Fransız siyasileri tarafından ileri sürülen fikirleri yıkmak için elinden geleni yaptı.

Avrupa'da Türklerin kuvvetlerinden duyulan korku yerine onsekizinci asırda zaaflarından endişe hâkim olmağa başlamıştı; Humbaracı Ahmet Paşa *-marki dö Bonneval-* gibi bazı zevat Çarlık Rusya'nın emellerini akamete uğratmak için Bâb-ı Âliye yeni bir hayat nefhası üflemek istediler; fakat bunun büyük tesiri görülemedi.

O günlerde Balkan işlerinde en ziyade alâkadar olan Avusturya, adeta kendi eliyle Rusya'ya İstanbul yolunu açmak istiyor gibi görünüyordu. İngiltere de büyük Katerina'nın Akdeniz'e geçen gemilerine pilotluk ediyordu! İngilizler için o zamanlarda Rusya ancak bir bitmez tükenmez ham maddeler membaı ve İngiliz mamulâtının en geniş bir mahreci idi. Londra'da (Siti) de iş adamlarından mürekkep pek kuvvetli ve pek faal bir Rus taraftarlığı meydana çıkmıştı. (74)

İstanbul'daki İngiliz elçisi de bir "Rusya maslahatgüzarı" oluvermişti. O günlerde İngilizler Rusya'nın gittikçe büyüyen emellerini kırmak için yarım asır sonra Moskofların karşılarına dikilmek mecburiyetinde kalacaklarını hiç de hesap edemiyorlardı. İngiltere'ye Rusya'dan gelecek darbeyi ilk gören meşhur Wilyam Pit olmuştu.

Yakın şark ve Akdeniz sahasında "on dokuzuncu asırda İngilterenin diplomatik büyük şartı" denilen siyasî düşünceyi o açtı. Bunun esası Rusya'yı daha ziyade büyütmemek için Devlet-i Âliye'yi kuvvetlendirmek ve alet olarak kullanmak idi. Meşhur 29 Mart 1791 tarihli nutkuyla Pit, Osmanlı Devleti'nin hayatına hatime vermek isteyenlerle münakaşaya girişmeğe hazır olduğunu ilân etmişti. (75)

Pit'in siyasî hasmı olup Katerina'nın iltifatlarına nail olan İngiliz liberal şefi Fox ise Devlet-i Âliye'yi Avrupa devletleri manzumesine ve Avrupa milletleri ailesine kabul etmek isteyen bu yeni siyaset usuluyle istihza ediyordu. Fox, Katerina'ya "müşkilât çıkarmak" fikrinde olmadığını söylüyordu.

Pit'in nutkunu irat ettiği celsede bu iki İngiliz siyasîsi tezlerini pek açık olarak ortaya koymuşlardı. Bu iki siyaset mektebi bundan sonra Osmanlı Devleti hakkında biribirine tamamen zıt yollar takip ettiler. İki parti için her şeyden evvel halledilmesi lâzım gelen cihet, Rusların Asya'da yayılmalarına mani olmak için diplomatik vasıtalar kullanmak mı, yoksa bunu ertelemeye katiyetle karar vermek mi icap edeceğini, Karadeniz Rus donanmasının İngiliz donanmasının bir peyki sayılabilip sayılamıyacağını tayin etmek idi.

Devlet-i Âliye'nin muhafaza ve bekasını temin için Türklere karşı müsbet ve muhibbane bir siyaset takibini düşünen parti nezdinde bile Moskof düşüncesi Türk düşüncesine takaddüm ediyordu. Vikler, Rus donanmasının İngiliz menafiine hizmet edebileceğini iddia ediyorlardı. Bunlar arasında "Türkleri can sıkan eski tarz ve usulleriyle ortadan kaybolmağa bırakmağı" tavsiye edenler oluyordu.

Toriler ise Devlet-i Aliye hakkında tertipli ve şuurlu bir takviye siyaseti düşünmek derecesine kadar ileri gitmekle beraber, Rus donanmasının kuvvetlenmesinden korkularını gizleyemiyorlardı. İşte meşhur Lord Stratfort dö Redklifin daha İstan-

bul sefaretinde şark siyasetinde ilk tecrübe ve mümareselerini yapmakta olduğu bu sıralardadır ki, bu iki siyaset mektebinin nazariyecileri meşhur iktisatçı Kobden ile David Urquhart ortaya atılmışlardı.

Mançester iktisat mektebinin önderi olan ve Rusya'nın İngiliz mamulât ve masnuatına pek büyük bir ihraç sahası olduğunu düşünen Kobden, 1836'da Hıristiyanlık namına Devlet-i Âliye'nin taksimini isteyenler safına açıktan açığa geçmişti. O şark haritasının değişmesinden İngiltere'nin iktisaden kazançtan başka bir şey görmeyeceğini iddia ediyordu. Kobden'in bu fikri İngiltere'de on dokuzuncu asır liberal kabineleri için şark siyasetinde umde olmuştur.

Fox'tan Gladiston'a, son zamanlarda Edvar Grey'e kadar Rus muhipliği yolunda yürüyen bütün liberal kabineler İstanbul'u Ruslara terketmekte bile mahzur görmemişlerdir.

Çar birinci Nikola'nın Lord Seymura Devlet-i Âliye'yi taksim için açılıp, "Türk meselesini İngiliz hariciye nazırıyla on dakika sürecek bir görüşmede halledebileceğini" söylemesi liberallerin bu meyalânına ziyade ehemmiyet vermesinden ileri gelmişti.

2 - İngiltere'de Türk dostluğu için bayrak açan bir siyasetçi...

Buna mukabil 1833'ten beri İngilizler arasında Çarlığın şarktaki siyaseti aleyhinde şiddetli bir cereyan uyanmakta idi. Bunu da uyandıran İskoçyalı David Urquhart idi. Urquhart siyaset meydanında iptida Yunan muhibbi olarak görünmüştü. Fakat 1827'de şarka yaptığı bir seyahatte Türkler hakkında kuvvetli bir sempati duyarak avdetinde İngilterede Türk muhipliği cidalini açmış, çıkardığı gazetesindeki neşriyatıyla Lord Palmerston'u Ruslara karşı ihtiyatlı bulunmağa mecbur etmişti. Urquhart bu siyasetiyle İstanbul'da büyük nüfuz kazanmıştı. Bir asır evvel Humbaracıbaşı Ahmet Paşa'nın oynamak istediği rolü şimdi Urquhart muvaffakıyetle ifa ediyordu.

Rusya 1829 Edirne muahedesiyle Devlet-i Âliye'yi münhasıran kendisi ve Yunan dostları hesabına parçalamağa muvaffak olamayınca, Osmanlı İmparatorluğunu zaaf içinde yaşatarak kuvvetlenmesine meydan vermeden Avrupa'nın Rus ihtiraslarına karşı koyamayacağı bir vakte kadar mevcudiyetini muhafaza etmek kararını vermişti. Bu muvakkat muhafaza ve idame siyaseti Şark Meselesine tesirini yavaş yavaş gösteren bir zehir katmaktan başka bir şey değildi!

Rusya, "hasta adamın" sıhhatı bir asırdan beri beklenen ıslahat ile iade edilmek kabil olamayacağını, bu ıslahatın ancak şark Hıristiyanları üzerinde bir ortodoks vesayeti ile vücuda gelebileceğini isbat eylemek istiyordu. El altından hazırlıkla Devlet-i Âliye'ye tahakküm etmek emelinde idi. Bu yavaş fakat müessir zehirleme siyasetinin pek geniş tehlikelerini ilk defa olarak Urquhart, neşriyatıyla ve bütün açıklığıyla meydana vurmuştu.

Bu izahat göstermişti ki: "Hükmetmek için tefrikaya düşürmek ve parçalamak, tâbi ve esir etmek için karıştırmak, aynı kiliseye mensubiyet vesilesiyle şark ortodoks Hıristiyanlarını

himayeye kalkışarak bunu bir hak diye devlete tanıttırmak, ırkdaşlık iddialarıyla himayeyi ve nüfuzu kuvvetlendirmek Çarlık Rusyası'nın hedefine varmak için takip ettiği muhtelif yollar ve çareler idi. Devlet-i Âliye'de çıkarılan her iğtişaş ve ihtilâl devletin inhilâliyle bütün memleketin kendi hükmü altına alınmasına, olamaz ise en büyük hisse kendisine ayrılmak üzere rakipleriyle taksimine hizmet edecekti. Bu da İngiltere için vahim bir tehlike olacaktı."

Urquhart'ın bu düşünceleri pek çok İngiliz tarafından takdir edildi. Urquhart, Türk milletinin beynelmilel manzumeye ithalini istiyordu. Onun fikrince: "dahilî işlerine müdahaleden içtinap edilirse Devlet-i Âliye *-garp milletlerine istinat ederek-* bu fasılasız müdahalelerin kendisini daldırdığı ataletten kurtulabilecekti; hasta adamın yakında ölüme mahkûm olduğu, buna deva bulunamayacağı fikri bütün fenalıkların membaı olmuştu; bu fikir ise hadisatın hakikatine istinat eden bir şey değildi; bunu ortaya koyan hastanın mirasında alâkadar bir tabip idi! Devlet-i Âliye kendisine iyi gelmeyen Avrupakârî bir tedavi usulünü takip etmeğe ikna edilmişti; bu suretle vücuduna kendisini hasta eden zehir zerkolunmuştu!"

Bonapart'ın meşhur İstanbul elçisi Sebastiyani bile Devlet-i Âliye'yi (bir naaş!) olarak tasvir ediyordu. Urquhart, Müslümanların siyasî hayatlarına Avrupa medeniyeti formüllerinin idraksizce tatbikine muhalifti. O Müslümanların siyasi teşkilâtını dinî ve fikrî itiyadat ve mevzuatını tetkik eylemişti; İslâmî anane ve teamüllerin muhafazasını isterdi.

Türk ırkının hayatiyetine hakikaten sıtk ve kuvvetle kani olmuştu. Bu tetkikleri ve kanaatı ile o bu Müslüman ve Türk mevzuat tesisatında sağlam bir teşkilâtın formülünü bulmuştu. Urquhart'ın Türklerce Avrupa müessesatının mihanikî bir taklidine tercih ettiği bu formül şu idi:

"Avrupa devletleri şark işlerine hulûs ile ve tamamıyla müdahaleden içtinap eylemelidir ki, Müslüman kavimlerin modern milletler haline tahavvülü zaruret-i tarihiyesinin tabii yolda kemale ermesi kabil olabilsin. Münevver ve şark işlerine vâkıf Avrupalılar diplomatik müdahalelerden ve beynelmilel entrikalardan masun kalarak bu milletlere yardım eylemelidirler."

Urquhart, hiç tereddütsüz beyan ediyordu ki, Moskof diplomatlarının Avrupa'ya arzettikleri şekilde Türk meselesi şarkta karışıklıkları idameye hâdim bulunan ve bir gün istirahat-ı umumiyeye pek pahalıya malolacak olan bir düzende, bir aldatmacadan ibarettir.

Bu fikirleri neşirde Urquhart yalnız kalmamıştı. İstanbul'da Monitör Oryantal Müdürü Blacque dahi Türk ırkının hayat kabiliyetini Fransa'ya anlatmak için uğraşıp duruyordu. Fakat o sırada onuncu Şarl'ın Fransa'sı, Ren sahillerinde bir tazmin mukabilinde İstanbul'u Ruslar'a bırakmağa müheyya bulunuyordu; Fransa o günlerde hiç de Urquhart'ın ve Blacqueun fikirlerini kabul edecek vaziyette değildi!

Navarin vak'ası Avrupa Hiristiyanlık âleminde öyle bir şevk ve hahiş uyandırmıştı ki, Çarlığın Avrupa'yı aldatmakta olduğunun farkına varanların adedi ancak bir kaç kişiye münhasır kalmıştı.

Avrupa Türklerle Ruslar arasındaki mücadeleyi hareketsiz ve galip Rusya hesabına adeta tasvipkâr nazarlarla seyrediyor gibi idi. Hünkâr iskelesi muahedesi Devlet-i Âliye'yi Rus tahakkümü altına sokmak neticesini hasıl etmişti. Şark seyahatinden avdetinde Türkleri meth ede ede bitiremeyen Lamartin gibi bir şairin yazıları bile, Fransa'da Türkler lehine bir cereyan uyandırmağa kifayet etmiyordu. Amma İngiltere'de Urquhart boş durmuyordu. Siyasî akidesinin sağlamlığına iman derecesinde bir itimat ile İngilizleri ikaza durmayıp çalışıyordu.

☆

Mısır meselesinde İngiltere Rusya'nın Devlet-i Âliye'ye münferiden tahakkümüne mâni olacak yolda hareket etti. Kırım muharebesinde de İngilizler'in Ruslar'a karşı Türklerle elele vermelerinde İngiliz menfaatlerinin ne kadar büyük olduğunu izhar ve isbat eylemek için Urquhart'ın sarfettiği gayretin pek büyük tesiri oldu. İngilizler nihayet Türkelerle ittifak ettiler. Bu neticeye, bu gayretin neticesi ve Urquhart'a İngiltere'nin Kırım seferine müdahalesinin hakikî âmili bile denilebilir.

1856 Paris Kongresinde Urqurat'ın siyaseti galebe etmiş göründü. Ancak bu defa da Avrupa diplomatları meselenin esas ruhu Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki münasebetlerinin şeklini umuman ve köklü bir surette değiştirmek olduğunu anlayamadılar. Paris muahedesinden sonra da Türkleri, felâketleri tacilden başka şeye yaramayan beynelmilel entrikalardan vareste ve rahat bırakmadılar.

Osmanlı idaresindeki Hıristiyan cemaatlerini metbularına sadakatle yapılacak lüzumlu ve hakikî ıslahat ile medeniyetin feyizlerinden müsterihane hisselerini almağa sevkedecek yerde, bunları haricî entrikaların birer aleti saydılar. Esasen Devlet-i Âliye bünyesinin ihtiyaçlarına bir türlü uydurulamayan tanzimatın Hıristiyanlarca telâkki ve kabul tarzında ve müteşebbislerinin beklediklerini verememesinde bu müdahale ve entrikaların tesiri de az olmamıştır.

Devlet-i Âliye'yi bir hamlede mahvedemiyeceğini anlayan Çarlık Rusyası Paris muahedesinden sonra Osmanlı Devleti için siyasî sarsılmalar ve ihtilâçlar içinde bir "yaprak dökümü ve tedricî ölüm" sistemini icat eylemişti. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki zıddiyet ve ihtilâfları körükleyerek idame ve teşdit etmek, Avrupa efkârı umumiyesine arz ve neşredilen itilâf ve ıslahat esaslarının tatbikine el altından işlemek suretiyle mümanaat eylemek Çarlık Rusyası'nın tam muvaffak olabileceği bir siyasetti.

Paris kongresi Türklerin kara gözleri için değil, Avrupa sulhü endişesiyle bu Rus sisteminin önüne geçmek istemişti. Fakat bundan sonra şark Hıristiyanlarına ve muttarit vesayetlerine ihtiyaçları hissettirilmekte devam edilmişti. Siyasî nazarîye ile ameliye arasında bu esaslı tezat Osmanlı-Rus muharebesini intaç eden bütün karışıklıklar silsilesiyle tevlit etti. Bir asır evvel büyük Katerina'nın yaptığı gibi bu defa da Rusya'nın uzattığı Bosna-Hersek yemi, Avusturya'nın Rus oltasına takılmasını intaç etti. Avusturya iğfal edildiğini anlayıncaya kadar Ruslar İstanbul kapılarına dayandılar.

Kıbrıs'a bir aslan pençesi attıktan sonra İngiltere'nin şiddetli müdahalesi olmasaydı, bu defa "hasta adamın" artık son günleri gelmiş sayılabilirdi. Rusya mirası taksimde varisler arasında çıkacak ihtilâfın umumî bir harbe müncer olabilmesinden sakındı; tevakkuf etti. (Balkan harbi bu halin küçük bir nümunesini göstermiştir.)

Berlin kongresi nazarî olarak hiç bir meseleyi halletmedi; bütün iddialara, rekabetlere meydanı açık bıraktı. Lord Bikonsfild, İngiltere için Müslüman milletlerin siyasî terbiyesine ve şarkta ıslahat hareketine riyaset etmeği manevi bir vazife addeyliyordu. Ona göre, "gerek panislavizm ve gerek pancermanizm şarkta yeni bir nizam teessüs ederken zarurî olarak vaki olacak siyasî ve içtimaî tahavvülât arasında bulanık suda avlanmak isteyeceklerdi; İngiltere ise Hıristiyanlık ile Müslümanlık arasında emniyet münasebetleri vücuda getirerek bunu mene çalışacak, Avrupa'yı umumî bir tutuşma ve patlamadan koruyacaktı."

Onun bu fikri Urquhart'ın ihdas ettiği cereyandan mülhem olmuştu. Fakat Bikonsfild bu tasavvurunun filiyatına geçemedi. Gladiston artık politika sahnesine hâkim olmuştu. Hıristiyanlık akideleriyle ve ilâhiyatıyla dimağı meşbu olan bu devlet adamında Müslümanlığa kin muharrik bir kuvvet gibi işlerdi. Gladiston'un tesiri nüfuzuyla İngiltere'nin şark politikası büs-

bütün makûs bir cephe tuttu ve Çarizmin İslâmiyet aleyhinde adeta hasbî bir müttefiki oldu.

Londra'da (Siti) de Ruslara muhip parti, Rus piyasasını iktisaden istismar etmekten başka şey düşünmüyor ve Bikonsfild'in İngiltere'ye terettüp ettiğini ileri sürdüğü manevi vazifeyi idrakten pek uzak bulunuyordu. Bu sırada Anglikan ve Rus - Ortodoks kiliseleri arasında bir yakınlaşma husulü fikirleri de ortaya çıkarılmış, İngiltere'de Rus muhibbi parti bu fikri çıkaranlarla birleşmeği muvafık bulmuştu.

Bu iktisatçılarla ilâhiyatçıların ittifakı Foks'un fikirlerini Pit'in fikirlerine tamamıyla galebe ettirdi; Urquhart ile Bikonsfild'in mütalaaları ve tasavvurları, yerlerini Gladiston'un kinlerine ve hırslarına terkettiler. İngiltere İslâm ve Hıristiyan arasında "bîtaraf ve hayırhah bir mutavassıt" rolünü bırakarak Müslüman kuvvetlerini kırıp mahvetmekten ibaret Çarlık sistemine meyletti.

Midhat Paşa'nın tesis ettiği meşrutiyetin doğar doğmaz ölüvermesi de İngiltere'de bu temayülü kuvvetlendirmeğe Gladistonun elinde iyi bir silâh oldu. Bu suretle Müslüman Türkler aleyhine Hıristiyan husumetiyle kendi kendine müteharrik bir Avrupa ittihadı husule gelmiş gibi oldu. (76)

Buna rağmen Urquhart ve arkadaşları mağlûp ve ezilmiş Türklerin dostu ve muhibbi kalmakta devam ettiler. Tuttuğu Müslüman ve Türk muhipliği siyasetinde Gladiston'la mücadeleden çekinmeyen Urquhart, Gladiston'un bu galebesinden bile meyus olmuyordu. Ancak ihtiyarlık haliyle sıhhati eskisi gibi faaliyet göstermesine ve uğraşmağa müsait olmadığından vaktini İsviçre'de geçiriyordu.

Osmanlı payitahtında uğraşmak için fikir arkadaşlarından Conston'u İstanbul'a göndermişti. Ali Suavi siyasî faaliyete başladığı vakit, İngiltere'de Türk muhipleri partisi işte bu düşkün ve sönük vaziyette bulunuyordu.

Urquhart ve arkadaşları Osmanlı Devleti'nin garplılaşarak değil, eski âdet ve ananeleri, ahlâk ve müessesatı muhafaza, ıslah, ikmal edilerek terakkisine taraftar idiler. Ali Suavi Efendi de kendisi için Urquhart mektebinin bu prensibini kabul eylemişti.

Conston İstanbul'a gelirken Londra'da bulunan Ali Suavi'den Sami Paşa'ya bir tavsiyenâme getirmişti. Suavi bir mektubunda, eski şark âdetlerine meftun olan Conston'a verilecek ziyafetlerde sofrada şarap bulundurulmamasını hassaten yazmıştı!

Mister Urquhart ile parlâmentodaki refikleri, Abdülâziz'e hitaben yazdıkları uzun bir mahzarı Conston ile İstanbul'a göndermişlerdi. Fakat bu mahzarın Abdülâziz'e takdimi mümkün olmadı. Abdülâziz'in resmî işlerde kaideperest bir hükümdardı. Conston, hattâ bizzat Sami Paşa çalıştığı halde, İngiliz muhalif fırkasının bu mahzarını hususî surette padişaha isal ettiremedi. Resmî kanala, yani Bâb-ı Âliye müracaat etti; Bâb-ı Âli de taassup gösterdi; İngiliz sefaretinden geçmemiş böyle bir kâğıdı zât-ı şahaneye arzetmekten imtina etti; Conston'un İngiltere Elçisi Elyot'a müracaatı da semeresiz kaldı. Urquhart hizbi Abdülâziz'e açıkça, Gladiston hükûmetine hiç itimat etmemesini tavsiye ediyordu. (77)

Conston iptida Beyoğlu'nda İngiliz sefareti arkasında Kamer Hatun mahallesinde sıra evlerden birinde oturdu.

3 - Batı emperyalizminin Osmanlı'yı ehlileştirme ve medenileştirme siyaseti...

Temdin siyaseti ve Ecnebi müesseseleri...

On dokuzuncu asırda Avrupalıların nazarında şark, istesin, istemesin temdin edilmek [medenileştirme, ehlileştirme] lâzım gelen bir saha idi.

Fakat Avrupalılar'ın bu temdin siyaseti daima sömürme siyaseti ile bir gitmiştir. Bu istismarın da para, menfaat gibi maddî vecheleri de vardır. Avrupalılar bu ikinci takıma da birincisi kadar ehemmiyet verirler. Çünkü ikinciler birincinin hem kaynağı, hem Avrapa'ya doğru mecrası olabilirler.

Umumî surette Avrupalı kanaatine göre: Şark bugünkü medeniyette garptan geri kalmıştır; terakki için garba muhtaçtır; ancak bu ihtiyaç o suretle idare edilmelidir ki şark hiç bir vakit garbın seviyesine yükselemesin ve ebediyyen muhtaç durumda kalsın.

Avrupalılar için medeniyet âlemi nasraniyetten, ancak Avrupa ve Amerika nasraniyetinden ibarettir. Afrika'nın vahşet âlemi, hatta hıristiyanlığı kabul etmiş olanları da bu bahiste dile bile alınmaz; bunların medeniyetin yumruğu altında kalması zaruridir.

(Eski Hıristiyan Habeşlilerin bugünlerde neler çektiklerinin şahidi oluyoruz!) Müslümanlar da barbardırlar. Nihayet yarı medenî insanlardır. Çinliler, Hintliler de bunlardan farklı değillerdir.

Vahşiler, barbarlar, yarı medenîler ise medeni kavimlere hizmet etmeli; bunların menfaatine çalışmalı ve çalıştırılmalı.

Avrupa'da din orta çağlardaki hâkim mevkiini kaybetmiştir. Fakat İslâmiyete karşı eski kin, Asya dinlerine karşı hakir görme ortadan kalkmamıştır.

Avrupalılar aralarında Hıristiyanlığa karşı lâkayd görünebilirler; siyasî menfaatlerinde dindaşlığı hiç düşünmeyebilirler; ancak Hıristiyanlıkla İslâmiyet karşı karşıya gelirse o zaman hiç dindar olmayan Avrupalılar'da bile tarihi telâkkiler hemen baş gösterir, mutaassıbâne bir feveran meydan alır; hilâl dünyadan kalkmadıkça insaniyetin mesud olamayacağı iddiaya kalkışılır.

Bir Hintli, bir Çinli, bir Müslüman bir Avrupalı ile nasıl müsavi tutulabilir? Bu bir Avrupalı havsalasına sığamaz. Umumî harpde Asya ve Afrika ahalisinin itilâf devletlerine ettikleri askerî yardımlar bile bu zihniyeti çok değiştirememiştir.

Ancak son senelerdedir ki Hindistan'daki millî hareket İngiltere'yi düşündürmeğe, Hintliler hakkındaki telâkkiyi biraz hafifletmeğe başlamıştır. Türkiye arkasında İngiliz kuvvetine dayanan Yunan ordusunu Anadolu'dan çıkarabildikten, hilâfetle alâkasını kesip din ile dünya ve devlet işlerini ayırarak son mühim inkılâplarını geçirdikten sonradır ki, Avrupalılar'ın Türkler hakkındaki telâkkilerini kırmağa, Avrupa nazarında modern bir devlet olarak kendisini tanıtmağa muvaffak olmuştur.

Fakat bahsimiz son senelere değil, umumî harpden evvele aittir.

On dokuzuncu asırda Avrupa'nın temdin (medenileştirme) siyaseti karşısında Japonya Asya'da bir istisna olmak üzere dayanıp durmuştu. Evvelâ uzaklığı, sonra uyanarak kendi kendine kuvvetlenmesi sayesinde hıristiyanlık âleminin elinden yakasını kurtarabilmişti.

Ancak Avrupa için bir Japon misali kâfi idi. Japonların hızlı uyanışı uzak-doğuda (Aksa-yı Şark) Avrupa ve Amerikalılara müthiş bir rakip meydana getirmedi mi? Böyle rakipleri artırmakta ne menfaat ve hikmet vardı?

Şarkta Avrupa'yı tehdit eden büyük tehlikeler vardı. *İslâm ittihadı tehlikesi*, daha müthiş olarak sarı tehlike gibi... Bu teh-

likeler de müstemleke ve müdahale sistemleri için en kuvvetli vesileler oluyordu.

Çin'in ve Hindistan'ın medeniyet itibarıyla bir Almanya, Fransa, İngiltere derecesine yükseldiğini tasavvur edin. Mükemmel müsellâh Hindistan'ın otuz, Çin'in kırk milyonluk orduları dünyayı allak bullak etmeğe kâfi gelmez mi?

Avrupa Atillâ devrinde olduğu gibi bir şark istilâsı altında mı kalsın? Çareleri? Aşikâr ve mütenevvi!

Dostane, muslihane veya ticaret yoluyla hulûl, müdahale etmek, müstemleke vücude getirmek, işgal, nüfuz bölgeleri, menfaat bölgeleri ayırmak, hinterlandı genişletmek, memleketi parçalamak, uzun müddetle bir liman ve hinterlandını kiralayarak depo yapmak, himaye altına almak!

(Umumî harpten sonra bunlara bir de manda usulü ilâve edilmiştir. Bunlar hep insaniyetperverlik maskesi altında yapılacak! Tarihî vazifedir, temdin vazifesidir denilecek.)

Böyle yerlerde dinî ve ırkî ihtilâfları yok ise ihdas, var ise idame ve teşdid, yerlileri silâhtan tecrid, kendilerinde askerlik ve milliyet fikirlerini imha, hükûmete körü körüne itaat fikrini ve lüzumunu telkin, o kadar parlak surette ileriye sürülen insaniyet ve merhamet hisleri, fikirleri icap edince hemen ve kâmilen bertaraf edilerek tedhiş yollarını takip etmek bu "temdin" siyasetinin icablarından sayılır. Temdin edilecek yerler iktisaden ölmeyecek, fakat temdin eden için sağmal vazifesini görecektir.

Bu prensipleri Avrupalılar on dokuzuncu asırda Asya ve Afrika'da, Okyanusya'da mükemmelen tatbik edebildiler ve semerelerini de aldılar. Hele Osmanlı Devleti bunlar için bir tecrübe tahtası oldu.

Uzun zamanlar Fransa ticaret yoluyla burada müstemleke siyasetini takip etti. Sonra diğer devletler de kapitülasyonlardan bu yolda istifadeye koyuldular. Fransa ile Rusya kapitülâsyon-

lara, muahedelere sokulan bazı kelimelere istinad etmek isteyerek katoliklerin, ortodoksların himayelerini deruhde ettiler. Abdülhamid'in saltanat seneleri Frenklerin şark meselesi dedikleri çapraşık işlerin gûya içinden çıkmak için *-büyük karışıklıklara meydan bırakmadan-* buldukları çareleri kendi hesaplarınca en iyi tatbik edebildikleri bir devir olmuştur.

Osmanlı-Rus harbi sonucunda Kıbrıs İngiltere, Bosna ve Hersek Avusturya, sonra Fransa Tunus'u "himayesine" aldı; gene İngiltere Mısır'ı "işgal" ve Kuveyt'i "himaye" etti; Girit adası Rusya, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın "zamân ve himayesi" altına girdi. Makedonya'da Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya *-ismini koymayarak-* Osmanlı Devleti'yle bir Kondominyon - müşterek idare kurdular. Avusturya katolikleri "himaye"de Fransa'ya iştirak etmek istedi; Fransa Suriye'de, İtalya Trablusgarp ve Bingazi'de, İngiltere Irak'da "hususî menfaatleri" olduğunu itilâflarla olamazsa fiiliyat ile gösterdiler. İktisadî sahada Frenklerin imtiyaz yağması büyük hırs ile devam edip durdu.

"Şark meselesinin" bu mülkî, siyasî, iktisadî cepheleri arasında en az göze çarpan Frenklerin hayır ve irfan müesseseleriyle manastırları, hastaneleri, mektepleriyle yapmağa koydukları propagandadır. Osmanlı Devleti hizmetine girmiş, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerinde haiz oldukları nüfuzu görüp Almanya'nın buna bigâne kalmasını muvafık bulmamış olan Moltke Filistin'de bir "Alman bölgesi" tesisini tavsiye eylemişti. 1841'de Prusya kralı dördüncü Frederik Gilyom bu tavsiyeye itibar ile Filistin'de Alman nüfuzunun temelini kurmuştu.

4 - Katolik âleminin şark Hıristiyanları ile mezhep mücadeleleri...

1867'de Alman misyonerler, Filistinde yerleştiler ve açtıkları manastırlarla işe başladılar.

Paris muahedesi resmen Osmanlı Devleti'nin mülkî tamamiyetini temin ile beraber devletlerden birinin hususî ve münferid tahakkümünün önüne geçmiş, hakikatte Devlet-i Âliyenin mevcudiyetini müşterek bir zaman ve kefalet altına almak suretiyle işlerine müdahale kapılarını devletlere açmıştı. Bu devletler temin ettikleri bu tamamiyete riayet etmediler. Kendilerine açık bıraktıkları müdahale kapılarından girmek fırsatlarını hiç kaçırmadılar.

Abdülhamid saltanatında bu müdahale siyasetinin en bariz nümûneleri görüldü. Devlet-i Âliyeye kendi mülkünde hâkimiyet hakkı âdeta inkâr edildi. Meselâ: Bir gün kongregasyonlardan birine mensup bir Fransız papazı İzmit mutasarrıfının kendisini dövdüğü ve kovduğu iddiasıyla Fransa elçisi Kanbon'a şikâyet eder. Elçi Bâb-ı Âli nezdinde bir teşebbüste bulunmağa bile lüzum görmez. Hemen sefareti maiyetindeki Petrei gemisinin süvarisine icabında cebir dahi kullanarak papazı yerine götürmesi ve mutasarrıftan tarziye alması emrini verir. Gemi hemen o akşam papazı alır; İzmit'e gider. Papaz geminin süvarisi ve zabitleri refakatinde manastırına yerleştirilir; mutasarrıf tarziye vermeğe mecbur tutulur. Sonra Bâb-ı Âliye edilen şikâyetle azil de ettirilir.

Diğer bir vaka: İstanbul limanı mavnacıları zarar gördükleri iddiasıyla gemilerin rıhtıma yanaşmalarını men için rıhtımda bir nümayişe kalkarlar. Gene Fransız elçisi Kanbon, Petrei gemisine emir verir; gemi rıhtıma yanaşır ve toplarını hazırlar.

Abdülhamid'e haber verilir. Durumun vahametinden telâşa düşen padişah mavnacıların hemen dağılmalarını emreder.

Fransız gemisinin silâh kullanarak bunları dağıtmağa tevessül etmesine meydan bırakılmaz.

Böyle misaller istenildiği kadar çoğaltılabilir. Her büyükelçi Osmanlı hükûmetini hiçe saydığını böyle fiiliyat ile göstermeği bir siyasî marifet bilirdi.

Müslamanlara karşı haçlı seferlerini yapan katoliklik âleminin Şark Hıristiyanları ile mezhep mücadeleleri pek eskidir. Roma kilisesinin İstanbul kilisesiyle mücadelesi İstanbul'un Türkler tarafından fethine kadar sürdüğü malûmdur. Bu kavgalar kadar şöhret kazanmış olmamakla beraber katolik ve Ermeni kiliseleri arasında çıkan ihtilâflar da, Hıristiyan dinî tarihinde az ehemmiyetle telâkki edilmemiştir.

Katolikler, Ermeni Gregoryen mezhebi Ermeniler arasında sonradan zuhur etmiş olmasıyla katolikliğin en eski ve asıl Ermeni mezhebi olduğunu beyan ederek Gregoryenliğe karşı hareketlerini yeni bir şeyi propaganda değil, eskiyi müdafaa şeklinde görüyorlardı. (78)

Osmanlı Devleti İstanbul'u fethettiği zaman Ermeniler'i Gregoryen mezhebine salik bulduğu ve şark Hıristiyanlarının papa ile dinî bağları olmasını hiç muvafık görmediği için İstanbul'da bir Ermeni Gregoryen patrikliği ihdasına siyaseten lüzum hisseylemişti. Katoliklik şarkta yeni faaliyetlere, Kanunî'nin Fransızlara (mübarek makamlarda) bazı müsaadelerde bulunduğu zamandan itibaren girişmiştir.

Frenk papazları "feth-i hakanîden beri" Osmanlı ülkesinde yeni kiliseler inşa edemez, yalnız eskilerinde *"batıl âyinlerini icra"* edebilirlerdi. (79)

Fakat yeni dinî müesseseler açmak için başka yollar bulunmaz değildi. 1621'de Kapüsen papazlarından Paçifiko papanın verdiği geniş salâhiyetlerle Paris'ten seyahate çıkarak sekiz sene içinde Şarkta pek çok çalıştıktan, pek çok müşkilâtı ikti-

ham eyledikten sonra İstanbul ile Osmanlı eyaletlerinin muhtelif noktalarında on iki manastır tesisine muvaffak olmuştu.

Bu manastır binalarının icar bedellerini Fransa kralı verecekti; ama kral buralara gönderilecek otuz altı rahibin Fransız olmalarını şart etmişti.

Türkler bazı yerlerde papazların hiç bir menfaat peşinde koşmadıkları, yalın ayak ve pejmürde kıyafetle gezdikleri için icar bedelini almayarak binalar vermişlerdi. Bunun için rahip Paçifiko (şeytanın sancağı altında tuttuğu bu kâfir canların hayrına) dualar ediyordu. (80)

Fransisken ve Cizvit papazları Osmanlı memleketlerinde kendilerine faaliyet sahaları bulmuşlardı; en ziyade İstanbul ve İzmir ile Ege adalarında, Suriye'de, Mısır'da yayılmışlardı. Fransa kralı on dördüncü Lui'nin teşvik ve himayesiyle bütün bu katolik papazları propaganda merkezlerini gittikçe çoğaltıyorlardı. İstanbul'daki Fransız elçisinin en baştaki vazifesi "katolik misyonerlerin himayesi ve nezareti" idi.

Bu misyonerler tevazu ve tabasbusu göstererek paşalara hulûl yolunu buluyorlardı.

Papalık makamı onyedinci asrın sonlarında ortodoks ve katolik kiliselerini -*Fransa'nın yardımıyla*- birleştirmek istiyordu. Fakat bu -Bizansın Fatih tarafından zaptı günlerinde olduğu gibi- resmî teşebbüslerle olmayacaktı. Bunun için o senelerde biricik çare Osmanlı tabiiyetindeki Hıristiyanları hiç sezdirmeden azar azar katolik mezhebine celp etmek görünüyordu.

Kral ondördüncü Lui bir haçlı seferi tertibiyle şarkta fütuhat emelleri besliyordu. Bu fütuhatta katolik misyonerleri *"Fransız ordusunun keşşafları"* sayılıyordu. (81) Misyonerler Fransa'nın şevket ve satvetini Osmanlı Hıristiyanları nazarında parlatarak bunların kalplerinde Türkler'den kurtulmak emellerini besliyorlardı.

Bu emellerle Hıristiyan patrikleri on dördüncü Lui'ye müracaatta bulunmağa bile cesaret ediyorlardı.

Antakya Rum patriği (bir gün olupda kurtuluşumuzu Allah'tan ve zât-ı haşmetpenahîlerinden bekliyoruz) diye yazmaktan, Halep Ermeni ruhanî reisi denî bir tebşir olarak (Ermenistan Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır) demekten, Ermeni patriği de on dördüncü Lui'ye (yeni Kostantin) unvanını vermekten çekinmiyorlardı.

Katoliklerle beraber Rumlar da bir gün Ayasofya'nın mihrabı üzerinde lâtin haçının kilisenin büyük evlâdı -Fransa kralıeliyle parlamasını bekliyorlardı.

Misyonerler bu itimadı beslemeğe var güçlerini sarfediyorlardı. Papa tarafından gönderilen ve ellerine birer emir almak yolunu bulan Frenk papazları vilâyet vilâyet geziyor, Rumları, Ermenileri, sair Hıristiyanları "idlâl ve ifsad" ile eski mezheplerinden döndürüyor, "ehli zimmet reaya" arasında fesad ve ihtilâle bais oluyorlardı; bazı memurlar da "akçe ve pul" alarak bu hallere iğmaz ediyorlardı. Hele Sakız adasında "papaya müntesip Frenklerin küllî ihanet ve fesadları" zahir olmuştu; bu Ada'da yedi bin kişi "efrenc mezhebine" dönmüştü.

1691'de otuz bir bin Ermeni papanın dinî hâkimiyetini tanıyordu; bunlar Fransa kralının zaferlerinden sevinçlerini gizlemiyorlardı. Osmanlı hükûmeti tehlikeyi anlayarak reayanın Frenk papazlarına "mütabaatla bu efrenc mezhebini" kabul etmelerini devlete karşı ihanet ve isyan mahiyetinde telâkki etmeğe başlamıştı. Böyle "papa dinine" dönmüşlerin eski âyinlerine iade edilmeleri ve idlale, ifsada cesaret edenlerin ele getirilmesi hakkında emirler veriliyordu. İstanbul'da Müslümanlar arasında Frenklere karşı bir nefret uyanmağa başlamıştı. 1692'de (H.1104) Galata Müslümanları (civarımızda Frenk taifesini istemeyiz) diyerek ayaklanmışlardı da Fransız elçisi Satonöf'ün müracaatı üzerine hükûmet Frenklere bir tecavüz vukuunun önüne geçmişti. (82)

5 - Katolik kilisesi, Fransa ve Osmanlı Ermenileri...

Ermeniler de aralarında katolik propagandası yapılmakta olmasından şikâyet ediyorlardı. Hükûmet mezheplerini değiştiren Ermenileri cezalandırıyordu. Halep'de Süryanî patriği bu yolda propagandalara mâni olmadığı için Limni'ye nefyedilmişti.

İstanbul'da Ermeni katolikler Vezir hanındaki matbaalarında mütemadiyen katolikliğe dair propaganda kitapları basıyorlardı; "muharref basma kitaplar" Frengistan'tan getirilerek misyonerlere tebaiyet eden *"habisler"* [83] vasıtasıyla satılıyordu. Hükûmet 1701'de (H. 1113) bunu haber aldı; kitap basanları yakalayarak hapsetti.

Katolikliği kabul ile Ermenileri de bu yolda durmayıp teşvik eden Sulukule Ermeni manastırı papazlarından Haçator ile İstanbul Ermenilerinin katolikleşmesine gayret eden Ermeni patriği Sahak tersane zindanına atıldılar.

Ermeni patrikliğine katolik düşmanı Avedik nasbolundu. Cizvit papazlarıyla birlikte hareket eden katolik Ermeniler Avediği patriklikten kaçırmak için her çareye başvurdular. Nihayet hükûmet erkânına rüşvetler vererek adalara nefyine emir aldılar. Bu garip bir hâdise oldu:

İstanbul cizvitleri Sakız cizvitleriyle muhabere ettiler. Patrik Avedik'i Sakız'a götürecek divan çavuşunu kandırdılar. Sakızdaki bir cizvit papazı bir Fransız gemisi hazırlıyacak, Avedik gemi ile Sakız'a gelir gelmez bu Fransız gemisi patriği alıp Fransa'ya götürecek, orada Avedik hükûmetçe hapsedilecek, bu suretle Ermeni katolikler bu kuvvetli düşmanlarından büsbütün kurtulacaklardı.

Bu teşebbüs muvaffakiyetle intac olundu. Patrik Avedik (Bastil) zindanına tıkıldı.

Hükûmet bunu haber aldı. Tebaasından birisine karşı vaki olan bu ihanetten, haysiyetine vurulan bu darbeden dolayı doğrudan doğruya Fransa ile büyük bir siyasî ihtilâf çıkarmak istemedi; yalnız dahilde cizvit papazların serbest hareket ve seyahatlerine karşı hasmane bir tavır aldı. Mezhep değiştirme faaliyeti durdu.

Husumetini "efrenc dinini" kabul eden reayasından ziyade bu mezhep propagandasını yapan misyonerlere tevcih eden hükûmet Çorlulu Ali Paşa sadaretinde misyonerleri iyice sıkıştırdı.

Ali Paşa şiddetle takip ettiği bu "din düşmanlarının" kâmilen memleketten çıkarılmalarını bile düşünmüştü. Ermeniler'in Frenk kiliselerine gitmeleri yasak edilmişti; gidenler tecziye olunuyordu. Hükûmet, "efrenc rahipleri cinsinden bazı şeytanların fasid kast ve garez ile taraf taraf memleketi dolaşarak Rum ve Ermeni makulesi ehli zimmet raiyeti Frenklerin âyinine ve batıl mezhebine davet etmelerini, füsun ve sohbetlerinin frengi illeti gibi bazılarının derunlarına sirayet etmesini" hiç muvafık görmüyordu. Bu sebeple Frenk papazlarının konsolosların oturdukları yerlerden başka noktalarda bulunmalarını yasak etti.

Fakat bu sıkı çok sürmedi. Valiler, Kadılar Rum'dan, Ermeni'den para alarak kendilerine tebliğ edilen emirlere muhalif hareketlerde bulundular. Aralarında bu meseleyi "celbi mâle" vesile edenler çok oldu.

Bu sayede propaganda gizliden gizliye devam edebiliyordu. Ermeniler evlerine "Frenk patrelerini" getirtip "efrenc âyinini" yaptırıyorlardı.

İstanbul'da Ermeniler "alenen olamazsa"da "gizlice" frenk kiliselerine gidiyorlardı.

Katolik propagandası İstanbul'dan başka Ankara, Halep, Şam gibi büyük şehirlerde müessir oluyordu.

Kumkapıda, Yenikapı'da üç Ermeni papazı evlerini kiliseye kalbetmişlerdi. Ermeni patriği ile cemaat büyüklerinin şikâyetleri üzerine bu evler yıkıldı; sahipleri küreğe konuldu. (1746 - H.1159)

Fakat bu tazyiklerden müsbet netice hasıl olamadı. Koca Ragıp Paşa sadaretinde katolik propagandası biraz daha kuvvetlendi.

Hele Şam, Halep, Sayda havalisinde Hıristiyanlar "reayalıktan çıkıp Frenk" oldular; Bâb-ı Âli'ye karşı "dessasane" hareketle ihtilâle varan türlü türlü melânetlere tasaddî eylediler. (84)

Avrupa devletleriyle münasebet arttıkça devletin aciz ve zâafı içinde garbe hoş görünmek fikir ve emeli ile eski tazyikler yerine müsamaha kaim oldu. Bu siyaset neticesi olarak memleketin her tarafı ecnebî nüfuzunu genişletmeğe, parlatmağa yarıyan müesseselerle doluyordu. Bu Frenk müesseseleri büyütülmekle kalmıyordu; seneden seneye yenileri açılıyordu.

Hassaten Fransa Suriye kıtasında yaptığı iktisadî hulûl ile mütevazi bir surette buradaki katolik Hıristiyanlar üzerinde himayesini ahdî olmasa bile fiilî bir şekilde tezahür ettiriyordu; Lâtin, Ermeni Katolik, Melkit Maruni, Nasturî, Suriye birleşik kiliseleri gibi altı katolik kilisesinin müdafii kesilmişti. Fransız mektepleri, Fransız hayır müesseseleri Fransız dilinin ve kültürünün propaganda merkezlerini teşkil ediyorlardı.

Şarkta katolikliği himayede Fransa epey müddet eski mevkiini muhafaza edebildi. Fransa'ya verilen kapitülâsyonlar yalnız Frenk katoliklerin himayesine dair kayıtları ihtiva ediyordu. Fakat İstanbul'daki Fransız elçileri Osmanlı tebaasından olan katoliklere "iyilikler etmeği ve yapılan tazyik ve zulümler hakkında Padişah nezdinde gayriresmî ve dostane teşebbüslerde bulunmağı" kendilerine vazife biliyorlardı. (85)

Fransız cumhuriyetinin Şark siyaseti de krallık ve imparatorluk devirleri siyasetinden farklı olmamıştır. Fransa'da cum-

huriyet ilânından sonra Lâtin kilise müesseseleri üzerlerinde her vesilede üç renkli Fransız bayrağının dalgalandığı görülüyordu; Fransız konsolosları bütün kilise törenlerine, resmî âyinlere riyaset ediyorlardı.

Müslümanlara Hıristiyanlığı kabul ettirmenin müşkilâtını senelerce çalışarak bir semere elde etmemekle anlıyan misyonerler, mekteplerine devam eden Müslüman çocuklarına dinlerine, milliyetlerine ehemmiyet vermemeği, bunları beğenmemeği, hatta bunlardan istikrah duymayı yavaş yavaş katre katre içirilen zehirler gibi telkin eylemeğe çalışıyorlardı.

Genç kalplere Fransız, İngiliz, Amerikan, Alman muhibliğini zerketmekte hayli muvaffak da oluyorlardı. Dinlerini değiştirtemiyorlardı ama onlara Hıristiyanlığın ahlâkî prensiplerini, Hıristiyanlığa göre hayır ve şer olan şeyleri, Hıristiyanlık faziletlerini öğretiyorlardı.

Bu çocuklar sonra Hıristiyan olmasalar bile Hıristiyanların ve Hıristiyanlığın yüksekliği hakkında fikir beslemeleri Hıristiyanlık namına bir faide idi.

(Ecnebî mekteplerine devam eden Türk talebe de bu telkinlere karşı aksülâmel meşrutiyet senelerinde başlamış, cumhuriyet devrimizde ise bu yolda dinî telkinlerin önü alınmış bulunduğunu burada kaydetmeliyiz.)

Abdülhamid'in hepsine tecessüs gözünü uzattığı, bir çok yasaklara, tazyiklere tâbi tuttuğu Türk mekteplerinin sıkıcı idaresine karşı bir çok münevver babalar oğullarını, kızlarını ecnebî mekteplerin daha serbest görünen muhitinde yetiştirmeği tercih ediyorlardı. Katolik mekteplerinde Müslüman çocuklar âyinlere tamamıyla iştirak ettirilmeseler bile arkadaşlarıyla birlikte hazır bulunmağa mecbur tutuluyorlardı. Bu yüzden bazı ailelerden çocuklarını mekteplerden çekmek zaruretinde kalanlar da olmuştur.

Kapitülâsyonlara istinad eden, bunların kendilerine temin ettiği masuniyetten istifadeyi bir hırs derecesine çıkaran kongregasyonlar, heyetler daima küçük bir zaviyeyi muazzam bir malikâneye benziyen manastırlar haline ifrağa, küçük bir ilk mektep arsasını genişlete genişlete büyük ilmî bir müessese vücude getirmeğe muvafakat olmuşlardır. Bu yolda teşebbüsler ekseriya sessiz sedasız yapılırdı.

Adana vilâyetinde Cebelibereket sancağında *(İslahiye)* cihetinde bir Fransız keşişi küçük bir manastırın temelini kurmuştu. Otuz sene sonra burası görülecek bir yer olmuştu.

Manastırın hududu genişletildikçe genişletilmişti. Allah'ın bu boş, göz ermez, kervan geçmez toprakları için kim hesap kitap arayacaktı?

Cebelibereket mutasarrıflığında bulunduğum sırada bu manastırda bu keşişin mensup olduğu tarikatın gönderdiği bir papaz marangozluk dairesini, diğer biri ziraat işlerini idare ediyordu.

Cebelibereket sancağının beş kazası için yalnız merkezinde bir belediye tabibi vardı! Eczane ise yoktu! Bu manastırın papazları İslahiye ve Bahçe kazaları için bu noksanı telâfiye çalışırken, hastalara sıhhi tavsiyelerde bulunurlar, Müslüman dahi olsa müracaat edene tedarik edebildikleri ilâçlardan verirlerdi.

Hayvanlara meraklı bir papaz kelebek kolleksiyonları yapar, bunlar müessese hesabına Avrupa'da satılırdı. Bu satışlar manastırca muhabere edilerek kararlaşır, kolleksiyonlar sahile -iskenderun'a- indirilerek gümrükten geçmeden yerlerine gönderilmek çaresi bulunurdu. Bu kolleksiyonlar dolayısıyla yaptığı tetkikat neticesinde *(Suriye kelebeği)* ismi verilen bir cins kelebek bulduğunu bu papaz bana söylemişti. Ecnebîlerin memleket dahilinde arazî tasarrufuna hak kazanmaları bu yolda müesseselerin her tarafa serpilmesine, tapu senetlerinde çok defa bililtizam hu-

dutların etrafıyla tasrih olunmayarak müphem bırakılmış olması malikânenin bu yolda tevsi edilebilmesine imkân açmıştı.

Buna mahallî memurların hüsnü niyete müstenid veya gayrimüstenid hatırnüvazlıkları, gaflet veya irtikâpları ilâve edilince bu gibi müesseselerin nasıl böyle yerleşip büyüdükleri hayreti celbetmez.

Bazen açılan mektep, hastane, manastır hiç bir müsaadeye müstenid olmazdı. Fakat böyleleri bir defa açıldı mı; kapatılmasına da imkân bulunamazdı.

Müessesenin mensup olduğu konsolato ve nihayet sefaret işe müdahale ederek ne yapar yapar mevcudiyetini hükûmete tasdik ettirirdi.

Memleketi dahilinde kongregasyonların faaliyetine müsaade etmiyen Fransa hariçte bunları himaye ve teşvik ederdi. Bunlar sanki Fransız propagandasına hizmet eden ihracat malları idi.

Cebelibereket'te bulunduğundan bahsettiğim manastırın ihtiyar baş papazı otuz senelik mesaisine mebnî Lejyon donör nişanıyla taltif edilmişti.

Suriye'de Fransız dili Türkçe'den ziyada konuşulur olmuştu. Arapça'dan sonra hayatta ve ticarette en çok kullanılan Fransızca idi.

Fransa elçisi Konstan'ın Fransa maarif bakanlığına 30 Haziran 1906'da gönderdiği bir rapora göre: Osmanlı ülkesinde Fransa hükûmetinden himaye ve nakden yardım gören mekteplerde okuyan talebinin yekûnu doksan bini bulmuştu. (86) Bu rakkam kendi kendine bir belâğâtı haizdir.

6 - Protestan misyonerliği, Amerika ve Osmanlı Ermenileri...

Memleketimizde katolik propagandasının safhalarından sonra şimdi de protestanlık cereyanının nasıl uyandırıldığını biraz gözden geçirelim: Avrupa'da protestanlık ortaya çıktığı zaman Osmanlı hükûmetince bu yeni mezhebin salikleri katoliklik hâmisi düşmanı hükümdarlara karşı teşvik ve teşci edilmeğe lâyık görülüyorlardı.

Değil o senelerde, daha iki asır sonra bile bu mezhebin Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanlara da sirayetle ecnebî hükûmetler için dini himayeye yeni bir sermaye olabileceği düşünülememişti. Osmanlı ülkesinde protestanlık propagandası ancak on dokuzuncu asrın ilk senelerinde başlamıştır ve en ziyade Ermeniler arasında faaliyetini idame eylemiştir.

Protestanlığın Ermeniler arasında yayılması için sarfedilen gayretleri, yapılan fedakârlıkları buna karşı görülen mukavemetleri, tecavüzleri Amerika protestan misyonerlerinden Dvvightin elimize geçen (Le Christianisme en Turquie au XIX Siècle) isimli bir eserinden takip etmek, bu yoldaki teşebbüsler hakkında fikir vermek itibarıyla bize faideli göründü. (87)

Bu eserde bu misyoner işe nasıl girişildiğini, ne safhalar geçirilerek nasıl muvaffakiyete erişildiğini teferruatıyla anlatıyor ve bize pek ihtisar ettiğimiz şu malûmatı veriyor:

(İngiliz, Rus İncil cemiyetleri Ermenilerin mezhep işlerine 1813 tarihinde ilk defa ilgi göstermeğe başladılar. 1815'de Rus İncil cemiyeti dördüncü asırda Ermeniceye tercüme edilmiş bir İncil'den Petersburg'da on beş bin nüsha bastı; Kalküta İncil cemiyeti iki sene sonra bundan iki bin, gene Rus İncil cemiyeti yalnız (ahd-i atikten) iki bin, 1818'de İngiliz İncil cemiyeti Venedik'de Ermeni kollejinde bulunduğu eski Ermeni dilinde ya-

zılmış ahd-i ceditten bin beş yüz nüshayı ucuz fiyatla, bazan meccanen Ermeniler'e tevzi etti.

Osmanlı Ermenilerin çoğu Türkçe konuştukları için Rus İncil cemiyeti 1822'de bunlar için ahd-i cedidi Ermeni harfleri ve Türkçe diliyle bastırdı. Bunu 1823'de İngiliz İncil cemiyetinin ahd-i cedidden beş bin, İncil'den üç bin nüshası takip etti.

Ermeni ruhanî reisleri 1823 senesine kadar bu İncil dağıtmalarına ses çıkarmıyorlardı. Bu tarihte Amerikalı protestan misyonerler de faaliyete başladılar. Eski Ermeniceyi anlayanlar az olduğu için misyonerler İncili modern Ermeni diline tercümeye Ermeni patrikhanesinden müsaade istediler. Patrikhane reddetti.

Amerikan misyonerlerinin Ermenilerle ilk temasları 1821'de Kudüs'de Ermeni hacılarıyla olmuştu.

Ermenistan'a Amerikan protestan misyonerleri gönderilmesi bu tarihte misyoner cemiyetinin merkezi (Boston'da) kararlaştı.

Amerikalı misyonelerler ilk defa Beyrut'ta üç Ermeni papazını protestanlığa meylettirdiler. Bu papazlar Ermeni merkezlerine mektuplar göndererek protestanlık akidelerine Ermenilerin dikkat nazarlarını celbe uğraştılar.

Esasen İstanbul'da Ermeniler arasında dinî ıslahat fikirleri uyanıyordu. Ermeni mütefekkirlerinden Peştemalcıyan'ın mektebi bu fikirleri yaymaya gayret ediyordu.

Peştemalcıyan Ermeni edebiyatına vâkıf, müdekkik bir zattı. Kendisi protestan olmadı ama sonradan protestanlığı kabul edenlerin çoğu onun mektebinden yetiştiler.

1829'da Amerika ecnebî misyon komitesi Ermeniler arasında "Allah kelâmını ve dinî hakikati" neşre misyonerlerden Dvvight -eserin müellifi- ile bir arkadaşını memur etti. Bunların 1830'da memleket dahilinde başladıkları tetkik seyahati bir sene sürdü.

Evvelce Beyrut'ta bulunarak Türkçe'yi öğrenmiş, Türkçe'ye dinî kitaplar tercüme etmiş olan papaz Goodeli de İstanbul'da bir "istasyon" teşkiline memur edildi.

Misyonerler için muvaffakiyet ancak Ermeniceyi öğrenmeğe, Ermeni aileler arasına girerek âdetleriyle ülfet etmeğe, emniyet kazanmağa mütevakkıf idi. Birden bire protestan akidelerini telkine kalkışmak şüpheyi davet edecekti. En iyi ilk himmetleri terbiye ve tedris sahasında sarfeylemek ve Ermeni papazlarıyla dost olarak mektep işlerinde onlarla birlikte çalışmak olduğunu bu misyonerler takdir ettiler.

Goodeli Ermeni patriğine müracaat ederek yeni sistem halk mektepleri açmak hususunda yardımını istedi, Patriğin vadinden bir şey çıkmadı. Misyonerler Peştemalcıyan mektebinde yetişmiş münevver Ermenilerle münasebeti sıklaştırdılar.

1833'de bu mektepten yetişmiş Sahakyan bir arkadaşıyla birlikte Amerikalı misyonerlerin hizmetine geçti. Bu misyonerlerin Boğaziçinde açtıkları bir mektebe öğretmen oldu. Fakat Ermeni Gregoryen ve Ermeni katolik papazları birleşerek bu müesseseyi kapattılar.

7 - Protestanlar memleketin her tarafında faaliyetlerini artırıyorlar...

Misyonerler Ermeni zenginlerinden bir kuyumcu ile Peştemalcıyan mektebi öğretmenlerinden birini protestanlığa celbe muvaffak oldular; Ermeni harfleriyle Türkçe neşriyata ehemmiyet vermek lüzumunu takdir ettikleri için Malta'da bulunan bir misyon matbaasını İzmir'e naklettirdiler. Matbaa ile beraber Amerikalı bir protestan papaz, evvelce protestanlığa kabul edip Ermeniceye tercümelerle uğraşan bir Ermeni papazı ile bir mis-

yoner de İzmir'e gelmişlerdi. Yerli Ermenilerin teşebbüsü üzerine hükûmet Amerikalı papazın on gün içinde İzmir'den çıkmasını istedi. Fakat Amerika konsolosunun müdahalesi üzerine bu papaz İzmir'de kaldı. Yalnız arkadaşı Ermeni papaz Beyrut'a gönderildi.

Misyoner Goodeli evinde bir odayı ibadet yeri ittihaz eylemişti. Burada vaazlar veriyordu. 1834 senesine kadar bu vaazlara devam edenler on ikiyi bulmuştu.

Bu yıl kânunusaninin birinci günü bu ilk protestanlar bu odada ilk umumî toplantılarını yaptılar. Bundan sonra protestanların miktarı arttı. 1834'de Beyoğlu'nda bir protestan mektebi açıldı. Bursa'da ve Trabzon'da birer misyoner tarafından yeni iki "istasyon" kuruldu. Bursa'da bir de mektep tesis edildi. Ermeni ve Rum papazların çıkardıkları müşkülâta rağmen bu mektebe 70 çocuk kaydolundu.

Trabzon'da misyonerlere oturulacak yer verilmiyordu. Kendisinin rahatsız edilmemesi için İstanbul'dan bir emir göndertildi.

İstanbul'da protestanlığı kabul eden Ermeni papazlarından biri 1835'de babasının evinde ikinci bir ibadet odası ile bir mektep açtı. Bu mektepte ecnebî diller tedrisine de ehemmiyet verildi. Talebe az zamanda otuzu buldu.

Artık Ermeniler arasında dinî mübahaseler, münakaşalar meydan alıyordu. Ermenilerden bir çokları ceplerinde İncil taşıyorlardı.

Misyonerler neşriyata bir kat daha ehemmiyet vermek lüzumunu gördüler. İzmir'deki matbaa için misyon merkezinden yirmi beş bin franklık tahsisat getirttiler. Bunlar Ermeni papazlarıyla samimiyetlerini artırarak herkese hayırhahlık gösteriyor, sakitane ve günden güne artan emniyetle işlerini ilerletmeğe çalışıyorlardı. Ermeni protestan papazlarından biri fakir fıkaralara

okuyup yazma öğretmek üzere İstanbul'da bir kurs açtı; buna on beş kadar kız yazıldı; İzmir'de de bu yolda açılan bir mektebe daha ilk haftasında kırk kız talip çıktı. Ermeni patrikhanesi artık protestanlığın terakkisinden endişe etmeğe başlamıştı. Ermeni papazları buna sed çekmek için kendilerini derleyip toplamak mecburiyetinde kaldıklarını anlıyorlardı.

Evvelce protestanlığa müsaid görünen Bursa Ermeni murahhasası Mathéos şimdi protestanlar aleyhine döndü; Bursa protestan mektebini kapattırdı.

Hükûmet ricaliyle araları iyi olan nüfuzlu Ermeni sarraflar protestanlar aleyhinde papazlarla birleştiler. Bunların teşvik ve tazyikleriyle Ermeniler Sahakyan'ın idaresindeki Amerikan mektebinden çocuklarını çektiler.

Yalnız Ermeni zenginlerinden biri Sahakyan'ı himaye etmek istedi. Ona Hasköy'de "Amerikan sisteminde" bir mektep açtırdı.

Trabzon'da açılan bir mektebe iki Ermeni ile bir kaç Rum talebeden başkası getirilemedi. 1837'de misyonerler İzmir'de bir toplantı yaparak atiyen nasıl çalışmaları daha müsmir olabileceği hakkında müzakerelerde bulundular. 1838 kanunusanisinde Ermenice neşriyat iki buçuk milyon sahifeyi bulmuştu. Protestanlarda cüret artıyordu. Ortaköy'de bir Ermeni papazı kiliseden tabloları kaldırttı. Hasköy'deki büyük mektepte takip edilen usul diğer bir çok mekteplerce nümune ittihaz ediliyordu. Misyon bu yeni tarz mekteplere yardımda bulunuyordu.

Aksülâmel gecikmedi. Saray mimarı ve muavini, barutçu başı Ermeni idiler. Bunlar İkinci Sultan Mahmud'u kızdıracak telkinlerde bulunuyorlardı; bu telkinlere göre:

Protestanlar patriğe, dolayısıyla padişaha âsi idiler; "İngiliz partisi" Türkiye'de "siyasî bir protestanlık" kurmak istiyordu. misyonerler İslâmiyet aleyhinde kitaplar neşrediyorlardı; Müslümanları protestan etmek niyetinde idiler.

İftiralar, ithamlar da eksik olmuyordu:

Sahakyan bir simyager idi! Kâğıddan altın yaparak bu para ile Ermenileri protestanlığa cebediyordu. Misyonerler de sihirbazlıkta Sahakyan'dan aşağı kalmıyorlardı. Roma kilisesinin muhalefeti de bu telkinlere inzimam edince hükûmetçe protestanlık aleyhinde teşebbüsler başladı.

Sahakyan, Hasköy mektebinden uzaklaştırıldı; sonra tevkif edilerek diğer bir öğretmen ile birlikte Kayseri manastırına nefyolundu; ev ev dolaşıp İncil okuyan protestan papazı Kevork da hapis, sonra Anadolu'ya nefyedildi; bunları diğer iki papazla bir öğretmenin, daha bir kaç protestanın nefyi takip etti; protestanlığı kabul etmiş bir Ermeni sarraf deli diye tımarhaneye konuldu; Ermeni mekteplerine bir çok para vermek şartıyla sonra çıkarıldı.

Bu sıralarda şiddetlenen Mısır meselesi hükûmetin protestanlıkla daha ziyade uğraşmasına mâni oldu. Sultan Mahmud'un ölümü, yeni padişahın cülûsu, Beyoğlu'nda bir yangında üç dört bin evin yanması ve bir kaç kişinin ölmesi efkârı başka cihetlere sevketti.

Bir İngiliz saray tabibi olmuştu. Bu doktor sultanlardan birinin Sahakyan hakkında şefaatini diledi ve Sahakyan'ı menfadan kurtardı. Bundan sonra diğer menfiler de avdet eylediler.

Ermeni patrikhanesi protestan kitaplarını yaktırıyordu; taşrada Ermenilerle protestanlar arasında içtimaî münasebetleri kesiyordu.

Misyonerler ancak İngiliz konsoloslarının yardımıyla kendilerine barınacak ev bulabiliyorlardı.

Gülhane hatt-ı hüâyununun neşir ve ilânı protestanlara pek faideli oldu. İltizam usulünün lâğvı Ermeni sarraflara büyük bir darbe oldu. Bu sarraflar pek çok zararlara uğradılar; hatta birisi intihar etti; hepsinin nüfuzu kırıldı.

Bu suretle protestanlığın ilerlemesine engel unsurlardan biri ortadan kalkmış demekti. Cüreti artan protestanlar kitap deposunu şehrin ortasına getirdiler ve kitapları ortada açık satmağa başladılar.

1840 sonbaharında "Bebek'de" Ermeni çocukları için bir pansiyon açıldı. Bir hafta içinde pansiyonerler onbeşi buldu.

Protestanlarca bastırılan dinî kitapların yasak edilmesi ve yakılması bir çoklarında bunları okumak merakı uyandırıyordu; bu yüzden kitap satışı artıyordu.

İzmirde basılmış sahifeler 1840'da altı milyona çıkmıştı. Kitap dağıtım yerlerini çoğaltmak icap ediyordu.

Yeniden tetkik edilip basılan ahd-i atikin masrafını Amerika, ahd-i cedidinin masrafını İngiliz İncil cemiyetleri temin ettiler.

İbadet odalarında pazar günleri yapılan vaazlara devam edenler de gittikçe çoğalıyordu. 1842'de Goodeli, pazardan başka bir günü de Türkçe vaazlara tahsis etti. Bu sene Trabzon'da resmen protestanlığı kabul edenler ancak iki kişiden ibaret iken Erzurum'daki protestanların miktarı yirmiye, Bursa'dakiler de yüz yirmi beşe baliğ olmuştu.

8 - Ermeni protestanlarının ayrı bir cemaat olarak kabul edilmeleri...

1845'de Goodeli Beyoğlu'nda evinde kadınlar için terbiye kursları açtı. Amerika'dan tedrisat için ayrıca bir kız öğretmen getirildi. Taşrada Ermeni papazları, murahhasaları protestanlara dayak, hapis, işkence gibi muameleri pervasızca reva görüyorlardı.

1843'den 1346'ya kadar protestanları bu yolda tazyik gittikçe şiddetlendi. Bursa murahhasası Mathéos, Ermeni patrikliğine geldikten sonra tazyikler son dereceyi buldu.

Ermeni kilisesine devam etmeyenlerin isimleri zaptolunarak bunlar aforozla tehdid edildi. Protestanlardan ölenler Ermeni mezarlığına kabul olunmadı. Trabzon'da ölen bir protestan bir çok keşmekeşlerden sonra nihayet bir Müslümanın çiftliğine gömüldü.

1845'de Trabzon'da patriğin emriyle Ermeniler protestanlarla selâmı kestiler; protestan kiracılar evlerden çıkarıldı. Bir çok protestanlar Trabzon paşası marifetiyle tevkif ettirildi; bazıları nefyolundu.

Bu tazyiklerin tesiri görüldü; Trabzon protestanlarının yarısı eski mezheplerine döndüler.

Ermeni ruhanîlerinin orada, burada tevkif ettirdikleri protestanlardan bazıları İngiliz elçisinin müdahelesiyle serbest bırakılıyordu.

Abdülmecid sur-u hümâyun dolayısıyla bütün menfileri affetti. Misyonerler çalışmaktan hâli kalmıyorlardı. İzmit'i, Balıkesir'i, Adapazarı'nı, Tokat'ı ziyaret ederek propagandalarına devam ediyorlardı.

İzmit'te kasabaya uzak bir bahçede toplantılar yapılıyor, İncil okunuyordu. Protestanların faaliyeti karşısında Ermeni patrikhanesi de boş durmağı tehlikeli görüyordu.

1846 kanunusanisinin yirmi beşinci günü sabah âyininden sonra ilk aforoz töreni yapıldı.

Kumkapı kilisesinde mihrap örtüldü; balmumları söndürüldü; protestanlığı kabul etmiş papaz Vartanes hakkında bir aforozname okundu. Bir hafta sonra bütün kiliselerde bu papaz için telkinler edildi.

Protestanlarla münasebet bütün Ermenilere menolundu; ortaklıklar bozuldu. Protestanlara alenen tahkirler ziyadeleşti; protestanlar sokaklarda taşlarla kovalanıyordu. İzmit'te bizzat Ermeni murahhasası bir protestan papazının sakalını kesti; çocuklar bu sakalı papazın şapkasıyla beraber bir sırığa geçirdiler. (Melûn papazın bonetasıdır) diye sokaklada dolaştırdılar. Zavallı papaz tahkirle hapse götürüldü.

Trabzon'da protestanlara dayak devam ediyordu. İftiralar, aforoz tehdidleri, aforozlar biribirini takip ediyordu. Bu tahkir ve ezalardan, tazyiklerden ancak eski kiliselerine rücu için patrikhanece hazırlanmış beyannameleri imza eden protestanlar kurtulabiliyordu. Protestanlar nihayet Reşid Paşa'ya bir arzuhal vererek patrik Mathéos'tan şikâyet ettiler. Reşid Paşa bu müracaata karşı hüsnü kabul gösterdi; ama Ermeni büyüklerinin tesiriyle protestanlara teselli verecek bir teşebbüste bulunmadı.

Protestanlar da İngiliz maslahatgüzarına, Amerika ve Prusya elçilerine mektuplar gönderdiler. Bu siyaset adamları protestanlara müzaheret ettiler.

Patrik Bâb-ı Âli'den protestan büyüklerinden on üçünün nefyini istemişti. Bâb-ı Âli vicdan serbestisini ileri sürerek bu talebi kabul etmedi. Protestanların İngiliz elçisi marifetiyle padişaha takdim ettikleri bir arzuhal tesirini gösterdi.

Reşid Paşa patriği çağırarak tazyiklere, zulümlere nihayet verilmesini emretti.

Protestan mahpuslar müteselsilen kefaletle serbest bıraktırıldı. Evlerinden kovulmuş protestanlar misyonerler tarafından kiralanan evlere yerleştirildiler. Misyonerler protestanlar hakkında Ermeni patrikhanesince müretteb zulümler hakkında protestan memleketlere raporlar gönderdiler; yardım istediler; istediklerine nail dahi oldular.

İngiliz elçisi İstratfort hükûmeti sıkıştırdı. Reşid Paşa protestanların biribirlerine kefil olmak suretiyle işlerini serbestçe görmelerinin teminini emretti. Sadakattan ayrılmadıkça protestan Ermenilerin medenî haklarına riayet edilmek lâzım geleceğini valilere tebliğ etti.

Patrikhane bildiğinden şaşmıyordu. Aforozlar tevali ediyor, protestanlara Ermeni sakalar su, ekmekçiler ekmek taşımıyorlardı; protestan cenaze alaylarına taşlarla taarruz olunuyordu.

Patrik "Bebek" seminerindeki Ermeni çocukları çekip almak ile uğraşıyordu. Patrikhane tarafından 1846 haziranında protestanlar hakkında umumî bir aforoz beyannamesi neşredildi. Artık ayrılık kat'ileşmişti.

Protestanlar kendilerinin himayesini misyon heyetinden istediler Misyonca bütün (protestan istasyonları) delegelerinden mürekkep olarak İstanbul'da bir kongre aktedildi.

Bu toplantıda Ermeni Gregoryen kilisesinden ayrı bir kilise teşkili münasip görüldü.

Temmuzun birinci günü aralarında üç te kadın bulunan kırk Ermeni protestan bir kilise tesisi için toplandılar. Kongrede hazırlanmış plân dairesinde İstanbul'da ilk (İncil kilisesini) kurmağa karar verdiler. Kilise heyeti azasının isimleri şahid makamında hazır bulunan protestan misyonerleri tarafından zaptolundu.

Peştemalcıyan mektebinden mezun Haçadoryan Pastör seçildi. Bir hafta sonra misyonerlerin dahil bulunduğu bir protestan ruhanî meclisince Haçadoryan imtihan edildi. Pastörlüğü kabul

olundu. Bundan sonra bu esaslar dahilinde İzmit'te, Adapazarı'nda, Trabzon'da, Erzurum'da protestan kiliseleri kuruldu.

Protestanlar böyle kendi kendilerine kilise teşkilâtıyla Ermeni patrikhanesinden ayrılmışlardı; ama devletçe tanınmış diğer hiç bir büyük ruhanî makama bağlanmamışlardı.

Hükûmet protestanların tazyiklere, zulümlere uğramalarını istemiyordu ama resmî muamelelerinin nasıl yapılacağına dair de bir karar almamıştı. Evlenmek için ilmühaber almak, ölüm ve doğum vakaları hükûmete bildirilmek icap ediyordu; hiç kimse mürur tezkeresi almadan seyahat edemezdi.

Ermeni patrikhanesi protestanlar için bu muamelelere tavassut etmekten, icap ettikçe ilmühaber vermekten imtina ediyordu.

Protestanlar için bu güçlükler karşısında sabır ve tahammülden başka çare görülmüyordu. Fakat nihayet hükûmet çareyi buldu. Pastör Haçadoryan'a patrikhane müsaade etmese de evlenme törenini yapmak müsaadesini verdi. 1847'de İstanbul'da protestanların miktarı seksen sekizi, imparatorluk dahilindeki Ermeni protestan kiliseleri yediyi buldu.

Protestanların durumu hakkında sadır olan (irade-i samiye) kâfi görünmüyordu. Reşid Paşa'nın değişmesi ile bu emir de değişebilirdi. Bunun için mutlaka padişahtan bir ferman almak lüzumu hissediliyordu.

İngiliz elçisi İstratfort mezunen memleketine gitmişti. Ona vekâlet eden Lord Kovvley ateşli bir protestan müdafii idi. protestan Ermeniler için Bâb-ı Âli'den diğer Hıristiyan cemaatlerle müsavi haklar istedi. 15 Teşrinisani 1847'de protestanlarm ayrı ve müstakil bir cemaat olarak tanındıklarına dair bir ferman aldı. Bu ferman mucibince protestanlar da artık diğer Hıristiyanlar gibi mabedler yaptırabileceklerdi; onların da Bâb-ı Âli nezdinde bir mümessilleri bulunacaktı.

Misyonerler İstanbul'dan ayrılacağı sırada Lord Kovvley'e bir şükran mektubu takdim ederek İngiliz hükûmetinin "âlicenabane ve insaniyetperverane" siyasetinden memnuniyetlerini arzettiler.

(Fermanı bahşeden Osmanlı hükûmetine ve padişahına hiç teşekküre lüzum yok muydu?)

Bu ferman protestanların bulundukları vilâyetlere tebliğ edilmiş idiyse de neşrolunmamıştı. Yapılan teşebbüsler üzerine ilk protestan vekili Stepan Ağa'ya hitaben hatt-ı hümâyun ile müveşşah bir ferman tebliğ olundu. Bu hatt-ı hümâyun ile Osmanlı ülkesinde Ermeni protestan cemaatinin resmen tanınması muamelesi tamam olmuş bulunuyordu.

Misyonerlerin on sekiz senelik sây ve gayretleri bu suretle semeresini vermişti. Bundan sonra Gregoryen Ermeniler'le protestan Ermeniler arasında dostane münasebetler yeniden kuruldu.

Protestanların miktarı artmakta devam etti. Ermeniler'den Pastörler yetiştirildi. Neşriyat ve kitap tevziatı da arttı. Protestan kiliselerince tesis olunup misyonerler komitesinden yardım gören mektepler açıldı. Propaganda için memleket dahilinde turne ler yapıldı. 1848'de Osmanlı ülkesinde 88 kasaba ve köyde protestanlar bulunuyordu. 1854'de Ermeni protestan kiliselerde mukayyed protestanlar (2.500)ü bulmuş ise de mukayyed olmayanlar pek çoktu.

9 - Kudüs'te Protestan kilisesi ve İstanbul'da Protestan mektepleri...

Protestan papazı Riggs senelerce çalıştıktan sonra İncil'i modern Ermeni diline tercüme etmişti. Bu Ermenice İncil'in basım masrafını Amerika İncil cemiyeti ödedi. (1855 senesine kadar misyonerler komitesi 120.780.000 sahifelik 1.043.210 cild dinî kitap basmıştır.)

Amerikalı misyoner Duvight'in bu eserinde olduğu gibi protestanlarca yapılan neşriyatta Gregoryen Ermeniler cehalet ve taassubla (!) itham ediliyorlardı. Bu "cahiller ve müteassıplar" protestan olunca hak yolu tutmuş oluyorlardı. Katolik neşriyatı da Gregoryenlere bütün katolik âleminin yardımını vadediyordu. (88)

Osmanlı hükûmeti haricî nüfuzlardan korumak üzere Ermenilerin Ermeni patrikhanesinden, Gregoryen kilisesinden ayrılmalarını hoş görmüyordu. 1828'de bir çok Ermeni katolik büyüklerini bu düşünce ile İstanbul'dan nefyetmişti. (89)

Katolik, protestan, ortodoks kiliseleri ise onları kendilerine celp için mütemadî teşebbüslerde bulunuyorlardı.

Garp medeniyeti Ermeniler'e acaba hangi kaynaktan gelecekti? Gregoryen kalarak mı? Ortodoks, Katolik veya Protestan olarak mı?

İran ile transit ticaretinin geçtiği yolları ihtiva eden vilâyetlerde oturan ve en iyi ticaret komisyoncuları olan Ermeniler'in kendileriyle aynı mezhepde bulunmaları İngilizler'e bu bakımdan da faydalı görünüyordu.

Suriye'de protestanlık propagandası için İngilizler'le Almanlar elele vermiş gibiydiler. İngilizler 1840'da Musevileri Hıristiyanlığa celp maksadıyla Kudüs'e bir Anglikan piskoposu göndermişlerdi.

Fakat bu ilk piskopos aslen Yahudiden dönme olduğu için Musevilerce kin, müslümanlarca istihfaf ile karşılanmıştı. Fakat böyle duygular protestanlar üzerinde maksatlarını takibden feragat ettirecek tesirler yapamazdı.

Anglikan misyonu Kudüs'teki İngiliz konsolosu ile adedi az protestanlar için bir ibadet mahalli olarak eski Yahudi kralı Herod'un sarayı yerindeki anka üzerine geniş bir mabed kurmuşlardı. Bunun arkasında bir mektep ile bir hastaneleri de vardı. (90)

İngilizler Kudüs'teki bu protestan kilisesi için 1845 senesinde (6 Ramazan 1261) ferman almışlardı.

Protestan propagandası Kudüs'te Yahudilerle bazan münazaaları ve hahambaşının bütün konsoloslar nezdinde protestolarını davet eylemiştir; fakat bu nizalar ve protestolar da İngiliz, Alman, Amerikan protestan cemiyetlerinin Filistinde, Lübnan'da propagandalarında devam etmelerine mâni olamamıştır.

Şu var ki, bütün bu gayretlere rağmen Hıristiyanlığın beşiğinde protestanlık hiç bir vakit katolikliği ve Museviliği sarsacak bir kuvvet kazanamamıştır. İngilizler İstanbul'da aynı derecede emsaline nisbetle talebesinden yüksek ücretler alan bir kaç mektep açmışlardı.

Bebek'ten Rumelihisarı'na kadar yayılan Amerikan Robert Kollejden ve Arnavutköy'ündeki Amerikan kız kolejinden başka Beyrut, Maraş, Ayıntap taraflarındaki Amerikan hastanesi ve mekteplerinin servet ve mükemmeliyetlerine diyecek yoktu.

İngilizler gibi Amerikalılar da en ziyade Ermeni muhitine ehemmiyet veriyorlardı. İngilizler ve protestanlık propagandasından kendilerine de fayda uman Almanlar masraf ihtiyarı hususunda Amerikalılar ile katoliklik propagandacısı Fransızlar derecesine varamıyorlardı.

Ayıntap, Maraş, Merzifon havalisinde büyük Amerikan müesseseleri hassaten Ermeniler'in gözlerinde protestanlığın

diğer mezheplere faikıyetini parlatmak işini dinî ve insanî bir program olarak takip ediyorlardı. İngilizler de bu yolda işlemekten hâli kalmıyorlardı.

Ruslar Ermeniler arasında ortodoksluk propagandası yaparken Fransa ve Avusturya hükûmetleri Ermenileri katolikliğe, İngilterenin ve Amerikanın bahsi geçen dinî cemiyetleri de protestanlığa celbetmek için var kuvvetlerini sarfediyorlardı.

Bir de bu mezhep propagandaları elçiler tarafından daima siyasî himayelerle kuvvetlendiriliyordu. Son senelerde bu âdeta bir politika kaidesi haline gelmişti.

İngiltere hükûmeti Kıbrıs muahedesine Anadolu'da ıslahat icrası maddesini sokmuştu. Bu da Ermeni işlerine müdahaleye bir vesile oluyordu.

1893'de hükûmet Ermeni komitesiyle ilgili oldukları iddiasıyla Merzifon Amerikan kolejinde muallim Tomayan ve Kayayan isimli iki protestanı tevkif eylemişti.

Alyans Evanjelik (İncil Birliği) cemiyeti şikâyetlerde bulundu. Amerika birleşik devletleri ile ona iltihak eden İngiltere bu hareketi protesto ettiler.

Dava Ankara'ya naklolundu. İki öğretmen ile on üç Ermeni idama, diğer bazı Ermeniler muhtelif cezalara mahkûm oldular. Temyiz mahkemesi hükmü tasdik etti.

Lord Rozberi bu muhakemeyi bir "zalimane komedi" saydı! İngiltere hükûmetinin şiddetli teşebbüsü üzerine padişah iki öğretmeni affetti.

Alyans Evanjelik bundan sonra Abdülhamid'in teveccühünü celbe çalıştı; Ermeniler protestan olmazlarsa ortodoksluğa meyledeceklerini, bu da Rusya nüfuzunun artmasına sebep olacağını anlatmakla uğraştı. Fakat protestanlık propagandası Ermeni milliyetperverlerinin daima mukavemetine uğradı, Gregoryen mezhebini Ermeniler için millî bir bağ olarak görüyorlardı.

Ermenilerin İngiltere'de dindaşça bir hâmi bulmalarını istemeyen Abdülhamid protestanlık propagandasına muhalefette Gregoryen Ermenileri tutuyor gibi idi. İngiltere protestan Ermeni müesseselerini himaye için diğer protestan hükûmetlerin de kendisine yardım etmelerini istedi; bunlarla bir itilâf akdine çalıştı.

Alyans Evanjelik Almanya, Holanda, İsveç, Amerika elçilerine protestan Ermeniler'in 1892'den beri maruz oldukları tecavüzler, gördükleri müşkilât hakkında bir muhtıra verdi. İngiliz elçisi bu protestan hükûmetlerinin elçileriyle müzakerelerde bulundu. İsveç ve Hollanda, İngiltere ile teşriki mesaiye razı oldular. Almanya tahrirî değilse de şifahî surette Bâb-ı Âli'ye telkinlerde bulunmayı, Amerika siyasî yardımını kabul ettiler. 1894'de İngiltere'nin Bâb-ı Âli'ye verdiği nota protestan hükûmetlerden de müzaheret gördü.

Bâb-ı Âli bundan sonra protestan müesseselerine ilişmemeği vadetti(!) Ermeni patriği Horen Aşikyan Ermeni tarihinde yazıyor ki:

(Türkiye'nin muhtelif mıntıkalarında dağılmış bir çok protestan misyonerleri Ermeniler arasında faaliyetlerini genişletmekte devam ediyorlar. İngilizlerin kudretlerini ve insaniyetkârane duygularını ifrat ve mübalâğa ile tasvir eyliyorlar. İngiliz yardımıyla Ermeniler'in inkişafları ve bir Ermenistan teşkili pek yakın olduğunu vaazlarıyla temin ediyorlar. Muhtelif noktalarda tesis ettikleri mektepler ve müesseseler içlerinde gizlice müfsidane projeler kurulan ve tüten kızgın fırınlardan başka şeyler değildir.)

1894'de Fransa'nın İstanbul elçisi Konbon da hükûmetine şöyle yazmıştı: **(91)**

(Gladiston kabinesi gayri memnun Ermeniler'i celbetti; topladı; disiplin altına aldı; kendilerine yardım ve himaye vadetti. Bunun üzerine Londra'dan ilham alan Ermeni propaganda komitesi teessüs eyledi.)

10 - Katolik ve Protestan misyonerleri çalışmakta devam ediyorlar...

Gregoryen mezhebine bağlı Ermeniler haricî nüfuza karşı aksülâmel hazırlamak istiyor, bununla uğraşıyorlardı. Ermeni ruhanî ricalinin en büyüklerinden Arşevek Horen Narbeğ bir defa vaiz kürsüsünde (Ermeni kilisesi esasen millî bir kilisedir. Bunun içindir ki bütün dinî zehapları bir tarafa bırakarak milletin medeniyetçe terakkisine ilgi gösterir.) demişti. (92)

Patrik Mathéos Çuhacıyan gibi Kevork Tahtacıyan da protestanlığa sülûk eden Ermenileri aforoz etti.

Ermeni cemaatinin en âlim ve meşhur rahibi Ormanya Türkler'le gittikçe daha samimî olacak rabıtalar tesirine hemmezheblerini teşvik etti.

Katolik Ermeni patrikleri de imparatorluğuna sadakat vaizleri ediyorlardı. Fakat İngiltere'nin himaye ettiği protestanlık gizliden gizliye tesirlerini gösteriyordu. İngiliz postaları, Anglikan misyonerleri Ermeni ihtilâl neşriyatını bütün imparatorluktaki Ermeniler arasında tevzi ediyorlardı.

Ermeni rahibi Hrant Vartabed, "otuz, kırk seneden beridir ki, kilisemizin ve milletimizin sinesinde protestan cemaatleri teşekkülü, bunların İngiltere ve Amerika tarafından himayesi, kilisemiz içinde ihtilâflar ve gerginlikler hep kendilerini medenî sayan, fakat en mukaddes duyguyu, din duygusunu, istismar etmeği iş edinen garp devletlerinin menfur hareketlerinden başka şeyler değildir."

Diyerek Ermeniler arasında yapılan propagandalardan şiddetle şikâyet ediyor:

(Biz Albiyonun -*İngiltere'nin*- zırhlılarını, Mariannenin -*Fransa'nın*- süngülerini ortodoks müstebidinin -*Rusya'nın*- hi-

mayesini istemiyoruz. Ruhumuz, kalbimiz bunlardan nefret ediyor. Orta çağların budalaca dinî düşünceleri, Çağdaş zamanların din perdesi altında gizlenen siyasî hesapları artık hakikati gören fikirlerimizi karartmıyor; Ermeni kilisesini ne protestan İngiltere, ne katolik Fransa, ne ortodoks Rusya ile temasına müsaid bulunmayı ihtiyatkârane bir hareket sayamayız. Bu ne batıl zehaplardan, ne de taassubdan ileri geliyor. Ermeni kilisesi böyle bir leke ile kirlenemez. Biz Ermeni kilisesini kendi kıymetiyle, İncil'e ve Hıristiyanlığa karşı asırlardan beri muhafaza ettiği sadakati ihlâl edecek dinî nüfuzlardan azade ve müstakil görmek isteriz.)

Böyle protestolar ne protestan, ne katolik misyonerlerini işlerinden alıkoyamamıştır.

Onlar kapitülâsyonların himayesi, mensup oldukları ecnebî kaynaklardan gelen tahsisatların cazip tesiri ve kuvveti ile deruhde eylemiş oldukları vazifeyi ifadan, mesleklerinin icabı olan propagandalarında devamdan biran hâli kalmamışlardır. (93)

Bu yolda dinî müesseseler yanıbaşında, lâyık müesseseler ve teşekküller de az iş görmüyordu.

Lâyık müesseseler vücude getirmekte İtalya, Fransa'dan aşağı kalmamağa çalışıyordu.

Fransızların (Union Française) ine karşı İtalyanların da dillerini tamim için (Sasyete operaya İtalyana) ve (Ünitaria) ları vardı. Fransızların Alliance Francaiseleri gibi onlar da bir (Dante Alghieri) cemiyeti teşkil eylemişlerdi.

Fransa hükûmeti Osmanlı imparatorluğunu dahilindeki ilmî ve dinî heyetlerine senede bir milyon iki yüz bin frank ile yardım ediyordu.

Almanya ecnebî memleketlerindeki mektepleri için bir milyon yüz bin mark sarfediyordu.

Rekabet sahasına en yeni atılan İtalya ise bu uğurda üç milyon frank sarfını göze almıştı; (94) bunun bir milyonunu Osmanlı vilâyetlerindeki mekteplere tahsis eylemişti.

Rusya da bundan az sarfetmiyordu. Aynarozdaki Rus manastırı bütün ortodoksluk âlemince ehemmiyeti haiz büyük dinî bir müessese olmuştu.

Kongregasyonların mesaisine 1905'den beri lâyık Fransız müesseseleri de iştirak ediyordu. Bunlar üç sene içinde Selânik'te bir lise, bir ticaret mektebi, genç kızlar için tâli dershaneler, diğer taraflarda da mektepler açtılar. Alyans Fransez, Fransız dili tedris eden Musevi, Rum, Ermeni, Türk müesseselerine nakden veya kitaplar, mükâfatlar ile yardımda bulunuyordu.

Avusturya devleti Arnavutluk ve Selânik limanı üzerinde beslediği emelleri biribirine düğümlememiş gibi görünüyor, bu emellerine vüsul için şimalî Arnavutluk'ta dinî propagandayı en birinci bir siyaset aleti olarak kullanıyorlardı. Bu maksatla İskodra'da vesair mühim merkezlerde katolik ve cizvit misyon heyetleri yerleştirmişti. Bunların yorulmak bilmeyen faaliyetlerini dinî olmaktan ziyade siyasî idi.

İşkodra'da katolik mekteplerine devam eden Arnavud çocuklarına Arnavutça ya tercüme edilen Almanca Avusturya marşını teganni etmek öğretiliyordu. Avusturya imparatorunu sevmek, Osmanlı padişahına karşı imparatoru kendilerine hâmi bilmek talim ediliyor, Avusturya haşmet ve kudreti Arnavutlar nazarında mümkün olduğu derece parlatılıyordu. (95)

Avusturya hükûmeti elde ettiği Arnavud rüesası vasıtasıyla nüfuzunu köylere kadar idhal etmek fırsatlarını hiç kaçırmıyordu.İtalya şarkta ticarî, iktisadî teşebbüslerini faaliyetlerini arttırıyor, siyasî nüfuzunu da bu nisbette bir gayretle tanıtmağa çalışıyordu. Fransa ile Avusturya'nın şarkta katolikler üzerinde haiz oldukları nüfuzu kırarak bunu kendi hesabına elde etmek için yol arıyordu.

Abdülhamid zamanına kadar Türk devlet ricali, "misyonerler nereye girseler ayakları altında Fransız tohumu biter"

derlerdi. Şimdi bu dinî misyonların ektikleri tohumlardan Avusturya gibi İtalya dahi istifade etmek istiyordu. İtalya bu noktada papa ile anlaşmağa çalışmış, fakat Fransa'nın tesiriyle iptida muvaffak olamamıştı.

Ancak Fransa din ile devlet işlerini ayırmağa karar verip papa ile bozuşunca bu hal Alman, Avusturya, İtalya hükûmetleri için şarkta Fransız nüfuzunu kırmağa fırsatlar hazırladı.

Almanya'da imparatorun pek ziyade himaye ettiği Kolonya katolik cemiyeti Şarktaki Fransız mekteplerini ehemmiyetten iskat için sarfettiği gayretleri bir kaç kat artırdı.

11 - Misyonerlik yolunda Alman-İtalyan rekabeti ve himaye bölgeleri...

Almanlar Filistin'e, Suriye'ye, Anadolu'ya misyonerler göndererek Şark Hıristiyanlarını Almanya'ya teveccüh ettirmeğe çalışıyorlardı. Milan'da teşkil edilen bir İtalyan katolik cemiyeti de aynı yolda yürüyerek İtalyan misyonlarının idaresini temerküz ettirmek ve bunları millî propaganda hareketinin vasıtaları haline getirmek mesleğini takibe başladı. Çin'de Bokser kıyamında tahrip edilmiş İtalyan misyonları için alınmış olan otuz milyon Frangı İtalya hükûmetinin bu işe tahsis ettiği bile duyuldu.

Bu gayretler büsbütün semeresiz kalmadı. Rum Melkit, Katolik, Süryani ve Keldani kiliseleri eskisi gibi Fransa'nın himayesini aramaz oldular. Gözlerini başka taraflara çevirdiler.

Propaganda kongregasyonu tarafından Fransa'yı hariç bırakmak üzere papa onuncu Pie'ye takdim edilen bir raporda katolikliğin himaye bölgeleri devletler arasında şöylece taksim edilecekti:

İstanbul, Arnavutluğun bir kısmı, Trablusgarp ve Bingazi, Filistin, Ege adaları, İtalya'ya; Balkan yarımadası Avusturya'ya; Garbî Afrika Belçika'ya; Fas ile Şarkî Afrika'nın bir kısmı İspanya'ya; Hindistan ve merkezî Afrika İngiltere'ye; Çin, Japonya, Kore Almanya'ya. (96)

Fransiskenler İtalya kralının doğum gününde Fransız himaseyinden feragat eylediklerini göstermek üzere Beyoğlu'nda Saint-Antoine kilisesinin dahilini millî İtalyan renklerine tezyin eyledikten sonra bir âyin yaptılar. Kilisede İtalya elçisi ve bütün İtalyan kolonisi huzurunda org kral marşını çalarken Fransiskenlerin reisi de kral için dualar etmişti. Daminiken papazları da İstanbul'da ve İzmir'de İtalyan bayrağını çekiyorlardı. (97)

Arnavutlukta siyasî nüfuzunu yürütmek için harisane uğraşan İtalya İzmir'i de Şark İtalyan ticaretinin merkezi haline getirmeğe çalışıyordu. On sene içinde Osmanlı memleketlerine ihtilâtı üç misli artmıştı. Fakat bu kâfi değildi.

İtalyan kültürünü de İzmir'de teksif etmeğe lüzum vardı. İtalyan Alyans nasyonal müessesesi tarafından İzmir'de mektepler yapıldı; bunların idaresi sörlere tevdi olundu. Bu mekteplerden birisinin kapısı önüne; "İtalyan misyonerlerine millî muavenet cemiyeti" levhası asıldı. Bir sabah bu binaya bir bayrak çekildiği de görüldü. Bu papalık makamının bayrağı idi.

1906'da İtalya büyük elçisi Marki İmperiali bu mektebin açılma töreninde hazır bulunmak üzere İzmir'e geldi. Vilâyet memurları tarafından parlak bir surette karşılandı. Şenliği tebcil için iki İtalyan gemisinden toplar atıldı. Törene Aydın valisi esbak Sadrazam Kâmil Paşa büyük üniformasıyla iştirak etti ve verilen büyük ziyafette hazır bulundu.

Marki İmperiali irad eylediği nutukta, "İtalya'nın şevket ve azametinden, İtalyan dilinin letâfetinden" aynı ehemmiyetle bahsetti. Törenden sonra İtalyanların oturdukları mahalleleri

yaya olarak dolaştı. Bu tören münasebetiyle İtalyan nişanları bezledildi.

Abdülhamid bu tören esnasında Kâmil Paşa'nın tarzı hareketine kızarak tevbihlerde bulundu. Ancak İtalya hükûmetiyle kırılmak yolunda bir harekette bulunmak derecesinde ileri gitmedi.

Bu teşebbüs ve hareketler İtalya hükûmetinin şarkta misyonerler vasıtasıyla yapılacak propaganda hakkında papa ile anlaştığına, papalık bayrağı gölgesinde dahi İtalyan kültürünün neşvünema bulabileceğine delâlet ediyordu.

Osmanlı memurları bu şenliklerin siyasî ve dinî mânasını anlasalar da işte böyle üniformalarının yaldızlı sıkleti içinde seslerini çıkaramazlardı! İtalya hükûmeti Selânik'te ve kendisince mühim gördüğü diğer bazı noktalarda bir kaç orta ve ilk mektep daha açtı. Bunların direktörleri ve öğretmenleri İtalya hükûmeti tarafından tayin olunuyordu. İtalya Tunus'u elden kaçırdıktan sonra gözünü dikdiği Trablusgarp ve Bingazi'de Fransızlar'a, Almanlar'a meydanı boş bırakmamak üzere nüfuzunu iktisad ve kültür sahalarından yürütmek için tedbirler alıyordu.

Abdülhamid saltanatının son senelerinde Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ecnebîlerin bir kaç yüksek mektebinden başka kırk beşi orta ve bin dört yüzü ilk tahsile ait olmak üzere açılmış ilmî müesseseleri 1450'yi buluyordu.

Bütün bu ecnebî mektepleri, hastaneleri, manastırları kapitülâsyonlar dolayısıyla hiç bir teftişe ve muayeneye tâbi değillerdi. Hepsi yabancı memleket imtiyazlarından istifade ederlerdi.

Bunların her biri ecnebî nüfuzu namına memleket içinde nokta nokta ve kademe kademe dikilmiş alemler idi.

Bunları ne söküp atmaya, ne mazarratlarını izaleye hatta tahfife Abdülhamid hükûmetinin iktidarı yetmiyordu.

Genç görünmenin usulü...

Nafıa Nâzırı Mahmud Celâleddin ve Dahiliye Nâzırı Memduh Paşalar'ın ikisi de Bâb-ı Âli'den yetişmiş idiler; gençliklerinden beri ahbaptılar. Bâb-ı Âli efendileri arasında istidad ve dirayetleriyle, resmî kitabette, nazımda iktidarlarıyla temeyyüz eylemişlerdir.

Bay Mahmud Kemal, Memduh Paşa'nın Mahmud Celâleddin Paşa ile dostluğunu şöyle sözlerle anlattığını bildiriyor: (98)

(Babam Mazlum Paşa bize derdi ki: Mahmud ve Memduh biribirinin makbulüdürler. (99) Siz ismen birbirinizden ayrılmadığınız gibi bütün hayatınızda ruhen ve cismen de ayrılmazsınız.

Hakikaten ikisi de hal, meslek ve meşrebce biribirine benzerlerdi. İkisi de vakitlerini hoşça geçirmeğe meyyal idiler. Yaşlandıkları zamanlarda bile gençlik heveslerinden kendilerini alamamışlardı. Bir gün Memduh Paşa sarayda başkâtibin odasında bulunuyordu. Şerif Osman Paşa oğlu Rauf Paşa da başkâtibin ziyaretine gelmişti.

İhtiyarlıktan, saçtan, sakaldan bahis açılmıştı.

Abdülhamid gibi sakalını boyuyan Memduh Paşa, Rauf Paşa'ya:

– Genç görünmenin usulünü size öğretelim, der. Rauf Paşa sözünün zülfüyare dokunacağını hiç düşünemeyerek:

– Ben sahtekârlıktan hoşlanmam!

Cevabını verir; fakat sonra ne büyük pot kırdığını anlar; hayli endişeye kapılır. Ama iş işten geçmiş bulunur. (5) Ancak Abdülhamid'e:

(Rauf Paşa sakalınızı boyadığınız için size sahtekârlık isnad etti.) Diye haber vermeğe kimse cesaret edemediği için Rauf Paşa o günkü sıkıntısıyla kalır.

Din dersi...

İmparatoriçe Ojeni İstanbul'dan pek hoşlanırdı. Bir kaç defa mütenekkiren İstanbul'a gelmiş, Abdülhamid tarafından çok izaz ve ikram görmüştü.

Bir defasında Abdülhamid'in kızı Naime Sultan ile nişanlanmış olan Gazi Osman Paşazâde Kemaleddin Bey imparatoriçeyi ziyaret hevesine düşer.

Ojeni Boğaziçinde hususî yatında kalırdı.

Kemaleddin Bey kayıkla yata gider; (damad hazreti şehriyarî) unvanlı kartını takdim eder. Ojeni de beyi huzuruna kabul eyler. Kemaleddin Bey Ojeni'nin memnun olacağı zanıyla liberal fikirlerini anlatmağa koyulur. Fakat Fransızca'yı iyi bilmediği için bunda hayli müşkilâta da uğrar.

İhtiyar imparatoriçe ise halis bir İspanyol katoliği idi; böyle fikirlerden hiç hoşlananlardan değildi.

O da Kemaleddin Bey'e dindarlığın, muhafazakârlığın, lüzumu, faydaları hakkında uzun ve etraflı bir ders verir.

Kemaleddin Bey yapmak istediği gösterişten sukutu hayale uğrar. Mahcubiyetle sabık imparatoriçeye veda eder.

12 - Gayr-ı müslimlerin nüfus tezkeresi...

Rum, Ermeni patrikhaneleri, hahamhane, Bulgar eksarhlığı gibi dinî müesseselerin başlarında bulunanlar arasında münasebetler daima asgarî ve ekalli derecede devam etmiştir. Bunlar yalnız gayr-i müslimlerin umumuna taallûk eden meselelerde müştereken hareket edecek, birleşecek derecede tesanüt eserleri gösterirlerdi.

1902'de devletçe verilecek nüfus tezkerelerinde eskisi gibi mezhep gösterilmeyerek müslim ve gayri müslim kayıtlarıyla iktifa edilmesi kararlaşmıştı.

Rum, Ermeni, Ermenî katolik patrikhaneleriyle Bulgar eksarhlığının hiç işine uymazdı. Bu kaydın böyle ipkası milliyet idialarını karma karışık edecek bir şeydi. Bütün bu Hıristiyan dinî müesseseleri hususî siyasî hesaplarla bunu gayelerine mugayir buldular. Nüfus tezkerelerinde Rum ortodoks, Bulgar ortodoks, Ermeni, Ermeni katolik diye milliyetle beraber mezhebin de gösterilmesini hükûmetten talep hususunda birleştiler. Bâb-ı Âli ise kararını tatbikte ısrar etti.

Buna karşı ruhanî reisler Abdülhamid'e müştereken müracaat eylemekte fayda tasavvur ettiler. Şeklini aralarında kararlaştırdıkları müşterek bir arizayı mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'ya verdiler. Başkâtip bunu padişaha takdim etti.

Abdülhamid ertesi sabah mabeyn başkâtibini kabul ettiği sırada masası üstünde bir salname bulunuyordu. Padişah başkâtibe:

– Salnameyi açın da Kanun-u Esâsî'nin sekizinci maddesini okuyun! diye emretti.

Başkâtip şaşaladı. Kanun-u Esâsî lâfını ettirmeyen padişah kendisini tecrübe mi ediyordu? Başını bir belâya mı uğratacaktı. Padişah tereddüdü gördü; emrini tekrar etti. Tahsin Paşa açtı ve okudu:

(Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepte olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur.)

Abdülhamid:

– Patriklerle eksarha bu cevabı vermeli. Bunun haricinde bir şey yapılamayacağını sadarete yazınız!

Hayret! Abdülhamid 25 sene evvel battal ettiği bir kanuna istinat ediyordu. Onunla ihticaca kalkışıyordu.

Padişahın cevabı mabeynden Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya bildirildi. Şimdi sadrazam müşkül mevkide kaldı. Kanun-u Esâsî salnameye yazılıyordu amma o sözü ağza, kaleme almak hattâ sadrazam için bile yasaktı. Patrikhanelere ve eksarha Kanun-u Esâsî'den bahsedilemezdi. Ne yapmalı idi?

Padişahın sıkışınca ne tevillere kalkıştığı malûmdu. Ruhani reislere Kanun-u Esâsî'nin bir maddesinden bahsetmek onları diğer maddelerden de bahsetmeğe sevk etmek olmaz mıydı? Bu tehlikeli bir yoldu.

Halil Rifat Paşa'ya tecrübeleri "idare-i maslahat" inceliklerini göstermişti. Mademki padişah kararın muhafazasına taraftar görünüyordu. Patrikhaneye ve eksarhhaneye karşı Kanun-u Esâsî maddesinden bahsedilmeden de nüfus nizamnamesinde yapılmış tadilatın muhafazasında ısrar eylemek kabildi. O da işin içinden böyle çıkıvermişti.

İlk meşrutiyet mebusan meclisini dağıttıktan sonra ikinci meşrutiyetin ilânına kadar Bâb-ı Âli ile mabeyn arasındaki muhaberelerde Abdülhamid'in halli için Kanun-u Esâsî'ye istinat eylemek istediği biricik mesele bu olmuştur.

Aferin Bâb-ı Âli'ye...

Musul vilâyetinde işler pek karışık gidiyordu. Tecrübeli bir zattır diye Müşir Arif Paşa Musul valiliğine tayin edilmişti.

Fakat Arif Paşa artık pek ihtiyarlamıştı; iş görebilecek çağı çoktan geçmişti.

Talibanilerden Kerküklü Şeyh Rıza Efendi bu münasebetle şu kıtayı irad eylemişti:

Ömrü yüzden mütecaviz! Ne eder bir vali?
İşte böyle bozulur memleketin ahvali!
Mülkün ıslahına bir meyyiti eyler memur!
Âferin kuvve-i derrake-i Bâb-ı Âli!

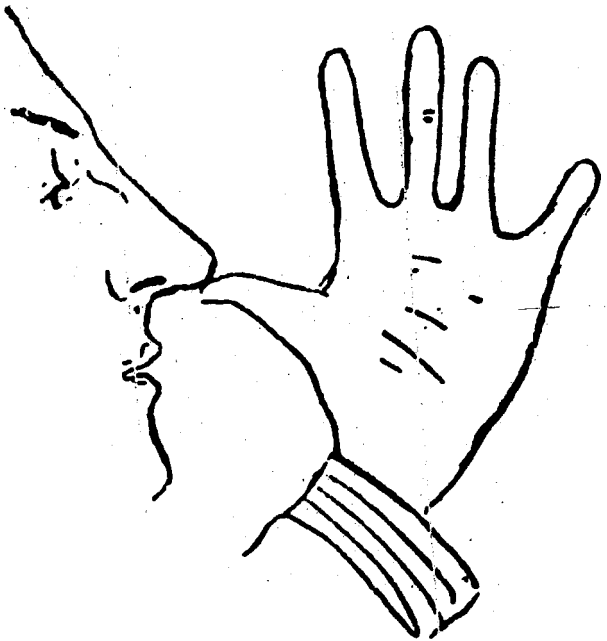
Vehim nereye kadar gider...

Washington sefaretine Süreyya Paşa oğlu Şekip Bey tayin olunmuştu, itimatnamesi cumhurreisi Mak Kinle namına tanzim edilmişti.

Şekip Bey itimatnamesini daha takdim etmeden Mak Kinle bir anarşist tarafından vuruldu, öldü. (1901).

İtimatnamenin Ruzvelt namına tashihi lâzım geliyordu. Fakat bir hükûmet reisinin öldürülmesi Abdülhamid'in vehmine dokunduğu malûm olduğu için Bâb-ı Âli bunu hünkâra hatırlatmağa cesaret edemedi. Tashih hakkında bir türlü maruzatta bulunamadı.

Washington'da Osmanlı elçisi de itimatnamesini takdim edememek yüzünden Amerika cumhurreisiyle resmî münasebette bulunamadı. Beş sene bu durumda kaldı.

ŞARK MESELESİ
NOTLARI

Birinci Bölüm

Rumeli ve Anadolu Demiryolları

(1) Osmanlı İmparatorluğu (1839-1877)

(2) Türk Tarih Encümeni Mecmuası.

(3) Resmî Türkiye

(4) Mahmud Kemal: Tarih Encümeni Mecmuasında Atıf Bey'in Hatıratı.

(5) Pressel: Les chemnis de fer en Turquie d'Asie. 1902'de neşredilen bu risale yirmi beş senelik Osmanlı demiryolu siyaseti hakkında kıymetli bir eserdir.

(6) Sait Paşa'nın Hatıratı.

(7) Cihan harbi esnasında Avrupa hükûmetleriyle Türkiye: Eski Rus hariciye nezaretinin mahrem dosyalarından alınan malûmata göre Anadolu'nun taksimi. Mütercimi erkân-ı harbiye kaymakamı Hüseyin Rahmi.

(8) Pressel: Les chemins de fer en Turquie d'Asie.

(9) Başkaları hesabına milyonlarla oynamış olan bu zat 1902'de hemen sefaleti andırır bir maişet durumunda vefat etmiştir.

(10) Said Paşa hatıratında dördüncü sadaretinde Agop Paşa'nın "sadıkane" addetmediği bu hizmetini takdir eylemediğini, bu teşebbüsün terkiyle kadim usulün muhafazasını padişaha tavsiye ettiğini yazıyor.

(11) Said Paşa Hatıratı.

(12) Süleyman Nâzıf: Çalınmış Ülke.

(13) Süleyman Nâzıf: Çalınmış Ülke.

(14) Süleyman Nâzıf: Çalınmış Ülke.

(15) Süleyman Nâzıf: Çalınmış Ülke.

(16) André Sheradame: Le Chemin de Ferd de Bagdad.

(17) Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükûmetleriyle Türkiye. (Rus vesikalarına göre yazılmış bir eserdir.)

(18) Rıza Paşa'nın Hatıratı.

(19) Andrè Cheradame: Le chemin de fer de Bagdad.

(20) Asquith: La genése de la guerre.

(21) Moltkenin Şark Mektupları.

(22) Asquith: La genése de la guerre.

(23) A.İlitch: Le chemin de fer de Bagdad.

(24) Cheradame: Le chemin de fer de Bagdad.

(25) Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükûmetleriyle Türkiye.

(26) Cheradame: Le chemin de fer de Bagdad.

(27) Said Paşa'nın Hatıratı.

(28) Said Paşa'nın Hatıratı.

(29) Bahriye imalât komisyonu reisi Ferik Hüsnü Paşa da bu komisyonda âza idi. komisyonun başkâtipliğini bahriye mektupçusu bâlâ rıcalinden Fazıl Efendi ifa ederdi. Suriye Valisi Şükrü Paşa'ya da komisyon âzalığı verilmişti.

(30) Sait Paşa'nın Hatıratı.

İkinci Bölüm

Düyun-u Umumiye

(31) Esbâk Şûra-yı Devlet Maliye Dairesi Reisi Nuri Bey'in beyanatından.

(32) H.1256 vakayii sırasında Lûtfî Tarihi.

(33) Lûtfî Tarihi ve Netayicülvukuat.

(34) Moravvitz: Les finances de la Turquie.

(35) Netayicülvukuat.

(36) A. Du Velay: Essai sur l'histoire financiere de la Turquie; Moravvitz: Les finances de la Turquie.

(37) Matbuat idaresince Fransızca çıkarılan La Turquie contemporaine risalesi.

(38) A.Du Velay: Essa-i sur l'histoire financière de la Turquie.

(39) A.Du Velay: Essa-i sur l'histoire financière de la Turquie.

(40) Bu müvazene hesaplarını hep Fransızca eserlerden almak mecburiyetinde kaldık.

(41) Moratoviç: Les finances de la Turquie.

(42) A.Du Velay: Essa-i sur l'histoire financière de la Turquie.

(43) La *Turquie contemporaine* 1936.

(44) Charles Moravitz: Les finances de la Turquie.

(45) Malûmdur ki düyûn-u umumiye meclisinde bir sene İngiliz, ertesi sene Fransız dayinler vekilleri riyaset ederdi.

(46) Bu meselenin teferruatını merak edenler Murat Bey'in (Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi?) risalesine müracaat edebilirler. Biz bazı şahıslara dokunacak noktaları almadık.

(47) Moravvitz: Les Finances de la Turquie.

(48) M. Granet bir vakit Fransa'da posta ve telgraf nazırı olmuştu.

(49) Said Paşa Hatıratı.

(50) A. Cherdame: Le Chemine de Fer de Bagdad. Moravvitz: Les Finances de la Turquie.

(51) Said Paşa'nın Hatıratı.

(52) Bu tabir Victor Berard'ındır.

(53) Bay Ahmet Muhtar (İntakı Hak) risalesinde bu meseleyi teferruatıyla yazmıştır.

(54) Bir Fransız darbı meselesidir.

(55) Madam Karliye Ermeni ihtilâli hakkında (Au Pays des Massacres) ünvanlı bir kitap neşretmiştir.

(56) Fransa hükûmetinin 1900-1901 senelerinde Osmanlı hükûmetiyle münasebetlerine dair neşrettiği sarı kitap.

(57) Lorando ailesinden İstanbul'da bulunup temas ettiğim bazı zevatın ifadesi.

(58) Fransız Sarı Kitabı (1900-1901).

(59) Lorando ailesinden aldığım hususî malûmata göre.

(60) Hükûmetin evvelce mübayaa bedelini otuz milyon Frank kadar tahmin ettiğini evvelce bildirmiştik.

(61) Diplomatik teşebbüsler ve müzakereler hakkındaki izahat Fransa sarı kitabından alınmıştır.

(62) Sadrazam Said Paşa Zühtü Paşa hakkında hatıratının ikinci cildinde şu hükmü veriyor: (Bazılarının zannettiği gibi âdi adam olmayıp müdekkik ve vatanımıza muhib idi. Sair dairelere olduğu gibi maarif dairesine de hulûl eden hafiye memurlarının gayrimeşru menaatleri için ulûm ve fünunu imateye çalışmalarından samimî olarak teessür ederdi.)

(63) Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'nın beyanatına atfen sadaret müsteşarı Ali Fuad Bey ile isminin zikrini arzu etmeyen diğer bir zatın bana ifadesi.

(64) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.

(65) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.

(66) Said Paşa Hatıratı.

(67) Said Paşa'nın mütalaa ettiği bu dosya acaba hazine-i evrakta mahfuz mudur?

(68) Ch. Moravvitz: Les Finances de la Turquie.

(69) Müneccimbaşının mizanüttevarihinde 6 sefer mayısın on dördüne isabet ediyor.

(70) Celâl Bey'in maarif nezaretine tayini keyfiyetini Sadrazam Said Paşa hatıratının ikinci cildinde şöyle anlatıyor:

(Zühdü Paşa'nın vefatından üç gün sonra vükelâ meclisine girdiğimde hariçten bir zât-ı vükelâ sahasında gördüm. Kendisini tanımadığımdan yanımda bulunan Abdurrahman Paşa'dan kim olduğunu sordum. (Temyiz Mahkemesi başmüddeiumûmisi Celâl Bey'dir. Maairif nazırı olmuş) cevabını verdi. İradesi, işler müzakereye başlandıktan biraz sonra geldi.

(71) Said Paşa Hatıratı.

(72) Said Paşa'nın Hatıratı.

(73) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.

(74) L'Europe en Asie Mineure

(75) L'Europe en Asie Mineure

(76) L'Europe en Asie Mineure

(77) Hadisât-ı Tarihiye

Üçüncü Bölüm

Kültür Emperyalizmi ve Misyonerlik

(78) Katoliklik propagandası için yazılmış La Nation Armenienne eseri.

(79) Hazine-i evrak vesikalarında kullanılan tabirlerden.

(80) Avram Galanti: Türk Tarih Mecmuası 2 (89): (Türkiye'de İlk Katolik Kapusen Manastırları) makalesi.

(81) Wandal: Nointelin Sefareti.

(82) Ahmet Refik: Tarih Encümeni Mecmuasının 5 (82) numarasında hazine-i evrak kayıtlarına müstenid (Türkiye'de Katolik Propagandası) makalesi.

(83) Divan-ı hümâyun kayıtlarındaki tabirlerden.

(84) Ahmet Refik: Evvelce işaret ettiğimiz (Türkiye'de Katolik Propagandası) makalesi.

(85) César Famin: Histoire de la Rivalité et du Protectorat des Églises Chretiennes on Orient.

(86) Paul Fesch: Costantinople aux Dernicrs Jours d'Abdülhamid.

(87) Bu eser 1855'de Fransızca'ya tercüme edilmiştir.

(88) La Nation Armenienne

(89) Lûtfi Tarihi.

(90) César Famin: Eglises Chretiennes en Orient.

(91) Victor Berard: La Politique de Sultan.

(92) La Nation Armenienne.

(93) Kara Şemsi: Tureset Armennius Devant L'Histoire.

(94) Doktor Yek: Şarkta Almanya. [Dr. Ernest Jaecke olmalı]

(95) Şarl Valey: Anadolu'nun İstikbali ve Akdeniz Meselesi; *Mütercim* Yusuf Ziya.

(96) Eugène İung: Les Puissances Devant la Révolte Arabe.

(97) Eugène İung: Les Puissances Devant la Révolte Arabe.

(98) Son Asırda Türk Şairleri.

(99) İki isim, yerleri değişen aynı Arap harflerinden müteşekkil olmasına nazaran.

Midhat Paşa'nın Hatıraları:1

HAYATIM İBRET OLSUN

[Tabsıra-i İbret]

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL

Midhat Paşa'nın Hatıraları:2

YILDIZ MAHKEMESİ ve TAİF ZİNDANI

[Mir'at-ı Hayret]

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL

Süleyman Kâni İRTEM

Osmanlı Devleti'nin
MAKEDONYA MESELESİ
Balkanlar'ın Kördüğümü

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

TEMEL

Osman Selim KOCAHANOĞLU

İttihat - Terakki'nin SORGULANMASI ve YARGILANMASI

TEMEL

Süleyman Kâni İRTEM

Osmanlı Sarayı ve HAREMİN İÇYÜZÜ

MUZIKA-İ HÜMÂYUN VE SARAY TİYATROSU

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

Dr. Ernest JACKH

YÜKSELEN HİLÂL

Bir Milletin Yeniden Doğuşu

Türkiye'nin Dünü, Bugünü, Yarını

TEMEL